

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Слесаренко Ольга Олександрівна

УДК 323.1.94(477)(1920/1930)

ДИСЕРТАЦІЯ
СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН В УКРАЇНІ
(1924 – 1934 роки)

07.00.01 – історія України

Історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник:

Падалка Сергій Семенович,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Слесаренко О. О. Створення та діяльність Центральної комісії національних меншин в Україні (1924 – 1934 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2017; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2017.

У дисертаційному дослідженні розглянуто передумови та обставини створення, організаційну будову, основні завдання, форми та методи діяльності Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) упродовж 1924 – 1934 рр.

Проведено ґрунтовний аналіз широкого кола наукових праць у яких досліджувалися органи етнополітичного регулювання УСРР або аспекти їхньої діяльності. Праці радянського періоду базуються на незначній кількості архівних джерел, їх автори послуговувалися марксистсько-ленінською методологією, використання якої стало наслідком підпорядкованості тогочасної історичної науки настроям правлячої верхівки. Історичні студії сучасних вчених наповнені новими підходами до осягнення роботи ЦКНМ. Дисертація базується на значній кількості неопублікованих джерел.

Охарактеризовано базові теоретичні засади радянської національної політики та показано, що комуністам в Україні вдалося змістити національний рух у напрямку, протилежному від конституювання спільнот, які він презентував. Наголошено, що політика коренізації передбачала систему заходів, які не лише відігравали важливу роль у подоланні негативних наслідків російської імперської політики, але й мали залагодити низку суперечностей у сфері міжетнічних відносин, викликаних попередньою внутрішньою політикою самого більшовицького режиму, яка полягала у придушенні національних рухів.

Порівняно спільні та відмінні риси роботи ЦКНМ із попередніми

спеціалізованими на роботі серед етнічних меншин структурами у контексті реалізації етнополітичного курсу більшовицького режиму протягом 1920 – 1930-х рр. Зокрема досліджено організаційну будову, механізми та основні напрямки діяльності національних підрозділів КП(б)У, Народного комісаріату освіти та Відділу національних меншин Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР на початку 1920-х рр., які у майбутньому визначили засади діяльності ЦКНМ.

Досліджено будову ЦКНМ, визначено характер взаємодії комісії із її місцевим апаратом у процесі втілення етнополітичного курсу більшовиків. Зазначено, що наріжним принципом формування організаційної структури комісії стало додержання пропорційного представництва усіх національностей репрезентованих етнічною картою республіки. Члени ЦКНМ розподіляли відповідні ділянки роботи серед національних меншин згідно внутрішніх домовленостей, які досягалися на спільних засіданнях секцій комісії, що були створені за національним принципом. Більшість планових завдань ЦКНМ спрямовувались на забезпечення зміцнення впливу більшовицького режиму у середовищі національних меншин. Важливою формою роботи ЦКНМ була підготовка звітів для ВУЦВК. До середини 1920-х рр. періодичність їх складання визначалась раз у квартал, а у наступні роки вона розширювалася до одного разу на півроку. Така регламентація адміністративних відносин була безумовно потрібна вищому виконавчому органу влади, оскільки у зазначений спосіб досягався тотальний контроль за діяльністю підпорядкованої структури. Еволюція ЦКНМ цілком відбивала загальну тенденцію уніфікації структури державної влади, а інтенсивність роботи інституції повністю залежала від політичних імпульсів, що надходили із партійних установ.

Виявлено, що перелік обов'язків і прав місцевих органів ЦКНМ був досить загальним за змістом та узгоджений із тією структурою завдань, що визначалися державною партією. На перший план висувались завдання «радянського будівництва». Працівники місцевого апарату комісії мали брати участь з правом дорадчого голосу у проведенні виборчих компаній, а у разі

необхідності порушувати питання про зміни кордонів адміністративно-територіальних одиниць у залежності від потреб меншин, ініціювати перед ЦКНМ клопотання щодо прийняття необхідних законів. Місцеві органи ЦКНМ на етапі свого становлення змушені були розгортати діяльність в складних умовах кадрового дефіциту, який поглиблювала некомпетентність окремих співробітників. Зверхнє ставлення губернських та окружних виконавчих комітетів до окружних бюро національних меншин створювало ситуацію за якої працівники останніх не розраховували на сторонню допомогу у разі виникнення непередбачених ситуацій. На роботі місцевих осередків ЦКНМ також негативно позначалися проблеми фінансового характеру. У 1930-х рр., за умов посилення політичного тиску репресивної радянської державної машини, ефективність діяльності ЦКНМ різко знизилася. Місцеві органи були позбавлені будь-якої самостійності та ініціативи. Зі зміцненням тоталітарного режиму, ЦКНМ була реорганізована у відділ при ВУЦВК та перетворилась у формальний придаток до виконавчої гілки влади. Таким чином аналіз процесу експериментування більшовицького режиму в сфері етнонаціональних відносин підтвердив думку щодо впливу тенденцій централізації та концентрації органів державного управління, які супроводжували становлення тоталітарної системи у Радянському Союзі, на згортання роботи ЦКНМ.

Проаналізовано реалізацію програм комуністичної партії спрямованих на трансформацію суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя національних меншин України з фокусуванням уваги на ролі та місці у цьому процесі ЦКНМ. Комісія відіграла головну роль у проведенні адміністративно-територіальної реформи з урахуванням етнічної специфіки регіонів. Адаже для командно-адміністративної системи національні територіальні утворення були інструментом укорінення радянської влади, саме створені за національною ознакою ради мали завзято діяти у напрямку соціально-економічного та культурного розширення національних меншин, відстеження ворогів більшовицького режиму. Діяльність ЦКНМ у сфері господарського розвитку етнічних спільнот на початковому етапі свого

існування слід визнати до певної міри продуктивною, оскільки вона сприяла підбору кадрів для підприємств у сфері будівництва та сільського господарства. Разом з тим державний орган розгорнув свою роботу на селі, де виконував пропагандистську функцію у процесі залучення національних меншин до колективізації. Діяльність ЦКНМ у напрямку культурного-освітнього розвитку національних меншин, у низці аспектів була більш ефективною аніж в заходах здійснюваних владою за участі комісії в інших сферах суспільного життя. Водночас із зростанням культурного та професійного рівня іноетнічного населення відбувалось використання потенціалу ЦКНМ для насадження комуністичної ідеології, адже згідно розроблених більшовиками принципів розвиток національної за формою культури мав забезпечити безболісну уніфікацію суспільного життя населення більшовицької поліетнічної імперії.

Виважене осмислення поданої в дисертаційному проекті інформації дозволило сформулювати кілька практичних рекомендацій, спрямованих на використання досвіду діяльності органів етнополітичного регулювання в умовах сучасної України. Їх виконання допоможе побудувати у країні толерантне суспільство та стане в нагоді центральним і місцевим органам державної влади створити обмірковану соціально-економічну, культурно-релігійну політику щодо всіх національних меншин регіонів України, зокрема: потрібно налагоджувати у політичній системі України механізми взаємодії влади з різними національностями через створення нових та розширення функцій існуючих виконавчих структур з роботи серед етноспільнот, які мають стати виразниками інтересів окремих етносів при діалозі з державними інституціями; у галузі соціальної політики, через розвиток суміжних систем соціального захисту; в освітній сфері, через створення національних шкіл і дитячих садків на базі культурно-освітніх установ етноменшин, зі збереженням обов'язкової загальноосвітньої програми; у галузі економіки, через залучення коштів етнічних діаспор для покращення економічного потенціалу держави; у суспільно-політичній сфері, на противагу різним відцентровим тенденціям через створення автономій національно-культурного типу.

Ключові слова: Центральна комісія національних меншин, етнічна спільнота, національне питання, органи етнополітичного регулювання, коренізація.

ANNOTATION

Slesarenko O. O. Central Commission for National Minorities (1924 – 1934). – Qualifying scientific work on manuscript copyright.

The thesis for the Degree level of Candidate of Historical Sciences (PhD) in specialty 07.00.01 "History of Ukraine". – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2017; Bogdan Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, 2017.

In the thesis research the background and circumstances of creation, organizational structure, main tasks, forms and methods of Central Commission for National Minorities (CCNM) during 1924 - 1934 were studied.

The extensive analysis of a wide range of research papers that investigated the authorities of ethno-political regulation in USSR or aspects of their activities was conducted. The works of the Soviet era have small factual base and are designated by the limited methodological approaches and ideological bias that were the results of contemporary historical science, depending on the ruling party. The modern research of the problem is marked by a new conceptual understanding of the CCNM activities. The considerable amount of archival sources was introduced into scientific use.

The Soviet basic theoretical principles of ethnic policy were characterized; and the Communists in Ukraine that managed to shift the national movement in the direction opposite the represented institutionalization of the communities were shown. It was emphasized that the policy of indigenization provided the system of events played not only an important role in overcoming negative consequences of the royal imperial policy, but had to settle a number of contradictions in the sphere of interethnic relations caused by the prior internal policy of the Bolshevik regime, which was in suppressing of national movements.

Common and different features of CCNM activities with previous authorities that specialized on the work among ethnic minorities in the context of ethno-political

course of the Bolshevik regime during 1920 – 1930 years were compared. Organizational structure, mechanisms and key activities of national departments CP(B)U, the People's Commissariat for Education and the Department of National Minorities of the People's Commissariat of Internal affairs of USSR in the early 1920s that defined the future principles of CCNM were researched.

The CCNM structure was studied, the character of Commission interaction with its local authority in the embodiment of ethno-political course of the Bolsheviks was determined. The fundamental principle of organizational structure of the Commission that was the observance of proportional representation of all nationalities, represented by the ethnic map of the country, was confirmed. The members of CCNM distributed the corresponding work areas among ethnic minorities according to the internal arrangements that were achieved at joint meetings of commission sections created by the national principle. The majority of target figures of CCNM directed at ensuring the strengthening of the influence of the Bolshevik regime among minorities. An important form of CCNM work was to prepare reports for the All-Ukrainian Central Executive Committee (AUCEC). By the mid-1920s the frequency of there reporting was once a quarter, and next years it expanded to once every six months. This administrative regulation of relations was required undoubtedly by the highest executive authority, and by the indicated way the total control over the activities of subordinate structure was achieved. The evolution of CCNM reflected the general tendency of unification of the governmental power fully, and the intensity of the institution activity depended on the political impulses having come from the party institutions entirely.

The list of duties and rights of the local authorities CCNM was quite general in content and structure agreed with the task structure that was identified by the state party. To the foreground the "Soviet building" was highlighted. The employees of the local office of the Commission had to participate in an advisory capacity to conduct election campaigns and, if necessary, to raise the issue of changing boundaries of administrative-territorial units, depending on needs of minorities, to initiate a motion to adopt the necessary laws with the help of CCNM. Local CCNM during its

formation had to expand activities in difficult conditions of personnel shortages that deepened the incompetence of individual employees. Arrogant attitude of provincial and district executive committees to the district office of National Minorities created a situation in which workers could not count on any help in case of emergencies. The financial problems negatively affected the work of local branches of CCNM. In 1930s under the conditions of strengthening of political pressure of repression by the Soviet state machine, the efficiency of CCNM nosedived. Local authorities were deprived of any independence and initiative. With the consolidation of the totalitarian regime CCNM was reorganized into the department of AUCEC and became a formal appendage of the executive branch. Now therefore the analysis of the Bolshevik regime experimentation in the field of ethnic relations confirmed opinion on the impact of the tendency of centralization and concentration of organs of state administration that accompanied the establishment of a totalitarian system in the Soviet Union on scaling down work of CCNM.

The implementation of the programs of the Communist Party aimed at transforming the socio-political, socio-economic and cultural life of national minorities in Ukraine focusing attention on the role and place in this process of CCNM were analyzed. The Commission played a major role in the administrative-territorial reform, taking into account the specific ethnic regions. After all, for the team system the national units were the instruments of implementation of the Bolsheviks' power, it assigned to the national councils the role of active promoters of social and spiritual stratification of ethnic communities, the emerging of class hostile elements. The CCNM activities in the economic development of ethnic communities in the initial phase of its existence must be recognized to some extent productive because it helped recruitment for companies in construction and agriculture. However, the state agency launched its work in the countryside, where it served as a propaganda function in attracting minorities to collectivization. The CCNM activities towards cultural and educational development of minorities, in some aspects were more effective than in measures implemented by the authorities with the participation of the Commission in other areas of public life. However, with increasing of cultural

and professional level of ethnic population, CCNM potential was used to implement the communist ideology, because according to the principles developed by the Bolsheviks the development of national culture in form had to provide the painless unification of social life of population of Bolshevik multi-ethnic empire.

The critical thinking of the generalized material in the thesis research allowed formulating a number of practical recommendations for use of the experience of ethno-political regulation in modern Ukraine. Their implementation will contribute to the development of ethnic, tolerant society in Ukraine and will help public authorities and local governments to form a balanced socio-economic, cultural and religious policy in respect of all ethnic communities in the region, in particular: to establish mechanisms of cooperation of authorities and different nationalities in a political system of Ukraine by establishing new and expanding the functions of the existing executive structures of ethnical community on ethnical community work that have to become the voice of some ethnic groups at dialogue with government institutions; in social policy by means of the development of related social protection systems; in education, by means of the establishment of national schools and kindergartens based on cultural and educational institutions of ethno minorities, preserving compulsory general education program; in economics by means of the funds of ethnic diasporas to improve the economic potential of the state; in social policy sphere, as opposite to various centrifugal tendencies, by means of establishing of autonomies of national and cultural type.

Keywords: Central Commission for National Minorities, ethnic community, national issue, the ethnopolitical regulation bodies, indigenization.

Список публікацій здобувача:

1. Слесаренко О. О. Утворення та особливості функціонування Центральної комісії національних меншин при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (середина 1920-х років) / О. О. Слесаренко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 105. – С. 40-43.

2. Слесаренко О. О. Роль державних органів влади УСРР у становленні

етнонаціональної системи освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): модерний науковий вимір / О. О. Слесаренко // Історія науки і біографістики. Електронне фахове видання. – 2016. – № 1.

3. Слесаренко О. О. Структура та діяльність місцевих органів Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК (середина 1920-х – перша половина 1930-х рр.) / О. О. Слесаренко // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 1 (13) (січень-березень). – Т. 3. – С. 32-37.

4. Слесаренко О. О. Центральна комісія національних меншин у більшовицьких трансформаціях економічної сфери (1925 – 1930 рр.) / О. О. Слесаренко // Вісник аграрної історії. – 2016. – № 16-17. – С. 111-117.

5. Слесаренко О. О. Складнощі роботи місцевих органів Центральної комісії національних меншин та методи їх подолання (1924 – 1929 рр.) / О. О. Слесаренко // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип. 118. – С. 66-69.

6. Слесаренко О. О. Концептуальні засади більшовицької національної політики / О. О. Слесаренко // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 22-23 січня 2016 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2016. – С. 33-34.

7. Слесаренко О. О. Всеукраїнські наради з роботи серед національних меншин 1927 та 1930 років / О. О. Слесаренко // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5-6 лютого 2016 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 32-33.

8. Слесаренко О. О. Участь державних органів по роботі серед національних меншин України у регулюванні видавничої справи (1925-1931 рр.) / О. О. Слесаренко // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 11-12 березня 2016 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства». – С. 43-44.

9. Слесаренко О. О. Роль Центральної комісії національних меншин у

ліквідації неписьменності серед етноспільнот України (20-30-ті роки ХХ століття) / О. О. Слесаренко // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 8-9 квітня 2016 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – Ч. II. – С. 48-50.

10. Слесаренко О. О. Участь Центральної комісії національних меншин в адміністративно-територіальних реформах в Україні (середина 1920-х років) / О. О. Слесаренко // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 15-16 квітня 2016 року). – Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2016. – С. 41-43.

11. Слесаренко О. О. Заходи Центральної комісії національних меншин у сфері організації судочинства / О. О. Слесаренко // Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 17-18 березня 2017 р. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 54-56.

12. Слесаренко О. О. Робота Центральної комісії національних меншин із малочисельними етноспільнотами України в середині 1920-х рр. / О. О. Слесаренко // Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 24-25 березня 2017 року). – Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 107-108.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	20
1.1. Історіографія теми.....	20
1.2. Джерельна база, принципи і методи дослідження.....	36
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ВТІЛЕННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ.....	48
2.1. Концептуальні засади та історичні обставини створення державних органів етнополітичного регулювання.....	48
2.2. Початковий етап формування партійно-державних структур для роботи серед етноспільнот УСРР.....	62
РОЗДІЛ III. БУДОВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.....	88
3.1. Створення та організація роботи ЦКНМ.....	88
3.2. Структура та особливості функціонування місцевих органів ЦКНМ.....	109
РОЗДІЛ IV. ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.....	131
4.1. Участь ЦКНМ у національно-адміністративних реформах	131
4.2. Участь ЦКНМ у реалізації радянських економічних реформ.....	142
4.3. Роль ЦКНМ у реалізації комуністичних культурно-освітніх програм	155
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	183
ДОДАТКИ.....	233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
БНС – Бюро народів Сходу
БСРР – Білоруська Соціалістична Радянська Республіка
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВНК – Відділ національних меншин
ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
КНС – Комітет незаможних селян
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
НЕП – Нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО – Народний комісаріат освіти
НКФ – Народний комісаріат фінансів
НКЮ – Народний комісаріат юстиції
ОБНМ – окружне бюро національних меншин
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ОВК – окружний виконавчий комітет
РВК – районний виконавчий комітет
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада народних комісарів
РНМ – Рада національних меншин
РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦКНМ – Центральна комісія національних меншин

ЦБ – Центральне бюро

ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність теми. За новітніх умов розвитку стратегічна мета України полягає у повноцінній інтеграції до європейського співтовариства. Зважаючи на це, критичного осмислення потребує парадигма взаємодії етноспільнот та їх громадських об'єднань із інститутами державної влади. У такому контексті актуальним є звернення до досвіду політики коренізації/українізації. З іншого боку, для України як поліетнічної держави питання національних меншин зберігає перманентну актуальність, а відтак потребує постійного вивчення та аналізу, враховуючи спадщину компартійного режиму, що була увінчана масовими депортаціями не лише кримських татар, але й поляків та німців. Чисельні національні меншини завойованої більшовиками України мусили випробувати на собі експериментальну політику компартійного режиму не лише у національній сфері, але й у соціальній, економічній та політичній.

Більшовицька етнополітика у 1920-х – 1930-х рр. здійснювалася за допомогою низки партійно-державних структур, утворених шляхом тривалого пошуку їх оптимальних організаційних форм. Чільне місце з-поміж них посідала Центральна комісія національних меншин. Її діяльність була важливим компонентом національної політики в УСРР в окреслений період.

Без критичного переосмислення та ґрунтовного аналізу у контексті сучасного концептуального бачення історії створення, організаційної структури, механізмів функціонування ЦКНМ в УСРР неможливим є формування цілісного сприйняття історії та комплексного осмислення суспільного розвитку багатонаціонального населення підрадянської України міжвоєнної доби. Досвід, накопичений цією комісією, стане у нагоді для новітнього українського державотворення.

Отже, зважаючи на викладене вище, обрана нами для вивчення тема, має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є

реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 23 червня 2016 р., протокол № 15.

Об'єктом дослідження є національна політика в УСРР у 1924 – 1934 рр.

Предметом дослідження є державний орган етнополітичного регулювання в УСРР – Центральна комісія національних меншин.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1924 – 1934 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1924 р.) зумовлено утворенням ЦКНМ; верхньої (1934 р.) – кардинальною зміною національної політики компартійного керівництва у зв'язку із утворенням сталінізму та завершенням формування тоталітарної держави, яке збігається із періодом згортання в УСРР діяльності ЦКНМ. З метою докладнішого висвітлення теми автор в окремих моментах виходила за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються адміністративно-територіальних меж УСРР в окреслений хронологічний період.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу опрацьованих і залучених до дисертації історичних джерел, досягнень історіографії, новітньої методології дослідити створення і діяльність ЦКНМ як державного органу з реалізації національної політики в УСРР у 1924 – 1934 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

– визначити ступінь наукової розробки теми, рівень і повноту її джерельної бази, окреслити науковий інструментарій;

– з'ясувати концептуальні засади та історичні обставин створення спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин радянських інституцій;

– дослідити організаційну структуру, механізми та основні напрями діяльності національних підрозділів КП(б)У, Народного комісаріату освіти та Відділу національних меншин Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР

на початку 1920-х років, які у майбутньому визначили засади діяльності ЦКНМ;

- визначити мотиви створення ЦКНМ, особливості функціонування комісії та її місцевих органів;

- висвітлити участь ЦКНМ у реалізації суспільних, адміністративних, соціально-економічних та культурних трансформацій, реалізованих радянською владою упродовж 1924 – 1934 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

вперше:

- введено до наукового обігу значну кількість раніше невідомих архівних джерел;

- досліджено структуру ЦКНМ, визначено характер взаємодії комісії із її місцевим апаратом під час реалізації радянської національної політики;

- проаналізовано реалізацію програм комуністичної партії, спрямованих на трансформацію суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя національних меншин України з фокусуванням уваги на ролі та місці у цьому процесі ЦКНМ;

- порівняно спільні та відмінні риси роботи ЦКНМ із попередніми спеціалізованими на роботі серед етнічних меншин структурами у контексті реалізації радянської національної політики у 1920-х – 1930-х рр.

подальшого розвитку набули:

- характеристика базових теоретичних засад радянської національної політики;

- аналіз експериментування більшовицького режиму в сфері етнонаціональних відносин підтвердив думку щодо впливу тенденцій централізації та концентрації органів державного управління, які супроводжували становлення тоталітарної системи у Радянському Союзі, на згорання роботи ЦКНМ;

уточнено:

- зміст понять і термінів, пов'язаних із функціонуванням ЦКНМ.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення і узагальнення, що містяться у дисертації, суттєво розширюють сучасні знання з історії України 1920-х – 1930-х рр. загалом і радянської національної політики зокрема. Систематизований та критично проаналізований конкретно-історичний матеріал, представлений у роботі, може стати у нагоді вітчизняним і зарубіжним дослідникам під час написання підручників, монографій, статей, пов'язаних із історією національних меншин, розробці нормативних та спеціальних курсів із історії України. Актуалізований історичний досвід буде корисним органам державної влади у реалізації сучасної національної політики в Україні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Результати дисертації відображено автором у доповідях і повідомленнях на міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Одеса, 2016); міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Одеса, 2016); міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (Київ, 2016); міжнародній науково-практичній конференції «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності» (Дніпропетровськ, 2016); II міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Ужгород, 2016); міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Херсон, 2017); міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (Львів, 2017).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 12 публікаціях, з яких 4 статті – у фахових виданнях України, 1 стаття – у виданні, що включено до міжнародних наукометричних баз.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (50 сторінок, 511 позицій), двох додатків. Загальний обсяг дисертації – 235 сторінок, основного тексту – 168 сторінок.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

Враховуючи принципові відмінності в зображенні діяльності спеціалізованих на роботі з національними меншинами УСРР органів державного управління огляд історіографії теми здійснено за такою схемою: 1) радянська історіографія; 2) науковий доробок сучасних українських дослідників; 3) праці зарубіжних авторів, в тому числі дослідження істориків української діаспори. Наукові розвідки, представлені в перших двох блоках, охоплюють три етапи в дослідженні теми, що нас цікавить. Хронологічні рамки першого етапу знаходяться в межах 1920 – кінця 1930-х рр. Другий період датовано серединою 1940 – кінцем 1980-х рр. Третій етап розпочався наприкінці 1980-х рр., і до нього належить вітчизняна історіографія створення та функціонування ЦКНМ.

Перші праці, у яких розглядалися мета створення та основні напрями діяльності спеціалізованих на етнополітичному регулюванні партійно-державних органів, були написані уже в 20 – 30-х рр. ХХ ст., переважно функціонерами останніх. Насамперед це була пропагандистська література присвячена популяризації більшовицької національної політики, що у позитивному світлі зображувала діяльність ЦКНМ та інших органів по роботі з етноспільнотами. Її автори замовчували прорахунки діяльності інституцій, очільниками яких вони були. Водночас варто відзначити, що попри всі недоліки цей блок літератури має неабияку цінність, як специфічна форма джерельної бази дослідження.

У таких публікаціях створення ЦКНМ та інших спеціалізованих органів етнополітичного регулювання розглядається, як складова заходів спрямованих на подолання відсталості та безправності національних спільнот, що зазнавали

гніту в часи існування Російської імперії, шляхом реалізації національної політики партії більшовиків, досягнення братерства й співробітництва народів усіх етнічних спільнот СРСР в цілому та УСРР зокрема, втягнення меншин до радянського будівництва, пришвидшення процесів їх соціально-економічного розвитку з метою створення передумов для побудови комунізму. ЦКНМ розглядалася як спеціальна державна установа, що мала здійснювати координування та інструктування органів державної влади у питаннях проведення політики режиму, щодо іноетнічного населення. Саме їй відводилася провідна роль у реалізації політики коренізації щодо неукраїнського населення УСРР. У традиціях «самокритики» зазначені праці містили й констатацію окремих труднощів та помилок у роботі серед національних меншин, які проте пояснювались «проблемами росту» і подавались у контексті загальних успіхів ленінської національної політики. Найбільш чітко зазначена концепція діяльності державних органів спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин викладена їх керівниками: А. Буценком, А. Глинським, Д. Мацом та іншими [223; 243; 339; 353].

У середині 1930-х рр. у зв'язку зі становленням сталінізму та змінами етнополітики режиму кількість та якість праць присвячених проблемі різко знижується, натомість в оберненій пропорції зростає рівень заангажованості подібних досліджень. Неабиякий вплив на зміну підходів до вивчення національної політики режиму та її наслідків справила теорія про «шкідництво різних націй» згідно з якою перекося у політиці коренізації мали своїм наслідком поширення у їх середовищі «буржуазного націоналізму», що створював небезпеку радянському ладу, а відтак вимагав посиленої боротьби з боку державних та партійних органів. Як наслідок до кінця 1980-х рр. історичні дослідження більшовицької національної політики 1920 – 1930-х рр. були позначені глорифікаційністю та фрагментарністю висвітлення. Зазвичай означена проблема аналізувалась у контексті загальних політичних, економічних, соціальних та культурних перетворень здійснюваних комуністами в Україні міжвоєнного періоду. Водночас науковий інтерес до діяльності

спеціалізованих на етнополітичному регулюванні органів за невеликими винятками був відсутній [204; 231; 337; 338; 344; 345; 452].

Тут варто відзначити розлогу статтю В. Горного та І. Луковцевої присвячену радянській польського населення в СРСР, зокрема й УСРР у 1920-х рр. Видана у 1977 р., вона вміщує певну інформацію про функціонування спеціальних органів для роботи серед польської меншини, значне місце у ній відводиться партійним секціям. Водночас вона написана на матеріалах Центрального партійного архіву у Москві (нині Російський державний архів суспільно-політичної історії), а Україна у ній є лише одним із напрямів дослідження [250].

Значні зміни у підходах до вивчення історії етнополітики та її наслідків сталися за умов перебудови, коли інтерес дослідників до тривалий час замовчуваних проблем радянського минулого актуалізувався. З'явилася низка праць у яких переосмислювалася історична роль та значення національної політики більшовиків міжвоєнної доби у СРСР загалом та Україні зокрема. Стали помітними перші ознаки відходу від догматичних уявлень про національне питання, які насаджувалися упродовж десятиліть офіційною пропагандою. Водночас зазначеним дослідженням все ще було притаманне намагання викрити саме деформації ленінської етнополітики, а не неспроможність останньої, як такої [298; 346; 373; 374; 446; 447; 510].

Зі здобуттям Україною незалежності та падінням ідеологічних перешкод дослідження міжетнічних відносин та національної політики режимів різних часів на території нашої держави суттєво активізувалося. Насамперед це стосувалося феномену 1920-х рр. із неоднозначними оцінками курсу коренізації та його наслідків [227, 279-282]. У цей час не лише було розроблено періодизацію етнополітики компартійного режиму в УСРР, але й значну увагу було приділено висвітленню історії та значенню діяльності спеціалізованих партійно-державних структур у системі ЦК КП(б)У, НКВС, ВУЦВК. Насамперед аналізувалося функціонування Відділу національних меншин при НКВС, пізніше переданого до ВУЦВК та перетвореного на Центральну комісію

національних меншин. Окремі розділи та підрозділи у своїх працях діяльності останніх приділили Б. Чирко, С. Орлянський, Л. Рябошапко, Л. Якубова, В. Антонюк та інші. О. Рафальський та Л. Якубова у своїх історіографічних дослідженнях значну увагу зосередили на аналізі доробку попередників із зазначеної проблеми [385; 408; 445; 458].

Першу спробу аналізу діяльності партійно-державних органів етнополітичного регулювання в УСРР здійснив у своїй монографії Б. Чирко. Ним було висвітлено історію створення та діяльності спеціалізованих партійно-державних установ, зокрема з'ясовано основні етапи роботи Відділу національних меншин НКВС, окреслено компетенції, кількісний склад та результати роботи інституції. Автор також дослідив організаційну структуру та обставини створення партійних секцій та підвідділу національних меншин при ЦК КП(б)У, яким він відвів особливе місце в управлінні сферою національних відносин. Початок політики коренізації щодо етнічних меншин в УСРР автор пов'язує з утворенням ЦКНМ при ВУЦВК, а перетворення ВМ НКВС на ЦКНМ він пов'язав із необхідністю виведення роботи із етнічними меншинами зі сфери компетенції НКВС, оскільки рівня повноважень цього адміністративного органу було на думку дослідника недостатньо [445].

У своїй монографії Б. Чирко розкрив структурну еволюцію місцевого апарату ЦКНМ пов'язавши її зі змінами адміністративно-територіального устрою УСРР. Як стверджує науковець, найголовнішим завданням цього державного органу було забезпечення належного функціонування адміністративних та господарчих закладів, культурницький та освітніх установ щодо задоволення потреб етноспільнот. А найбільш ефективною дослідник вважав функціонування Київської та Одеської комісій національних меншин. З огляду на невеликий обсяг монографії та відсутність спеціального інтересу питання історії функціонування ЦКНМ було висвітлено автором лише у загальних рисах.

Після здобуття Україною незалежності з'явилися праці присвячені міжвоєнній історії окремих національних меншин у яких поверхово

характеризувалася діяльність органів етнополітичного регулювання [276; 470; 483; 484; 492; 500; 501]. Так у своїй праці Т. Єременко згадує про участь партійних секцій та ЦКНМ у реалізації політики компартійного режиму щодо польської меншини та цілком слушно відзначає, що «політика радянської влади була скоріше пропагандистською, аніж національною», а особлива увага до польського населення на думку науковця була обумовлена загальними завданнями більшовиків, а саме курсом на світову революцію, початок якої планувався у Польщі, для чого планомірно формувались комуністичні кадри, створювались органи національного самоуправління, партійні осередки, національні заклади. Однак, на думку автора, у цій політиці були відкинуті національні особливості поляків, а сама вона була спрямована виключно на радянізацію цього народу, залучення його представників до розбудови нового соціалістичного ладу [276].

Значно більше уваги спеціалізованим державним органам приділив у першому розділі свого дисертаційного дослідження польської національної меншини І. Балуба. Він вважає, що у період 1920 – 1924 рр. відбувалося «мляве становлення центральних органів управління у справах національних меншин». Як стверджує історик, виконуючи в основному функції нагляду та контролю вказані структури не мали розмежування сфер діяльності та чітко визначених завдань, методів і форм роботи. А найбільшою вадю на його думку стала невідповідність статусу системи спеціалізованих підрозділів у центральних державних органів завданням поставленим перед ними. Науковець зазначає, що лише проголошення коренізації започаткувало новий етап у формуванні відповідних державних інституцій. Створення ЦКНМ при ВУЦВК було, на думку І. Балуби, викликане необхідністю формування стрижневої вертикалі по лінії використання структури, яка несла основне навантаження у роботі серед некорінного населення України. Як і Т. Єременко, він вважає, що діяльність Польбюро та уповноважених при окружних та районних виконавчих комітетах не виходила за межі загальнорадянської роботи та не переслідувала задоволення власне національних потреб польського населення, а

забезпечувала інтереси правлячої партії у його середовищі. Згорання політики коренізації, на думку І. Балуби, знайшло свій вияв і у руйнуванні налагодженої структури «органів управління у справах національних меншин» внаслідок адміністративно-територіальних реформ 1930-х рр., які сприяли занепаду роботи серед поляків. Саме ж вживлення до радянського та партійного апарату спеціалізованих органів дослідник вважає обумовленим прагненням до повного контролю над життям етнічних меншин, що і визначало домінування ідеологічних чинників у їх роботі, залежність від загальної спрямованості внутрішньої політики режиму [470].

Поміж праць присвячених діяльності спеціалізованих державних інституцій серед окремих етнічних груп слід відзначити дисертаційне дослідження О. Калакури. Аналізуючи причини припинення діяльності ВМ НКВС, дослідник слідом за Б. Чирком, зазначає, що відділ не справлявся із поставленими перед ним завданнями, і відтак «був ліквідований». При цьому він називає невірну дату цієї події (березень 1923 р.) та створює враження, що лише через півтора роки після ліквідації відділу у зв'язку зі змінами етнополітики режиму було створено ЦКНМ (жовтень 1924 р.). Насправді ж структурний підрозділ НКВС був всього лише перетворений у ЦКНМ при ВУЦВК, а часового розриву у їх функціонуванні не було [483, с. 40-46].

Водночас дослідниця болгарської меншини Н. Мельник у процесі аналізу діяльності партійно-державних органів у середовищі відповідної спільноти основну увагу приділила діяльності болгарських секцій агітпропу КП(б)У та утвореного у жовтні 1924 р. Центрального болгарського бюро при Відділі агітації та пропаганди ЦК КП(б)У на чолі із політемігрантом Д. Первановим. При цьому діяльність ВМ НКВС та ЦКНМ розглянуті у праці досить побіжно [492, с. 18-19].

У науковій розвідці «Молдаване в Україні. 1920 – 1929 роки» В. Орлик дослідив діяльність органів державного управління спеціалізованих на роботі з молдаванами, які мешкали на території УСРР. Виникнення відповідних секцій у складі КП(б)У вчений пов'язав із потребою умиротворення збентежених

реквізиціями та репресивними заходами мешканців молдаванських поселень України. Водночас у випадку досліджуваної ним етнічної групи В. Орлик відзначив, як один із визначальних мотивів створення спеціалізованих структур у складі агітпропу ЦК КП(б)У прагнення до використання придністровської меншини у контексті реалізації планів більшовицького режиму щодо повернення анексованої Румунією Бессарабії, і водночас дестабілізації ситуації у цій країні в цілому. Широке розгортання діяльності відповідних органів, на думку дослідника, припало на другу половину 1923 р., що співвідноситься із початком політики коренізації [499, с. 10-15].

Серед досліджень діяльності спеціалізованих на реалізації етнополітичного курсу державних та партійних органів виділяється науковий доробок Л. Якубової, котра у низці своїх праць висвітлила окремі аспекти історії функціонування останніх. Насамперед нею були проаналізовані обставини та передумови створення, мета та завдання діяльності ВНМ при НКВС та утвореної на його основі ЦКНМ при ВУЦВК. Останній вона приділила розділ у своїй комплексній монографії присвяченій висвітленню суспільно-політичного життя етнічних меншин УСРР у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. Основну увагу дослідниця приділила визначенню причин створення ЦКНМ, ролі та місцю установи у структурі радянських органів влади.

Л. Якубова дійшла висновку, що етнічні меншини підрадянської України були позбавлені можливості реального політичного на національного розвитку через політику більшовицького режиму, оскільки комісія, у супереччя офіційним деклараціям, формувалася не з представників етнічних спільнот як таких, а із радянських працівників певного походження – переконаних комуністів просякнутих ідеями інтернаціоналізму [459].

Порівнюючи повноваження ЦКНМ та її попередника – ВНМ НКВС, Л. Якубова відзначила суттєве розширення повноважень комісії, проте звернула увагу і на обмеження окремих із них. Зокрема те, що ЦКНМ на відміну від відділу втратила можливість коригувати законодавство та розпорядження наркоматів з метою дотримання інтересів національних меншин. Дослідниця

також відзначила спадкоємність кадрових проблем та байдужого, а то й ворожого ставлення до роботи серед етнічних спільнот з боку місцевих державних органів у зв'язку з чим більшість регіональних органів комісії існували формально.

Варто зазначити, що Л. Якубова цілком слушно відзначила взаємопов'язаність епохальних соціально-економічних та суспільно-політичних змін початку 1930-х рр. та реорганізацію місцевої мережі ЦКНМ, згортання роботи інституції в цілому. На думку дослідниці атрофія місцевого апарату працівників серед національних меншин впродовж 1932 – 1934 рр. та наступна реорганізація ЦКНМ на відділ при ВУЦВК розмежували новий період у етнополітиці більшовицького режиму в Україні. Подібна трансформація комісії, – вважає Якубова, – започаткувала перехід до згортання політики коренізації, а компетенції інституції було зведено до суто культурницьких функцій.

Власне бачення історії функціонування інших партійно-державних органів спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин, які були попередниками ЦКНМ дослідниця виклала у розлогій статті опублікованій в Українському історичному журналі. Історія створення та структура національних секцій КП(б)У та Народного комісаріату освіти розглядаються нею у контексті з'ясування передумов утворення ВНМ НКВС. Саме досвід його функціонування, насамперед визначення основних напрямків і форм діяльності, рівня її ефективності, стали предметом зазначеної статті. Л. Якубова дійшла висновку, що впродовж усього свого існування ВНМ при НКВС залишався «напівформальною організацією» створеною не для виконання задекларованих завдань, а для забезпечення самого факту існування декоративної структури спеціалізованої на роботі у середовищі етнічних меншин. Відтак, на думку дослідниці, будь-якої активної роботи відділ не проводив. На підтвердження цієї тези Л. Якубова наводить той факт, що із переліку визначених у «Положенні» функцій відділу розгорнув насамперед наглядово-контролюючі діяльність [456, с. 173-186].

Л. Якубова й надалі продовжувала досліджувати заактуалізовану проблематику державного регулювання етнонаціональних відносин в Україні міжвоєнної доби. У статті, що вийшла друком 2013 р. у журналі «Проблеми історії України» дослідниця на основі засекречених в радянську добу архівних матеріалів розкрила ті сторони роботи державних органів етнополітичного регулювання, які тривалий час приховувалися від обивателя. Занурення в «кухню» радянської національної політики значно розширило кут зору на політику коренізації, її дихотомічну сутність, причини базових суперечностей, що її супроводжували [457].

У 2014 р. Л. Якубова у співавторстві з О. Рубльовим видала працю «Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід». На тлі суспільно-політичної історії радянської України автори дослідили обставини створення та організаційні проблеми існування інституцій, відповідальних за здійснення політики коренізації в середовищі етнічних меншин. У центрі уваги видання перебуває історія ЦКНМ при ВУЦВК та долі її співробітників [405].

О. Рубльов досліджував постать Яна Саулевича, який перебував на посаді заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК та спеціалізувався на роботі серед польського населення України [407].

Передумови створення ЦКНМ при ВУЦВК дослідив О. В. Плясецький. Науковець пов'язав потребу врегулювання соціально-економічних відносин, зокрема у сфері землекористування та усунення похибок в галузі освіти із виникненням в Україні спеціалізованих на питаннях етнополітики органів влади [394].

У своєму історіографічному дослідженні О. Рафальський приділив увагу історії дослідження спеціалізованих на реалізації етнополітики режиму державних та партійних структур. Зокрема автор відзначив, що попри декларативні завдання ВНМ при НКВС здійснював насамперед контрольно-адміністративні функції, водночас аналізуючи статистичні відомості про чисельність і розселення національних меншин у різних регіонах України.

Дослідник відзначив, що робота відділу сприяла підготовці етнографічної карти республіки виданої у 1925 р. Натомість абзац присвячений ЦКНМ позбавлений критичності та лише ознайомлює із основними рисами діяльності комісії [404].

Аналізуючи механізми реалізації етнополітики режиму у своїй праці «Євреї України в 20-ті – 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект» В. Орлянський виділив цілу низку структурних підрозділів у різних державних, партійних органах та підконтрольних більшовикам громадських організаціях: ВНМ при НКВС та ЦКНМ при ВУЦВК, Раду нацменшин та національні секції при Наркомосі, ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, їх окружних комітетах, профспілкових та кооперативних організаціях підрадянської України. Провідну роль у визначенні та реалізації національної політики комуністичної влади дослідник відводить партійним секціям, що було обумовлено специфікою монопартійної радянської політичної системи. Внаслідок такого підходу ліквідацію нацсекцій при ЦК КП(б)У В. Орлянський пов'язує із кардинальною зміною етнополітичного курсу режиму, що знайшло свій вияв у згортанні політики коренізації [385, с. 63-64].

У частині присвяченій розвитку системи єврейської освіти В. Орлянський окрему увагу зосередив на історії становлення, структурі та ролі Ради національних меншин та національної єврейської секції, відзначивши негативний вплив на її функціонування здійснених у першій половині 1920-х рр. скорочень штатів. Активізацію роботи національних підрозділів Народного комісаріату освіти дослідник пов'язав із початком політики коренізації, а її згортання відповідно з новими віяннями в етнополітичному курсі правлячого режиму [385, с. 102-120].

Попри назву «Державні органи у справах національних меншин» відповідний розділ монографічного дослідження В. Орлянського присвячено виключно історії функціонування ЦКНМ. ВНМ при НКВС автор приділив лише два речення, відзначивши, що нові вимоги окреслені коренізацією викликали необхідність його заміни новим державним органом – ЦКНМ. Створення інституції дослідник пов'язав із неспроможністю низових органів

радянської влади вирішувати покладені на них завдання, втратою ними довіри серед населення. На думку дослідника нові завдання національної політики виходили за межі можливостей відомчого органу, яким був ВНМ при НКВС. В. Орлянський наполягає на тому, що «переведення із системи органів виконавчої влади в систему органів законодавчої влади значно підвищило статус знову створеної комісії, що позитивно позначилося на її взаємовідносинах з органами виконавчої влади» [385, с. 160-162].

В. Орлянський проаналізував історію організаційного становлення ЦКНМ та її місцевих органів, відзначив значні зусилля спрямовані співробітниками комісії на подолання інертності місцевих виконавчих органів влади. Аналізуючи причини, що перешкождали успішному розгортанню діяльності комісії дослідник відзначає відсутність чіткого визначення функціональних обов'язків цієї інституції та постійні проблеми у взаємодії органів державної влади породжені недосконалістю відповідного законодавства. Чинниками, що негативно вплинули на роботу ЦКНМ, автор вважає недостатню чисельність кадрів. Дослідник цілком слушно зазначив, що адміністративно-територіальна реформа 1932 р., негативно вплинула на місцевий апарат ЦКНМ, який після цього швидко припинив будь-яку ефективну роботу. В цілому В. Орлянський вважає, що у 1930-х рр. внаслідок змін у ставленні компартійного керівництва до національних меншин ефективність роботи ЦКНМ порівняно із 1920-ми рр. різко знизилась, а невдовзі взагалі припинилася [385, с. 162-179].

Л. Гриневич досліджуючи єврейське національно-культурне відродження міжвоєнного періоду намагався визначити роль спеціалізованих органів з етнополітичного регулювання, діяльність яких визначалася метою поширення впливу комуністичних ідей і комуністичної партії «серед єврейського робітництва і біднішого населення» [254].

І. Жуковський дослідив формування управлінських структур для обслуговування євреїв Правобережної України та охарактеризував початок 20-х рр. ХХ ст. як період становлення спеціальних органів влади для вирішення специфічних потреб меншини. Як засвідчує науковець, кожен окремий орган

мав низку визначених своїм статусом повноважень та виконував роботу в сфері задоволення суспільно-політичних, економічних, культурно-освітніх та інших запитів євреїв. Було утворено розгалужену мережу представництв цих державних структур, які охопили місцевості з компактним проживанням національної меншини. Однак, на початку 1920-х рр. працівники органів етнополітичного регулювання перебували у тяжких умовах, що надто ускладнювало їх роботу [285].

І. Міронова виявила роль державних органів влади у розвитку початкової та вищої освіти національних меншин Півдня України у 20-ті рр. ХХ ст. Дослідниця прийшла до висновку, що вільні умови для розвитку етноспільнот, які існували у цей час були поступово знищені протягом наступного десятиліття [359].

Л. Чорна у дисертації «Культурне життя і освіта національних меншин міста Києва у 1920-х – 30-х роках» досліджуючи організаційне забезпечення культурно-освітнього життя етноспільнот міста проаналізувала роботу органів державної влади у зазначеній сфері [510].

Т. Іванова у контексті відносин керівництва радянської держави і національних меншин СРСР розкрила політико-правове та економічне становище етноспільнот півдня України у 1920–30-ті рр., яке визначала діяльність низки установ з регулювання проблем національного характеру, реформа адміністративно-територіального устрою 1922 р. та політика коренізації радянської влади [303-304]. Також дослідниця розглянула питання етнонаціональної політики керівництва СРСР у 20-ті рр. ХХ ст. Т. Іванова виділила особливості функціонування національних органів у поступовому процесі насадження тоталітаризму, рівень управлінської компетентності й стратегії радянського уряду відносно різних національностей СРСР [305].

Спільне та відмінне у національній політиці щодо етнічних меншин УСРР та Кримської АРСР у міжвоєнну добу намагався виявити Г. Кондратюк. Науковець вивчав такі її компоненти, як земельна реформа та адміністративні перетворення [315].

Т. Макаренко визначила пріоритетні напрями політики Української Центральної Ради щодо національних меншин, на досвід якої у ході розробки моделі стосунків з етноспільнотами згодом опирався радянський уряд. Дослідниця з'ясувала механізм національного представництва в органах української влади та прослідкувала його реалізацію [350].

Унаслідок відсутності праць на сторінках яких розглядалися б питання діяльності національних секцій, що перебували у складі НКО та були попередниками ЦКНМ в освітній галузі роботи, значний інтерес становить дисертація О. Войналович захищена ще у 1993 р. У своїй праці «Становлення та розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні» дослідниця значної уваги приділила обставинам створення та функціонування Ради національних меншин та окремих секцій НКО УСРР. О. Войналович відзначила ознаки перенесення досвіду Наркомосу РРФСР на український ґрунт, окреслила основний зміст та форми роботи не лише центральних секцій окремих етнічних груп, але й їхніх місцевих органів – відповідних секцій при губернських відділах народної освіти. Особливу увагу вона приділила функціонуванню секцій Одещини. О. Войналович вважає, що утворення Ради національних меншин, а не проєктованого Відділу Наркомосу мало на меті зміцнення авторитету та значущості спеціалізованого на роботі з інонаціональним населенням структурного підрозділу у системі НКО. Проте на нашу думку утворення Ради, а не Відділу свідчило швидше про звичайне копіювання організаційної структури освітніх органів для роботи серед етнічних меншин РРФСР, типове для місцевих українських партфункціонерів [477, с. 50-55].

Зупиняючись на ефективності функціонування спеціалізованих органів Наркомосу УСРР, О. Войналович цілком слушно відзначила, що «струнка організаційна структура керівництва органами народної освіти для національних меншин у більшості своїй так і не була впроваджена у життя». Причину вона вбачала у проведеній у 1925 р. адміністративно-територіальній реформі, відсутності необхідних асигнувань у системі Народного комісаріату

освіти, упередженість у ставленні до діяльності Ради національних меншин з боку вищих органів державного управління та місцевих владних інституцій. Дослідниця констатує, що з початком політики коренізації та утворенням ЦКНМ Рада нацменшин при Наркомосі отримала сприяння з боку ВУЦВК, який регулярно доводив до відома місцевих виконавчих комітетів «пріоритетність роботи з національними меншинами» у діяльності регіональних відділів народної освіти. Водночас на нашу думку О. Войналович не могла не помітити, що із середини 1920-х рр. щораз більшу роль у координації, моніторингу та лобюванні необхідних заходів серед етнічних меншин, зокрема й в освітній галузі, перебирає на себе ЦКНМ при ВУЦВК, а значення Ради та її секцій під впливом скорочення штатів суттєво девальвувалось. Проте подібного висновку дослідниця так і не сформулювала [477, с. 56-79].

Позитивну роль вбачала О. Войналович у здійсненні заходів спрямованих на реорганізацію у 1931 р. Ради національних меншин при Наркомосі у представницький міжвідомчий орган за участі представників ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, ЦКНМ ВУЦВК, НКО АМСРР ВУРПС, ВРНГ, Наркоматів земельних справ, охорони здоров'я, праці Вукоопспілки, Вукопромспілки, Укрколгоспцентру, державних видавництв, окремих національних районів, громадських організацій та промислових підприємств [477, с. 80-83]. Проте, на нашу думку, подібна реорганізація відбувалась не з метою розширення можливостей для задоволення потреб національних меншин, а у контексті реалізованого режимом комплексу заходів спрямованих на тотальну уніфікацію усіх галузей життя радянського соціуму, підпорядкування роботи серед іноетнічного населення завданням сталінської економічної та культурної модернізації. Окремо слід відзначити увагу дослідниці до з'ясування долі керівників Ради та окремих національних секцій Наркомосу за умов утвердження сталінізму та розгортання масового терору проти «шкідництва різних націй», коли більшість із них були репресовані [457, с. 56].

У 1998 р. О. Бистрицькою була захищена кандидатська дисертація

присвячена розвитку системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр. Проте у праці спеціалізовані партійно-державні органи розглядаються лише побіжно, у контексті аналізу розвитку системи освіти національних меншин. Недоліком роботи можна вважати відсутність окремого викладу хоча б схеми державних структур котрі були засобом реалізації політики режиму щодо етнічних меншин, їх ієрархії. Апелюючи до наявності великої кількості партійних документів та факту функціонування спеціалізованих секцій у системі Агітпропу ЦК та місцевих партійних комітетів КП(б)У, дослідниця наполягала на тому, що роботу серед іноетнічного населення республіки партійно-державне керівництво проводило ще до офіційного проголошення курсу на коренізацію у 1923 р. Водночас вона визнає, що роботі цих органів «часто був притаманний формалізм, захоплення кількісними показниками на шкоду якісним». Не можна погодитись із твердження О. Бистрицької про те, що «задоволення культурних потреб нерідко перетворювалось на їх радянізацію», адже саме радянізація була метою культосвітньої роботи спеціалізованих партійно-державних структур, а «задоволення культурних потреб» лише супроводжувало і полегшувало процес індоктринації комуністичних ідей у середовище етнічних меншин [472].

У своєму дослідженні Л. Рябошапка приділив історії діяльності ЦКНМ при ВУЦВК та його попередника ВМ НКВС. Створення ВМ НКВС, а потім ЦКНМ, на думку дослідника, започаткувало систематичне регулювання правового становища національних меншин в Україні та мало позитивно відбитися на забезпеченні їхніх інтересів. Аналізуючи досвід діяльності ВМ НКВС, автор відзначив, що за відсутності необхідної для успішного функціонування мережі його місцевих органів, підзаконних актів, відділ тривалий час не міг розгорнути належну діяльність. Початок більш ефективної роботи структури дослідник пов'язав із ухваленням у жовтні 1922 р. ВУЦВКом «Положення» про ВМ НКВС, яке значно підвищило авторитет інституції. Л. Рябошапка виокремив два основних напрямки роботи відділу: адміністративну роботу по забезпеченню потреб національних меншин та політичний нагляд,

що перемежовувався із елементами репресивних заходів стосовно громадських об'єднань етнічних меншин, котрі не виявляли достатньої лояльності до режиму. Оцінюючи успішність роботи інституції дослідник дійшов висновку, що працівникам ВНМ НКВС так і не вдалося змінити індиферентне ставлення державних органів до національних меншин, оскільки сам він наразився на системне ігнорування з їх боку.

Зупиняючись на обставинах перетворення ВНМ НКВС на ЦКНМ при ВУЦВК Л. Рябошапко відзначив подібність повноважень ЦКНМ та її попередника, які з часом розширювалися. На підтвердження думки він вказує на суттєве збільшення повноважень комісії згідно із новим Положенням 1928 р., коли її місцеві органи отримали можливість брати участь у формуванні окружних бюджетів. Автор дійшов висновку, що створення ЦКНМ не було лише механічним переданням справ із одного відомства до іншого, а обумовлювалося складним переплетінням зовнішньополітичних та внутрішньополітичних мотивів. З допомогою нової інституції, на думку дослідника, планувалось досягнути подвійної мети: зміцнити панування режиму в іноетнічному середовищі та підготувати плацдарм для поширення комуністичного впливу на країни Європи [408].

Досліджуючи національну політику компартійного режиму в УСРР, О. Антонюк у своїх етнополітичних студіях окрему увагу приділив функціонуванню спеціалізованих на її реалізації державних органів – ВНМ при НКВС та ЦКНМ при ВУЦВК. При цьому він досить плутано зобразив структуру ВНМ НКВС, довільно змішавши поділ на підвідділи за національною ознакою та підвідділи губернських відділів управління, як місцеві органи структури. Водночас при розгляді діяльності регіональних органів ЦКНМ дослідник зазначив, що вони «активно діяли лише до середини 1930-х рр.», тоді як у 1934 р. було реорганізовано саму Комісію, а її місцеві органи припинили активну діяльність уже на початку 1930-х рр. [194, с. 133-134].

Діяльність державних органів з регулювання етнонаціональних відносин в Україні у зарубіжній історіографії розглядалася у рамках вивчення

національної політики в СРСР. Більшість дослідників наголошувало на насильницькій асиміляції і денационалізації народів [310].

Т. Мартин, автор книги «Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923 – 1939 роки)», підважив усталені уявлення про національну політику більшовиків та спричинив дискусію довкола нового бачення сталінського СРСР не як багатоетнічної централізованої імперії чи федерації формально рівноправних національних утворень, а як специфічної політичної системи, зіпертої водночас як на соціалістичних, так і націоналістичних засадах, і зацікавленої попервах підтримувати окремі великі етноси, створивши для них «титульні» території різного рівня автономності [352, с. 2].

Не дивлячись на відсутність доступу до архівних матеріалів, українські історики, що жили і працювали за кордоном, у контексті аналізу антигуманної політики більшовицького режиму ґрунтовно дослідили погляди компартійної верхівки на національне питання. У цьому плані необхідно виокремити праці Ю. Бойка [200], І. Бапало [211], М. Галія [238] та М. Прокопа [402].

Отже, досліджуючи питання утворення та діяльності ЦКНМ, а також інших органів етнополітичного регулювання, функціонування яких визначило базові вектори роботи цієї установи, радянські автори керувалися марксистсько-ленінською ідеологією. Ґрунтовне наукове дослідження проблеми українськими та зарубіжними істориками розпочалася після здобуття Україною незалежності, коли з'явилася можливість працювати із раніше недоступними для широкого загалу матеріалами архівосховищ.

1.2. Джерельна база, принципи і методи дослідження

Комплексне висвітлення історії спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин України державних інституцій вимагає залучення широкого кола джерел. Усі використані нами джерела умовно поділено на три групи: неопубліковані архівні документи і матеріали, опубліковані документи та

матеріали преси.

З огляду на обмеженість опублікованих джерел авторка у своєму дослідженні спиралася переважно на неопубліковані архівні документи. Тож, основою джерельної бази дослідження стали матеріали двох Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та трьох обласних архівів. Важливе значення для історичної реконструкції і загальної картини головних процесів, пов'язаних із діяльністю державних органів етнополітичного регулювання, мають надзвичайно інформативні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, де містяться матеріали Наркомату внутрішніх справ (ф. 5.), Наркомату освіти (ф. 166), Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (ф. 413) – тобто тих державних інституцій досвід функціонування яких і є предметом дисертаційного дослідження.

У фонді НКВС зберігається міжвідомче листування, яке відтворює процес формування Відділу національних меншин, протоколи засідань колегії НКВС і проект положення про відділ з національних питань при ньому. Переписка містить інформацію про організацію відділів у справах національних меншин при ГВК, та висвітлює їх роботу з окремими етноспільнотами. Також фонд містить циркулярні розпорядження ВМ НКВС та низку укомплектованих матеріалів присвячених його безпосередній діяльності. Значну цікавість привертають до себе матеріали звітів ОВК та збірки документів низових органів виконавчої влади, що відобразили спричинені компартійним режимом зміни на місцевому рівні.

Матеріали фонду Народного комісаріату освіти розкривають особливості функціонування Ради національних меншин НКО. Положення, резолюції, доповідні записки, плани, відомості, які склалися її співробітниками характеризують багатовекторну діяльність цього органу. У протоколах засідань ради відображено її участь у покращенні не лише освітньої системи, але й видавничої справи у середовищі етноспільнот.

Помітну роль у ході наукового осмислення історії формування та функціонування Центральної комісії національних меншин, її зв'язків із іншими державними органами влади та управління, серед яких важливе місце належить національним секціям КП(б)У та НКО відіграють архівні документи ЦКНМ при ВУЦВК (ф. 413). До фонду входять матеріали датовані 1924 – 1934 рр., що переважно висвітлюють роботу секцій комісії. Фонд також формують документи ВНМ НКВС, які потрапили до ЦКНМ після розформування відділу.

У матеріалах фонду знаходиться основна частина документів, що відображають процес здійснення адміністративних, соціально-економічних та культурних перетворень радянської влади в середовищі національних меншин часів коренізації. У фонді представлено матеріали роботи ЦКНМ, протоколи зборів, документи про створення національних районів, сільських і міських рад, матеріали з питань освіти, статистичні дані про польське, єврейське, німецьке та інше населення в досліджуваній період. Важливе місце серед них посідають матеріали обстежень стану іноетнічного населення УСРР, здійснюваних інспекторами ЦКНМ та її окружних органів. Значну інформацію містять також стенограми та протоколи з'їздів працівників серед національних меншин (зокрема вчителів), що проводились під керівництвом та контролем ЦКНМ. Важливі документи фонду дозволили зробити висновок, що комісія, будучи контрольо-розпорядчим органом, за допомогою постанов та декретів здійснювала таємний нагляд за діяльністю національних громадських об'єднань, які функціонували у місцях компактного проживання національних меншин.

Неабиякий інтерес становлять матеріали фондів ВУЦВК (ф. 1), Ради Народних Комісарів УСРР (ф. 2), які містять цінний матеріал про результати діяльності спеціальних державних органів для роботи серед етнічних меншин.

Дослідники цілком обґрунтовано відводять важливе місце у процесі критичного осмислення та збалансованої оцінки рівня ефективності діяльності спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин державних інституцій

документам, що зберігаються у фонді Наркомату робітничо-селянської інспекції (ф. 539). Зокрема це стосується матеріалів обстежень діяльності державних організацій по ліквідації голоду 1921 – 1923 рр. серед національних меншин; обстежень діяльності Ради нацменшин НКО УСРР (1922 р.); ревізії господарчого стану етнічних меншин, розлогу критичну інформацію щодо діяльності місцевих органів влади в 1920-х рр. [446, с. 75; 262, с. 55].

Значний масив документів зосереджено у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. У першому фонді «Центральний комітет Комуністичної партії України» знаходяться матеріали, що висвітлюють обставини формування, організаційну структуру, механізми та основні напрямки діяльності національних секцій та підвідділу національних меншин при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У (ф.1, оп. 6, 7, 20). Такі види документів як тези, директиви, огляди, доповіді партійних органів про положення та діяльність місцевих органів з проведення національної політики, а також протоколи засідань та нарад комісій різних рівнів дають можливість висвітлити втілення в УСРР більшовицького національного курсу. Документи фонду відображають складну ієрархію зародження та впровадження рішень партії щодо інонаціонального населення УСРР, взаємодію партійних та відомчих спеціалізованих структур, процес формування Ради національних меншин при Наркомосі та Відділу національних меншин НКВС, які стали попередниками ЦКНМ у справі етнополітичного регулювання та взірцями для її співробітників у процесі налагодження роботи з національними меншинами.

Документи центральних державних архівів доповнюються матеріалами Державних архівів Київської області (ДАКО), Миколаївської області (ДАМО) та Харківської області (ДАХО). Залучені відомості надали можливість простежити головні вектори діяльності місцевого апарату органів етнополітичного регулювання.

Серед опублікованих джерел варто виділити документи радянського законодавства, що регулювали не лише усі галузі життєдіяльності національних меншин, але й діяльність спеціальних партійно-державних структур. Їх

критичний аналіз дозволив розкрити зміни у правовому полі коренізації та політичну боротьбу, що супроводжувала цю політику. До цієї групи джерел належать збірники нормативно-правових актів, ухвалених з'їздами рад, сесіями ВУЦВК, резолюції Всесоюзного та Всеукраїнського з'їзду рад, постанови президій ЦВК СРСР, а також матеріали Всесоюзних і Всеукраїнських нарад із питань радянського будівництва [136]. Аналіз радянського законодавства надає можливість виокремити основні фактори у генезі політичної системи, встановити принципи управління, дослідити трансформації у становищі національних меншин України. До цієї ж групи джерел належать і резолюції з'їздів і конференцій РКП(б) ВКП(б) та КП(б)У, які розкривають механізми та мотивацію зародження тих чи інших рішень більшовицького режиму у галузі етнополітики, відображають зміни у підходах до вирішення національного питання [135; 137; 157-162; 188].

Особливий інтерес серед опублікованих джерел викликають матеріали стенографічних звітів Всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин (1927 р. та 1930 р.). У них відбито підсумки роботи серед іноетнічного населення УСРР, зроблена оцінка ефективності роботи окремих спеціалізованих інституцій, розкрито погляди на місце, завдання останніх у реалізації компартійної етнополітики [131; 187]. До них прилягають статистичні збірки підготовані відповідними державними структурами у формі звітів про пророблену роботу. У збірках статистичних матеріалів можна віднайти відомості про зміни соціально-економічного характеру, участь етнospільнот УСРР у громадських об'єднаннях, їх культурно-освітній рівень та динаміку чисельності [155; 167].

Як у досліджуваний період, так і в наступні роки виходили друком тематичні збірки. Збірки міжвоєнного періоду стосувалися засобів розв'язання національного питання в СРСР, відповідних дій влади у напрямі трансформації звичного способу життя поліетнічного населення країни.

Збірки документів, у яких міститься матеріал присвячений становищу національних меншин та заходам більшовицької влади спрямованих на

інтеграцію останніх до конструйованого радянського соціуму, опубліковані у 1950 – 1980-х рр. хибують тенденційно підбраною документальною базою. У них зазвичай замовчуються або викривляються справжні причини провалів політики комуністичного режиму щодо етнічних меншин, підкреслюються «успіхи» у залученні останніх до соціалістичних перетворень [127; 166; 184].

Значна кількість архівних матеріалів, статистичних відомостей, повідомлень періодичних видань, які стосуються національної політики, етнонаціональних трансформацій зібрано упорядниками тематичних збірників документів, які було видано у період незалежності України. З огляду на зазначені особливості документальних збірок радянських часів, позитивну роль відіграла публікація у 1990-х рр. низки матеріалів, котрі об'єктивно відбивають дійсність життя інонаціонального населення України 1920 – 1930-х рр. серед яких варто виокремити «Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів» та «Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали» [171; 172].

Важливу роль відіграють також збірники документів присвячені окремим етнічним меншинам України (євреям, німцям, болгарам, грекам, полякам, чехам, молдаванам тощо), які відобразили їх життя не лише у загальнореспубліканському масштабі, але й у регіональному. Упорядники збірників мали на меті показати основні риси розвитку етнічних колективів у контексті ініційованої радянською владою трансформації суспільно-економічного устрою країни [174; 175; 178]. Суттєвим надбанням у збиранні та популяризації історичної спадщини єврейської громади слід вважати напрочуд змістовний збірник з добре впорядкованим допоміжним апаратом за редакцією Л. Килимника [143]. та виданий Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ збірник «Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці ХІХ – ХХ століттях» [144]. Найважливіші матеріали, що висвітлюють історію німецьких менонітів знаходяться в збірці «Сільськогосподарський союз голандських вихідців на Україні (1921 – 1927)» [179].

Ще одну групу джерел формують багатотиражні періодичні видання, що упродовж 1920 – 1930-х рр. друкувалися в Україні іноземними мовами для поширення у національних районах та інших місцях компактного проживання етнospільнот у республіці. Продуктивність залучення преси пояснюється місцем, яке їй відводилося у цей період. Більшовики вбачали в друкованих засобах масової інформації дієвий інструмент, що мав забезпечити поширення їх ідей серед населення. Серед нацменшин УСРР були розповсюдженими наступні газети і журнали: «Съветски село», «Коллективист» – у середовищі болгар, «Трубуна Радянс'ка», «Серп» – читали поляки, на «Das Neue Dorf» були підписані німці. Періодичні видання містили не лише досить інформативні статті керівників і функціонерів партійно-державних структур спеціалізованих на роботі у середовищі етнічних меншин (Я. Саулевич, А. Буценко, Я. Ряппо, Д. Мац, С. Ялі та ін.), але й нормативно-правові акти органів законодавчої та виконавчої влади. Інформативними з точки зору вивчення процесу організаційного оформлення та функціонування відомчих структур спеціалізованих на роботі у середовищі національних меншин були «Бюлетень НКВД УСРР». Широкий спектр проблем впровадження більшовицьких перетворень в іноетнічному середовищі знаходило своє відображення в таких періодичних виданнях як «Вісті ВУЦВК», «Революция и националисты», «Шлях освіти», «Життя національностей» тощо.

Отже, широке використання матеріалів, що містять фонди центральних і обласних архівосховищ України забезпечують досягнення мети даного дослідження та вирішення поставлених завдань. Статті періодичних видань доповнили зібраний архівний матеріал. Загалом опрацьовані джерела дозволили на належному рівні розкрити тему дисертаційного дослідження, показати становлення та особливості функціонування ЦКНМ і тісно пов'язаних із установою інших органів етнополітичного регулювання, що були покликані втілювати в Україні принципи коренізації.

Теоретичним підґрунтям дослідження ЦКНМ та національних меншин як групи громадян певної держави, що не є представниками титульної нації та

виявляють почуття національного самоусвідомлення й спільності між собою, стали напрацювання сучасної етнополітології та етнічної історії. У дисертаційному дослідженні авторка використовує базовий понятійний апарат та термінологію з етнонаціональної політики, які вживаються у спеціальній політологічній та історичній літературі

Незалежність України надала історикам сприятливі умови для розширення проблематики історичних розвідок, творчого переосмислення та доповнення його методологічних аспектів. Специфіка сучасної дослідницької роботи у сфері дослідження взаємовідносин органів етнополітичного регулювання з національними меншинами полягає у надзвичайно швидкому розвитку цього напрямку історичної науки, звільненні від міфологем радянських часів. Нині розроблено значну кількість загальних та спеціальних методів дослідження. У підсумку це створило підґрунтя для отримання нових наукових результатів. Завданням науковця є ретельний методів, їх правельне застосування для вирішення сформульованих науково-дослідних завдань

У дисертації використано широкий спектр загальнонаукових, міждисциплінарних та суто історичних підходів та методів наукового пізнання. Завдяки загальнонауковим методам (аналізу, синтезу, індукції та дедукції) сформульовано обов'язкові теоретичні атрибути дослідження: актуальність, об'єкт і предмет, мету і завдання, наукову новизну праці, а також основні концептуальні положення узагальнення та висновки. У світлі новітніх методологічних засад у процесі дослідження обраної теми дисертантка керувалася основоположними принципами детермінізму та діалектики, логічності принципами науковості, об'єктивності, історизму, системності та всебічності.

Принцип логічності активізує зв'язки сусідніх висловів. Авторка подає нову інформацію як доказ, що спирається на фундамент відомого і логічно витікає із системи наявних документів, роздумів, співставлень. Така опора на фундамент відомого і поступовість руху думки від відомого й даного до нового виникає за рахунок актуального зв'язку умовиводів. Порядок змістовного

пов'язування висловлювань дозволяє побачити усі логічні ланки в ланцюгу міркувань і робить текст зрозумілим, доступним, доказовим, переконливим та таким, що сприймається адекватно.

Принцип об'єктивності спонукає розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності та суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних чи негативних сторін їх змісту, незалежно від особистого ставлення дослідника. Залучення цього принципу в процесі дослідження дозволяє виважено підійти до оцінок усіх факторів, які супроводжували процес здійснення ЦКНМ політики коренізації щодо національних меншин УСРР.

Принцип історизму забезпечив аналіз політики ЦКНМ щодо різних сфер життя національних меншин, появу, становлення й розвиток кожного досліджуваного факту.

Нами був врахований принцип опори на історичні джерела, оскільки кожне твердження, теза, поточні результати дослідження, узагальнення та висновки повинні мати джерельне підтвердження.

Досліджуючи діяльність ЦКНМ, ми спиралися на принцип наукового плюралізму, який полягає в тому, аби враховувати всі наявні погляди з приводу певної проблеми, аналізувати їх та робити власні висновки.

Історико-ситуаційний підхід дозволив розглянути явища та процеси минулого в контексті відповідної історичної ситуації. У представленому дослідженні це допомогло з'ясувати, наскільки адекватно співробітники ЦКНМ сприймали та враховували історичні реалії при визначенні цілей і завдань діяльності відповідного органу управління. Із позицій історико-ситуативного підходу розглядаються можливості, які ЦКНМ надала національним меншинам для реалізації власних національно-культурних і соціально-економічних інтересів.

Історико-ретроспективний підхід допоміг розкрити суть та прогресивність явищ минулого з певної історичної дистанції, коли тією чи іншою мірою виявилися історичні результати відповідної діяльності в минулому, що

дозволило поглибити розкриття її об'єктивної значимості та прогресивності. Принцип застосовано при аналізі заходів ЦКНМ економічного характеру.

Одночасно ЦКНМ може розглядатися з позицій соціологічного підходу – тобто її інституційного наповнення, з точки зору трактування комітету як одного з інститутів державного механізму управління.

З метою уникнення стереотипів та ідеологічних штампів відбір методів розробки історичних даних здійснюється у відповідності до основоположних законів діалектики, як універсальних категоріальних систем, які пояснюють часові та просторові форми існування історичних об'єктів, уособлених у діяльності ЦКНМ, обумовлюючи адекватний відбір методичних способів аналізу опублікованих та архівних джерел.

Методи дослідження вибрані відповідно до таких критеріїв:

– ефективності (здатності в кожному конкретному випадку забезпечити отримання потрібного результату);

– надійності (здатності за допомогою методу отримати максимально достовірну інформацію, яка дасть можливість об'єктивно розкрити сутність досліджуваних процесів та явищ, дати їм неупереджену оцінку);

– економічності (можливість методу досягати бажаних результатів при найменших витратах часу та засобів).

Дослідниця використала проблемно-хронологічний метод для реконструкції діяльності ЦКНМ протягом 1924 – 1934 рр., базові засади розгортання якої визначало спочатку становлення, а потім затухання політики коренізації в Україні. Аналітико-типологічний метод дослідження дозволив простежити зміни, що відбулися у змісті та формах роботи ЦКНМ упродовж свого існування. Порівняльно-історичний метод було використано для співставлення структури ЦКНМ з будовою інших органів етнополітичного регулювання з метою виокремлення спільних ознак та специфічних особливостей. Метод історичної ідеографії знадобився для опису окремих фактів у їх співвідношенні з доктринальними засадами національної політики більшовиків та концептуальною парадигмою діяльності відповідних

профільних структур.

Дисертаційне дослідження базуються на основі таких галузей гуманітарної науки як історія України, правознавство, політологія, соціологія та джерелознавство.

Отже, застосування названих принципів та методів дозволило досягти належного рівня достовірності отриманих результатів та обґрунтованості наукових узагальнень теоретичного і практичного значення.

* * *

Аналіз вітчизняної історіографії, присвяченої етноспільнотам та політиці компартійного режиму в сфері етнонаціонального регулювання міжвоєнної доби засвідчує відсутність комплексних спеціальних досліджень історії зародження та діяльності ЦКНМ та суміжних партійно-державних органів спеціалізованих на роботі серед національних меншин. Роботи 1920 – 1930-х рр., які у своїй більшості були написані працівниками державних органів влади відображали функціонування відповідних структур та національну політику більшовиків у вигідному для режиму світлі, помилки чи недоліки розглядались, як ігнорування місцевими осередками розпоряджень центру або як наслідок діяльності ворогів радянського уряду. Зміцнення радянського тоталітаризму позначилося на змінах в етнополітиці режиму. З розгортанням примусової трансформації суспільно-економічних відносин у 1930-х рр., характерною особливістю політики щодо етноспільнот стає прагнення включення їх до уніфікованого соціуму та знищення залишків національної самоідентифікації, терор щодо небайдужих членів іноетнічного середовища. На цьому фоні не тільки припиняють діяльність спеціалізовані партійно-державні органи, але й завершується процес дослідження етноспільнот та проблем, які їх хвилювали. Закладені у 1930 – 1940-х рр. підходи дещо змінюючись проіснували до середини 1980-х рр. У цей час радянська історіографія наголошувала на участі етноспільнот у загальнорадянських модернізаційних процесах та подоланні їх

відсталості. Відновлення цікавості до проблеми національних меншин України та ефективності етнополітики більшовицького режиму відбулося тільки у кінці 1980 – на початку 1990-х рр.

Лише після зникнення з політичної карти світу Радянського Союзу науковці отримали можливість критично дослідити етнополітичну історію України та минуле народів, які мешкали на її території. З огляду на сказане дещо поглибився інтерес до історії виникнення та діяльності партійно-державних структур етнополітичного регулювання. Головна увага приділялася історії Центральної комісії національних меншин із якою пов'язували реалізацію політики коренізації серед національних меншин підрадянської України міжвоєнної доби.

Варто відзначити наявність достатньої джерельної бази, що забезпечує можливість ґрунтовного дослідження та критичного переосмислення досвіду діяльності не лише ЦКНМ, але й інших спеціалізованих на роботі серед національних меншин УСРР партійно-державних інституцій, які визначили існування першої. Певним недоліком відповідних матеріалів є факт створення їх усіх без винятку представниками компартійної номенклатури, що не могло не позначитися на заангажованості навіть критичних матеріалів. Проте за умови використання новітніх методів дослідження вони все ж здатні забезпечити відтворення історичної дійсності високого рівня достовірності.

Використані у дисертаційному дослідженні принципи, методи наукових досліджень та категоріальний апарат зумовили належний науковий рівень наукових результатів. Відтак історія ЦКНМ представлена у багатьох вимірах її діяльності.

РОЗДІЛ II.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ВТІЛЕННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

2.1. Концептуальні засади та історичні обставини створення державних органів етнополітичного регулювання

Процес формування партійно-державних органів етнополітичного регулювання проходив в умовах загальнополітичної, соціально-економічної та етнонаціональної трансформації. Концепцію їхнього функціонування визначали марксистсько-ленінські принципи національної політики, основу якої було закладено задовго до більшовицького перевороту. На початку ХХ ст. в умовах перманентного загострення політичної боротьби на території Російської імперії більшовики надавали значної ваги важливій як для поліетнічної держави проблемі міжнаціонального порозуміння. Демагогія більшовицької партії навколо національного питання, що розгорнулася напередодні Першої світової війни у контексті визвольної боротьби у країнах Центрально-Східної Європи, мала надати додаткової ваги його програмі революційних змін.

Ленінський план національного будівництва викладено в кількох статтях («Критические заметки по национальному вопросу», «О национальной программе РСДРП», «О праве наций на самоопределение», «О национальной гордости великороссов», «Итоги дискуссии о самоопределении», «Пролетарская революция и ренегат Каутский», «К вопросу о национальностях или об «автономизации»») і суть його зводилася до надання націям і народностям максимальних можливостей у розвитку мови, культури і власної держави. Національна політика більшовиків була чітко окреслена у програмі партії, прийнятій на Другому з'їзді РСДРП у 1903 р. [274, с. 38].

Визначення принципів радянського етнодержавотворення стало важким випробування для більшовицької доктрини впродовж 1917 – 1920 рр. Саме

«пластична національна політика» стала основою вирішальних перемог більшовизму в національних республіках. Політиці більшовиків у сфері національних відносин вдалося змістити національний рух у напрямку, протилежному від конституювання спільнот, які він презентував. У процесі національно-державної розбудови увагу було сконцентровано на національно-територіальній автономії, однак не на самовизначенні політичного характеру [465, с. 138].

Дискусіям із сутності національного питання було покладено край рішеннями X з'їзду РКП(б) (8-16 березня 1921 р.), VII Всеукраїнської конференції КП(б)У (4-10 квітня 1923 р.), XII з'їзду РКП(б) (17-25 квітня 1923 р.). Уперше в офіційних документах партії, з'явилося положення про статус національних меншин, а перед членами партії ставилось завдання допомагати «трудящим масам національних груп повністю використати закріплене за ними право вільного розвитку» [408, с. 72]. Партійні резолюції наголошували на тому, що для свідомого робітника нація не є спільнотою в межах якої буде вирішено усі його потреби, а тільки інструмент у боротьбі його класу для визволення [162, с. 219-220].

У резолюції XII з'їзду РКП(б), що відбувся невдовзі після створення Радянського Союзу, йшлося про небезпеку поширення російського шовінізму та збільшення прихильників націоналістичної ідеології. Її розробники констатували існування у державі міжетнічної напруженості. Погодившись із фактом існування значних розбіжностей у статусі етнічних меншин, які не вдалося ліквідувати засобами політики воєнного комунізму, компартійна верхівка поставила собі за мету в сфері національного будівництва поетапно усунути відставання в економічному та культурному розвитку окремих національних меншин [135]. Було задекларовано новий державний курс, який отримав назву «коренізації». У партійній резолюції також констатувалось, що допомога російського пролетаріату відсталим народам буде здійснюватись через вжиття заходів щодо утворення у республіках раніше гноблених національностей промислових осередків з максимальним залученням місцевого

населення. Оскільки регіони, що потребували допомоги, були сільськогосподарськими, то здійснення нового етнополітичного курсу у них мало відбуватися одночасно із відповідними змінами аграрної політики [173, с. 28].

Серед безпосередніх заходів пропонувалось формувати органи влади національних республік і областей здебільшого з місцевих комуністів, що володіли мовою, знали побут і традиції відповідних спільнот. Не виключалась можливість організації національних військових частин з дотриманням заходів, необхідних для обороноздатності країни [135, с. 696].

Радянська національна політика, як система теоретичних припущень, котра регулювала національні відносини в поліетнічній державі, стала провідним напрямком соціальної політики більшовиків. Безжалісне придушення національних рухів, інституціоналізація етнічності, інституціональний ізоморфізм етнотериторіальних одиниць – усі ці головні риси радянської національної політики слід брати до уваги аби пояснити як її успішне функціонування, так і її згубні наслідки. Політика коренізації, таким чином, передбачала систему заходів, які не лише відігравали важливу роль у подоланні негативних наслідків царської імперської політики, але й могли залагодити низку суперечностей в галузі міжетнічних відносин, викликаних попередньою внутрішньою політикою самого більшовицького режиму. Радянський декларативний федералізм не давав найменшої економічної чи політичної автономії окремим етнічним групам у межах відведених їм територій, а був розроблений у відповідності до концепції уніфікованої поліетнічної держави. Найвищі політичні авторитети розподіляли народи на групи з визначеною територією та групи без неї. А самі ці кордони, у відповідності із принципом «поділяй та володарюй», зазвичай проводились довільно, в очевидній суперечності з історичними традиціями чи реальною етнодемографічною ситуацією [469].

Етнополітичні процеси в Україні, слід зауважити, були специфічними і та тяжко регульованими. Їх складність визначалася не лише важливістю

презентації меншин в національній структурі країни, але й широким спектром самотніх ознак етнічних спільнот. Національні меншини, серед іншого, значно відрізнялися за напрямом переселення, його причинами (тут особлива роль належить утікачам від політичних переслідувань). За мовою етноспільноти поділялися на кілька груп. Найбільше було носіїв індоєвропейських і тюркських мов. Влада не могла не зважати на життя в межах країни вихідців із східної Азії, а також кількох малих народів, які внаслідок нерозвиненості літературної мови, вважалися відсталими у культурному плані. Значна різниця помічалася у структурі національних меншин. Окрему роль відігравали нащадки німецьких колоністів та євреї Правобережжя. У період воєнного комунізму їх економіка суттєво постраждала, було майже ліквідовано систему господарювання та завдано удару традиційній сфері зайнятості. Невеликі розпорошені общини народів Прибалтики та Закавказзя, а також євреї були переважно мешканцями міст. Росіяни розподілялися порівну між містом і селом. Представники інших етноспільнот проживали у сільській місцевості. До числа національних меншин, минуле яких тісно перепліталось з долею українського народу можна було віднести деякі групи селянства, що були вихідцями з польських, російських та білоруських земель. Давніх закордонних переселенців, які на момент приходу до влади більшовиків проживали в Україні вже біля півтора століття, пов'язували з новою батьківщиною особливі відносини, які набули відмінної форми після перерозподілу комуністами земельних наділів [405, с. 63].

Найбільш відкритою до політики, як і в інших республіках Радянського Союзу, була російська національна меншина. Слід пам'ятати, що основу соціальної бази більшовизму в Україні у національному сенсі, становили дві основні етнічні спільноти – росіяни та євреї [176, с. 86-87]. Встановлення в Україні радянської влади зміцнило позиції російської меншини. Її представники відігравали провідну роль в партійній структурі. КП(б)У як формально самостійна і рівноправна з РКП(б) партія проіснувала лише перші три місяці після свого створення в квітні 1918 р., і згідно з постановою I з'їзду

(липень 1918 р.), КП(б)У фактично перетворювалася в обласну організацію РКП(б). Українці на початок 1920 р. становили меншість – лише близько 20% – і в самій КП(б)У, більше половини якої склали росіяни [368, с. 97-98].

У процесі підбору штату працівників для місцевих державних органів влади також використовувалися кадри переважно російського походження. Кількість українців в апараті державного управління не була більшою за 35%. У колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і лише 12% українців [379, с. 271-272].

За межами ідеологічного поля радянської влади до кінця 1920-х рр. існували інші партії, тому політичне життя етнічних меншин переслідувалося та нищилося усіма можливими засобами. Внаслідок цього їм зазвичай була притаманна неофіційна політична діяльність. Політично надієвіша єврейська докладала чимало зусиль аби зміцнити вплив партії «Поалей-Сіон» [317, с. 248-250]. Аби уникнути переслідувань з боку режиму, пленум цієї партії у серпні 1920 р. погодився на співробітництво з більшовиками в Україні та вирішив організувати у місцевостях із значною кількістю єврейського населення пропагандистську роботу.

Є всі підстави стверджувати, що на початку 1920-х рр. ігнорування інтересів етнічних меншин державною владою під час здійснення соціально-економічної політики створювало вибухонебезпечну ситуацію в економічно найрозвинутіших регіонах. Політика стосовно нацменшин мала наслідком розорення значної частини селянства, натуралізацію господарства в поєднанні з його фактичною суспільною напівправністю, знекровлення господарсько-виробничого життя важливих у стратегічному відношенні регіонів, вела до стагнації сільськогосподарського виробництва. На другому за гостротою суперечностей місці стояло питання суспільної активності етнічних меншостей і їхніх взаємин з радянською владою. Більшовицький уряд дивився на питання спрощено, як на проблему погіршеної участі етноспільнот у політичному житті країни. Одним з основних своїх завдань уряд вважав радянізацію етнічних меншин, тобто збільшення частки їхнього представництва в органах державної

влади, поширення у середовищі етнічних меншин громадських рухів [394, с. 89]. Однак питання соціального втілення їх виходило за політичні межі та було пов'язано ще з кількома ключовими векторами функціонування соціуму. Попри те, що заходи влади у сфері вирішення проблем національного характеру для майже усіх етноспільнот були спільними, були присутні й певні відмінні ознаки у їх реалізації з огляду на процеси, що помічалися в Україні.

Базовою підставою загострення конфронтації в етнічних громадах, зростання їхньої політизації стали соціально-економічні заходи радянської держави. Незважаючи на відчайдушні спроби, уряду не вдалося швидко відродити колишній промисловий потенціал республіки. На початок 1920-х рр. УСРР за головними показниками в економічній сфері продовжувала залишатися сільськогосподарською державою, у якій селяни були базовою виробничою силою [130, с. 55-59]. До селянства належала й велика кількість населення етноспільнот України. Як уже зазначалося, нижчою за українську питома вага селянства у національному складі населення країни була лише у росіян (46%), євреїв (6,2%) та нечисленних етнічних меншин [408, с. 85-86].

В економічному та соціокультурному середовищі єврейської меншини відбулися значні трансформації. Її представників надто непокоїла проблема збереження етнічної самобутності. Усвідомлення руйнівних наслідків подібного стану справ не лише для економіки країни, але й для впливу партії більшовиків у дрібноміщанському середовищі знайшло своє відображення у партійних постановках, котрі наголошували на тому, що «ставлення до містечка, як винятково спекулятивного центру призводить до переходу наймитів і кустарів під винятковий вплив містечкової буржуазії, сіоністів і клерикалів відштовхування від партії елементів, котрі могли б служити її опорою» [385, с. 55]. Політика воєнного комунізму, що вплинула на поширення бартеру, позбавила можливості українських євреїв займатися торгівлею, тому вони швидко маргіналізувалися. Оскільки більшість представників етноспільнот не мали досвіду праці за межами зазначеної сфери діяльності існуючі суспільні обставини спровокували поширення серед єврейської молоді

антикомуністичних поглядів.

Найбільшою проблемою євреїв України у той час були погроми, що також турбувала більшовиків. Провина за їх скоєння повністю покладалася на війська, якими командував С. Петлюра. Більшовики звинувачували Директорію УНР у причетності до численних злочинів проти жителів єврейських містечок та поширенні антисемітських настроїв. Таким чином, погроми розглядалися у якості інструмента боротьби «контрреволюційних сил» проти встановлення в Україні радянської влади. Надаючи допомогу постраждалим від погромів, радянська влада в той же час мала цілком однозначну і непохитну позицію щодо того, яким повинно бути ставлення до неї єврейства. Посилення комуністичного руху серед єврейства актуалізувало питання про роль і місце відповідної роботи в середовищі єврейського населення України. ЦК РКП(б), а потім і ЦК КП(б)У проголосили «загальнопартійне і загальнополітичне значення єврейської комуністичної роботи», необхідність створення для неї умов найбільшого сприяння і боротьбу з антисемітизмом. В цей же час активізувалося політичне життя єврейства, стало помітним певне полівіння деяких єврейських партій. Зокрема, в березні 1919 р. з середовища Бунду (Єврейського Комуністичного Робітничого Союзу) та Об'єднаної єврейської соціалістичної партії виділилися значні за чисельністю комуністичні угруповання, які в травні об'єдналися в Єврейський Комуністичний Союз України (Фарбанд). І хоча за рішенням ЦК РКП(б) вже в серпні того ж року Фарбанд злився з КП(б)У, реально це злиття відбулося не відразу і Фарбанд відігравав помітну роль серед єврейського населення [368, с. 102-103]. Однак, єврейські партії у багатьох випадках не виявляли самостійності. Звичною справою було грубе поводження більшовиків та співробітників радянських органів влади з членами таких політичних формувань: підозріле ставлення, гальмування виконання внутрішніх завдань, недопущення партійних активістів до участі в роботі державних установ та відсторонення від членства у громадських організаціях.

Промисловий колапс часів громадянської війни зумовив зміщення центру

виробничого життя України до села. Відтак аграрна політика більшовиків впливала на життя майже 80% її населення. Хоч внаслідок аграрного реформування більшість селянства покращила умови господарювання, збільшивши свої земельні ділянки, проте у цілому становище сільського господарства залишалось критичним. Внаслідок політики воєнного комунізму було зруйновано систему товарно-грошових відносин, що спричинило суцільну натуралізацію виробництва, катастрофічне зниження його товарності. Повсюдно в Україні були ліквідовані великі товарні виробництва сільгосппродукції, при чому не лише поміщицькі, але й колоністські. Саме виробниче життя села у першій половині 1920-х рр. відбувалося в умовах постійних земельних переділів, неврегульованості поземельних відносин, заплутаності й занедбаності землекористування [308, с. 86]. Незацікавленість селянства у нарощуванні виробництва приводила врешті до того, що аграрна країна була неспроможна себе прогодувати, що й спровокувало голод 1921 – 1923 рр.

На початку 1920-х рр. непоправних втрат зазнало німецьке населення південних губерній УСРР, яке постраждало від примусового вилучення землі більшовиками. Внаслідок втручання представників режиму в економічне життя меншини, яке передбачало переділ придатної для вирощування зернових культур землі, заможні німецькі двори були позбавлені майже половини посівних площ. Передача родючих ґрунтів навколишнім жителям негативно вплинула на міжетнічні відносини [368, с. 106]. Нащадків іноземних колоністів найбільше хвилювало земельне питання. Їх надто непокоїв факт втрати значної частини ґрунтів, які з перших років освоєння переселенцями колонізаційного фонду дбайливо оброблялися членами общин та були запорукою постійного зростання сільськогосподарського виробництва. У результаті перерозподілу землі між селянами приблизно 10% селянських господарств УСРР втратили лишки, 60% отримали землю, в 30% землекористування залишалось без змін [185, с. 3].

На відміну від східнослов'янських та частково польських хліборобів,

нащадки західних мігрантів, не здобули, а, навпаки, зазнали втрат від радикальних реформ у сфері землекористування, які втілювала радянська влада. Тому, непорозуміння, пов'язані із нестачею землі, некерованим вилученням ґрунтів, впливом на місцевих посадовців під час перерозподілу земельних наділів зовнішніх чинників були надто відчутними на територіях, де проживали етнospільноти. Перерозподіл земельних фондів для етносів набув форми особистісної трагедії, підривав основи їх економічної стабільності. Неузгоджені заходи влади щодо землекористування у місцях скупчення етнospільнот провокували навколишніх українських господарів до самочинного захвату землі, які хвилювалися за майбутнє своєї хліборобської діяльності.

У поселеннях етнospільнот нерозривно від проблем землекористування стояло питання податкового тиску. Насамперед воно турбувало німецьке населення південноукраїнського регіону та населення єврейських штетлів. Етнospільноти не намагалися завуалювати свою ворожість до представників радянської влади на місцях, які, вказуючи на відносний достаток общин нацменшин та через розмитість критеріїв визначення майнового стану дворів, зараховували велику кількість господарств до глитайських і змушували таким чином сплачувати меншини чималу частку загального податку у полінаціональних районах. Жителі чеських, болгарських, грецьких та німецьких поселень оподатковувалися державою на кілька щаблів вище, ніж їх сусіди – українці та росіяни. Останні катастрофічно втрачали свою господарську спроможність, що породжувало серед них невдоволення загальною лінією державної політики. Надзвичайно деструктивним фактором, що впливав на перші дві складові соціально-економічної політики на селі і вкрай загострював їх, було позбавлення виборчих прав.

У селах аграрних етнічних меншин не менш як 1/5 виборців не мала права участі у виборах до органів влади. Серед німців, ця тенденція набула особливого поширення. Знакова оцінка стану справ у німецьких колоніях була вміщена в одному із звітів про функціонування Союзу німецьких колоністів. У ньому зазначалося, що колоністів було проголошено класово ворожим

елементом, більшість членів общин було позбавлено впливу на політичне життя [394, с. 88-89]. Велика кількість відсторонених від політики осіб у поселеннях етноспільнот; високе оподаткування, яке фактично руйнувало найміцніші господарства; позбавлення земельних общин ґрунтів, конче потрібних для належного господарювання та залученням для їх обробітку обезземелених українських сімей поширювали серед меншин переконання про утиски за національною приналежністю [459] .

Популяризовані у минулому заклики національної рівності належного впливу на етноспільноти не здійснювали, оскільки у побуті їх члени натрапляли на зворотне ставлення, яке не узгоджувалося із запевненнями уряду. Невиважений механізм кадрового добору початку 1920-х рр. радикалізував місцеві виконавчі органи радянської влади, які категорично не відповідали базовим принципам політики більшовицької партії у сфері національних та класових відносин. Так, у болгарських селах республіки, в яких майже не застосовувалась наймана праця, був значним відсоток позбавлених виборчих прав жителів. Крім того, у кількох болгарських поселеннях до категорії куркулів було віднесено незаможних селян, що спричинило до їх цілковитого збідніння [458, с. 115-116].

Окремі чиновники не приховували ворожість до іноетнічного населення південноукраїнських колоній. Інколи посадовці примушували німецьких жителів передавати їм транспортні засоби або забезпечувати їжею. Аби не потрапити до когорти ворогів радянської влади, іноетнічне населення змушене було підкорятися вказівкам зверху [226, с. 75].

На початку 1920-х рр. на соціально-економічне становище етнічних меншин півдня України важкий відбиток наклав голод 1921 – 1923 рр. Насамперед це стосувалося німців, болгар, молдован та греків. Зокрема із 90 тисяч німців Запорізької губернії у березні 1922 р. голодувало 80%, а 310 тисяч Донецької та Одеської – понад половини [179, с. 29]. Розорення, викликане економічною політикою більшовицького режиму та зумовленим нею голодом, спровокувало прогресуюче зубожіння німецьких колоністів. Так зокрема кожне

восьме господарство молочанських менонітів та кожне п'яте хортицьких не здійснювало посіву через нестачу посівних фондів та тяглової худоби [332, с. 200].

Серед поляків був більш високий рівень письменних (на 1000 поляків – 454 письменних, на 1000 українців – 285). Від українців поляки відрізнялися насамперед віросповіданням – у більшості вони були католиками і духовенство мало великий вплив на них, натомість мовою більшості представників меншини була українська. У зв'язку з цим органи державної влади підозріло ставилися до поляків [276, с. 10-11].

Правове становище національних меншин в УСРР кардинально відрізнялося від гарантованого законодавством УНР, що було зумовлено політичною суттю двох систем, які певний час паралельно існували. Якщо Конституція УНР 1918 р. проголошувала прагнення створити демократичне суспільство із повноцінним забезпеченням культурних прав усіх етнічних спільнот України, то Конституція УСРР 1919 р. розглядала новостворену державу як організацію диктатури пролетаріату і бідного селянства, де ставилася мета поєднання «української пролетарської державності з інтернаціональними завданнями світової пролетарської революції і будівництвом соціалізму». За таких умов окремі заходи, які вживала радянська влада під час свого першого короткочасного перебування на території України (наприклад, утворення Народного секретарства міжнаціональних справ), окремі дослідники схильні розглядати, як відповідь на дії Української Центральної Ради з правового регулювання статусу етнічних меншин [408, с. 64].

Неабияку роль у вирішенні національного питання Українською Центральною Радою відіграло положення її Першого Універсалу: «В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя. Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад і спокій в

нашій краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України» [230, с. 7].

Невдовзі Українська Центральна Рада на 25% розпочала складатися із делегатів від нацменшин (євреї отримали п'ятдесят місць, поляки – двадцять, молдовани – чотири, німці – три, греки, чехи, білоруси, меноніти й болгари – по одному місцю. Три найбільші національні групи – росіяни, євреї та поляки одержали загалом 22,5% місць, молдовани, німці і татари – ще 2,5%. Ще 5% відведених для них місць вони не спромоглися зайняти внаслідок внутрішніх непогоджень та брак дисципліни. Слід зазначити, що кільком німцям вдалося зайняти важливі посади в українському уряді [226, с. 68].

Іншим важливим напрямом діяльності Української Центральної Ради у сфері задоволення прав національних меншин було створення у структурі її виконавчих органів (спочатку у складі Генерального секретаріату, а потім у Раді народних міністрів) генерального секретарства (міністерства) з міжнаціональних (міжнародних) справ й трьох товаришів секретарів (міністрів) – з російських, єврейських та польських справ. Вони мали права повноважних членів уряду й називатися генеральними секретарями чи міністрами [192, с. 53].

Заступниками голови секретарства стали М. Зільберфарб (Об'єднана єврейська соціалістична партія), від поляків – М. Міцкевич, росіян – М. Одинець. Пізніше підрозділ поповнився заступниками М. Зільберфарба І. Хургіним (Соціалістична єврейська робітничка партія), М. Міцкевича – В. Рудницьким (Польський демократичний централ). Згодом М. Зільберфарба змінив на посаді В. Лацький (ідеолог сіоністського руху, автор праці «Федералізм і державність»). 7 листопада 1917 р. секретарі стали комісарами у справах національностей на правах генеральних секретарів. Функції секретарства визначили Декларації Генерального секретаріату від 27 червня та 29 вересня 1917 р. [406, с. 36].

Генеральне секретарство міжнаціональних (міжнародних) справ та його керівництво (О. Єфремов, О. Шульгін) своє завдання вбачало у вирішенні наступних питань: боротьба за автономно-федеративний устрій Росії;

налагодження порозуміння українців з неукраїнською людністю; досягнення угоди з національними меншостями, захист їх від юридичних і фактичних обмежень у громадських і політичних відносинах; сприяння на засадах свободи і демократизму вдосконаленню існуючих та створення нових національних установ та інституцій [192, с. 53].

24 січня 1918 р. Українська Центральна Рада ухвалила закон про національно-персональну автономію, котрим було передбачено організацію усіх розпорощених по території УНР народів в інституційній формі – Національного Союзу. Сфера його впливу розповсюджувалася на усіх осіб, які входили до його складу, де б вони не знаходилися. Закон передбачав автоматичне застосування своїх положень до росіян, євреїв та поляків. Натомість білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки та болгары могли скористатись його можливостями у разі подання до Генерального Суду петиції, підписаної не менше як 10 тисячами громадян УНР. Відповідно до Закону про національно-персональну автономію передбачалось складання «національних кадастрів» – іменних членів кожного Національного Союзу. Вищим представницьким органом об'єднання мали стати Національні Збори, а виконавчим органом – Національна Рада, відповідальна перед Національними Зборами відповідної етнічної групи. У Законі від 24 січня наголошувалось, що всі органи Національного Союзу є повноправними державними органами УНР, вони фінансуються з бюджету УНР, а будь-які суперечки, котрі виникають між ними та місцевими самоврядуванням, мали вирішуватися адміністративним судом [271, с. 274-276]. Дію закону було перервано за часів гетьманату Скоропадського, проте після відновлення УНР наприкінці 1918 р. Директорія поновила дію закону «Про національно-персональну автономію».

Найактивніше його можливостями скористалося українське єврейство. За короткий час і за вкрай несприятливих умов Міністерство єврейських справ, підтримуване Директорією, заклало правові основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні і зробило перші кроки щодо їх втілення в життя. Одним з пріоритетних напрямів його роботи була відбудова місцевих

органів самоврядування [368, с. 90].

Політичні сили, що представляли інтереси інших національних меншин, в умовах нестабільної внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації в Україні відмовилися від співробітництва з Директорію у розбудові держави. Дослідники зазначають, що частина українських поляків, спочатку підтримавши українців у їх боротьбі за самостійність, згодом не змогла розпрощатися з уявленням про «хлопський» характер українців та їх неспроможність створити незалежну державу [192, с. 55].

Більшовики, що у 1919 р. вдалися до чергової окупації України намагались створити альтернативну систему органів спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин. Радянське керівництво, яке на відміну від попередньої влади мало досвід успішного державного будівництва взяло до уваги прорахунки Української Центральної Ради та Директорії УНР у сфері вирішення національного питання та розпочало заходи, що були спрямовані на подолання опору етнічних меншин власній політиці.

В першій половині 1919 р. на зайнятих ними територіях України з'явилась низка окремих національні комісаріатів місцевого значення. Зокрема, при Харківському і Київському ГВК були створені комісаріати єврейських та польських справ. У їх віданні перебували насамперед питання національної освіти та соціального забезпечення.

Як і уряд Директорії, радянське керівництво вирізняло своєю увагою єврейську національну меншину – одну з найчисленніших і найпомітніших в суспільно-політичному житті України. Суть цієї позиції була такою: в зв'язку із зростанням антисемітизму захист радянської влади для євреїв це захист самих себе від фізичного винищення. Втілювати державну політику в сфері національного будівництва практично розпочав Комісаріат з питань єврейської національної культури, який очолив член комуністичної партії – І. Хургін. У його першому наказі, який з'явився у лютому 1919 р., розкривалася схема організації комісаріату, однак перебравши важелі управління над щойно розформованим Міністерством з єврейських справ, йому не вдалося налагодити

роботу комісаріату. Проте надії комісаріату на перехід влади у єврейських органах самоуправління до єврейських рад робітничих депутатів не виправдалися. Весною 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У відмовило у юридичному оформленні єврейського комісаріату [408, с. 64-65]. Як побачимо далі, подібна доля спіткала і проекти утворення українського комісаріату національних справ за аналогією до РСФРР.

Порівняно активна участь представників польської меншини в революційних подіях на боці радянської влади обумовлювала їх переконання у своєму праві вимагати задоволення власних національних інтересів. У Харкові в січні 1919 р. був створений комісаріат у польських справах. Він мав низку відділів – соціального забезпечення, культосвітній, еміграційно-статистичний. Наприкінці лютого в Харкові був створений Республіканський комісаріат у польських справах, який поряд з іншим розгорнув активну освітню діяльність. Місцеві польські комісаріати були також створені в Києві (березень 1919 р.), Катеринославі (травень 1919 р.) [368, с. 107-108].

Як бачимо, намагаючись поширити вплив на якомога більшу кількість населення та готуючись до перевороту у багатоетнічній імперії більшовики намагалися скористатися існуючою в державі міжнаціональною ворожнечею. Як і у низці інших напрямків у сфері етнонаціонального регулювання знайшли своє віддзеркалення різкі відмінності між стратегією на уніфікацію та інтернаціоналізацію суспільного життя з одного боку, і тактикою утилізації потенціалу національно-визвольного руху, нейтралізації його нелояльних форм у контексті боротьби більшовиків за владу, а потім за її утримання та зміцнення.

2.2. Початковий етап формування партійно-державних структур для роботи серед етноспільнот УСРР

Національна політика радянської влади в Україні у 1920-х рр., яка отримала назву «коренізації» була зумовлена поліетнічним складом населення

країни та передбачала забезпечення його різноманітних інтересів, насамперед національно-культурного характеру. Початок цього курсу було покладено на XII з'їзді РКП(б) 17 – 25 квітня 1923 р., на якому були сформульовані базові принципи політики коренізації: планувалося докласти зусилля для залучення осіб з кола національних меншин до радянського та партійного апарату управління; сформувати мережу культурно-освітніх установ, налагодити видавництво періодики та книг рідними для національних меншин мовами; поглибити вивчення минулого націй та плекати їх традиційну культуру. Головною засадою усіх цих зрушень проголошувалася підтримка національної культури і мови. Насправді першочергова мета полягала в утвердженні влади комуністів у багатонаціональній країні та здійсненні кадрового добору. Аби здобути собі авторитет серед населення, більшовики мали спілкуватися з мешканцями країни зрозумілою для них мовою. Отож, вдаючись до коренізації партійні функціонери намагалися встановити контроль над національним життям всередині держави. Одночасно заходи влади у напрямку забезпечення прав національних меншин мали зміцнити статус Радянського Союзу у світі. Саме такі дії відверто проголошувалися партійним та державним керівництвом як найбільш вдалий метод втягування людей у процес побудови соціалістичного суспільства, залучення їх до більшовицького державного апарату, культурного та політичного життя. Коренізація набувала заідеологізованого і заполітизованого характеру, проте в її ході було здійснено й багато позитивного для етнічних меншин: організовано мережу шкіл, клубів, бібліотек тощо.

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад, який проходив 26 січня – 2 лютого 1924 р. поклав на уряд завдання звернути серйозну увагу на розвиток культури нацменшин як засобу залучення всіх трудящих мас до розбудови радянської держави. Відзначаючи велике значення національного питання в процесі соціалістичного будівництва, П. Постишев заявляв, що найближчим завданням радянської влади не є «усунення різноманітностей і знищення національних відмінностей» [399, с. 192]. Цитуючи В. Леніна, він вважав, що кінцевою метою

є злиття націй, але одночасно з цим підкреслював, що цей процес дуже тривалий: «Поки існують національні і державні відмінності між народами і країнами, – ці відмінності існуватимуть ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі... Дослідити, вивчити, відшукати, угадати, схопити національно-особливе, національно-специфічне в конкретних підходах кожної країни до розв'язання єдиного інтернаціонального завдання, до встановлення радянської республіки і пролетарської диктатури – ось у чому головне завдання історичного моменту, що його переживають всі передові (і не тільки передові) країни» [343, с. 193]. Хоч радянська влада в рамках політики коренізації й проголосила право націй на самовизначення, проте на перше місце ставилось соціальне питання і єднання «трудящих усього світу» незалежно від їх національності [279, с. 83].

На думку Й. В. Сталіна, який обіймав на той час посаду народного комісара у справах національностей Раднаркому, національна проблема проявлялася у відсутності рівних прав і рівних можливостей розвитку. Це твердження було заявлене на X з'їзді РКП(б) 8 – 16 березня 1921 р. Одночасно відзначалося, що ліквідація капіталістичних відносин та утисків національного характеру не вирішує національне питання, яке продовжує бентежити широкі верстви населення й за радянської влади. Його невирішеність впливає з відмінностей у становленні самобутності народів. У промові не згадувалися заходи влади у напрямку подолання існуючих суперечностей, анічого не вказувалося про бар'єри, які заважали уряду та партії розгорнути належну роботу в цьому напрямі. Доповідач концентрував увагу присутніх на тому, що вирішити проблеми національного змісту зможе лише диктатура пролетаріату [138, с. 183]. У постанові, прийнятій на X з'їзді РКП(б) «Про чергові завдання партії з національного питання», зазначалося, що мета більшовиків у цій сфері суспільних інтересів полягає у наданні допомоги трудівникам різних націй наздогнати Росію; забезпечити використання їх мов у державних органах влади та управління. Керівництво держави мало забезпечити видання періодики мовами нацменшин, запровадити їх використання у різноманітних установах,

створити низку навчальних закладів для швидкого здобуття освіти представниками етноспільнот [138, с. 603].

Для урегулювання національного життя країни партійні та радянські установи ще до початку 1920-х рр. включали до свого складу секції та групи по роботі з національними меншинами. За визначенням ЦК КП(б)У такі секції мали діяти «під постійним наглядом губпарткому, займатися усною і письмовою агітацією та пропагандою мовою відповідної національності, організовуючи клуби, скликаючи збори, мітинги, курси, лекції тощо, видаючи листівки, газети, журнали, брошури і т. ін.» [91, арк. 11].

Отож, пошуки оптимальної форми втілення визначених марксистсько-ленінською доктриною засад етнополітики в Україні більшовики розпочали одночасно з поширенням свого впливу серед населення республіки. Важливе місце у системі партійно-державних органів по роботі з етноспільнотами було відведено відповідним осередкам при Відділі агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, що стало передбачуваним виявом домінуючої на підконтрольній більшовикам території моделі відносин між органами державної влади та партією. Зі створення національних бюро при агітаційно-пропагандистському апараті більшовицької держави бере свій відлік процес пошуку методів залучення національних меншин до соціально-економічних, політичних та культурних перетворень у країні.

Необхідно вказати, що перші національні секції у складі більшовицької партії були утворені ще напередодні революційних подій 1917 р. На території України їх виникнення було пов'язане з повторним встановленням більшовицької влади у Харкові на початку 1919 р. Організація та базові вектори діяльності секцій визначалися інструкціями, затвердженими ЦК РКП(б). Так, наприкінці зими 1920 р. цим партійним органом була надана інструкція, згідно положень якої мала проходити робота національних бюро серед етноспільнот. На республіканському та місцевому рівнях при компартійних комітетах також розпочали функціонувати осередки з проведення агітаційної роботи серед окремих національних меншин рідною для них мовою. Аби не допустити

можливості трансформації національних секцій та бюро у повноправні, екстериторіальні, національні партійні організації, ЦК РКП(б) спрямував їхні дії виключно на агітацію та пропаганду [356, с. 76-77].

Велика кількість нацсекцій, які діяли всередині партосередків та звітували співробітникам національних бюро з агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У постала уже в травні 1920 р. Упродовж весни-літа того ж року розгорнули діяльність естонський, латиський, єврейський, литовсько-білоруський відділи та БНС, що мали секції у найбільших містах України (Київ, Харків, Миколаїв, Катеринослав, Одеса). В цілому станом на 1920 р. у складі КП(б)У діяло біля 100 секцій спеціалізованих на роботі з етноспільнотами [445, с. 22].

Особливо поживавленою була діяльність секцій у багатонаціональних регіонах України, зокрема на Півдні. Це обумовлювалося об'єктивними причинами. В регіоні у зазначений період проживало понад 50 національностей. Заслуговує на увагу досвід конкретної роботи з національних питань. Регулярно видавалися документи та інструкції по створенню національних секцій, організації їх роботи. Нацсекції стали складовою частиною при відділі пропаганди і агітації губкомів партії. Для керівництва роботою нацсекцій обиралися губбюро. При наявності значних неукраїнських або неросійських груп трудящих при губкомі партії організовувався відділ пропаганди. Помітний внесок у розв'язання національного питання на Півдні України зробила комісія Одеського губкому партії у справах національних меншостей. Тільки у 1925 р. на 12 засіданнях розглянуто 81 питання, в її рішеннях відзначалися досягнення і труднощі, вказувалося на неточність статистичних даних про кількість нацменшостей, які проживають у губернії, їх слабе економічне і господарське становище, складності у виділенні територіальних районів, адміністративних одиниць, формування цього процесу, помилки, ігнорування інтересів нечисленних груп населення інших національностей [304, с. 102-103].

До кінця осені 1920 р. було сформовано структуру та визначено діяльність агітпропу ЦК РКП(б). Діяльність підвідділу нацменшин при агітпропі РКП(б)

полягала у координації партійної агітації і пропаганди серед представників етнотериторіальних спільнот, які мешкали за межами національного адміністративно-територіального утворення або ж узагалі не мали такого. До функцій підвідділу входили розробка і подання до Центрального комітету пропозицій, щодо розв'язання питань партійного характеру, зокрема тих, які стосувалися організаційних проблем залежних від соціокультурних характеристик тієї чи іншої нацменшини. Працівники підвідділу мали віднаходити найбільш доцільні форми проведення агітації та пропаганди, проводити збір необхідної для цього інформації та аналізувати її [82, арк. 1].

Розроблені засади встановлювали чітку, зорієнтовану до центру систему функціонування, які фактично унеможлилювали виникнення проявів неприпустимої для більшовиків національної ініціативи у вертикалі компартійної влади. Очолювали секції, які й формували підвідділ, бюро, до яких входило троє осіб або секретарі. Результати дебатів, які мали місце під час зборів і засідань між членами місцевих нацсекцій з приводу обрання власного керівництва мали тільки консультативний характер, остаточне рішення та затвердження на відповідні посади здійснював Центральний комітет. Зустрічі представництв різних національностей скликалися лише у разі дозволу ЦК РКП(б). Підвідділ міг тільки проводити періодичні наради секретарів секцій присвячені організаційним питанням та надавати відомості про проведення важливих акцій агітпропу [82, арк. 2].

Ще меншу кількість функцій виконували нацсекції на місцях. З метою регулювання їх діяльності, згідно постанов партійних губкомів, мали змогу розпочинати роботу регіональні осередки агітпропів. Виникнення підвідділів на найнижчій ланці державного управління могло відбутися тільки за рішенням губкому РКП(б). Очолював місцеві підвідділи голова агітпропівського відділу того чи іншого комітету, та тільки за наявності значної кількості нацсекцій на місцях, ця робота покладалася на його заступника [82, арк. 10].

Утворення нацсекцій губкомів відбувалося надто повільно, оскільки ініціатором її заснування міг бути тільки центрком або губком. Тільки за

наказом партії та підвідділу при агітаційно-пропагандистського комітеті ЦК КП(б)У місцеві секції отримували змогу друкувати газети, журнали та книги рідними мовами. Листування, яке було пов'язане з роботою серед етноспільнот мав координувати керівник відповідного відділу агітпропу. Для ліквідації секції необхідна була постанова губкому, або ж клопотання її ЦБ чи відповідного підвідділу нацменшин при агітпропі зі згоди ЦК.

Незабаром на базі охарактеризованих інструкцій вдалося погодити «Положення про національні секції при комітетах КП(б)У», зміст якого мав суперечливий характер. Наприклад, для контролю за виконанням деяких видів роботи та реалізації поточних рішень партійної верхівки, у складі секцій в Україні дозволялося формувати необхідну кількість комісій і створювати підсекції чи призначати інструкторів для виконання ними завдань під суворим наглядом працівників комітету ЦК КП(б)У. Усі матеріали, що торкалися роботи у сфері агітації та пропагандистської діяльності у середовищі етноспільнот мали бути завізовані не лише очільником того чи іншого агітаційно-пропагандистського відділу і керівником секції, а ще й секретарем парткому. На особу, яка займала цю посаду покладалося вирішення питань кадрового характеру та забезпечення секцій необхідними коштами. Секції нацменшин при агітпропах парткомів України лише частково співвідносилися із головними органами української компартії, натомість значний вплив на них здійснювали місцеві партійні осередки. Так, на регіональному рівні члени нацбюро призначалися згідно резолюцій національних зборів і рішень регіональних комітетів КП(б)У, які не потребували підтвердження ЦК [82, арк. 11].

Незначний престиж партійної роботи органів, які займалися справами етноспільнот впливав на відсутність працівників, які вільно розмовляли мовами етноспільнот УСРР. Унаслідок цього ЦК КП(б)У здійснив кілька жорстких кроків. У квітні 1921 р. Д. Лебедем доповнено положення про нацсекції, що увійшло до документу з титлом «Обов'язки комуністів нацменшин». Положення зобов'язувало усіх більшовиків реєструватися за етнічною ознакою у відповідних нацсекціях партійного комітету та відвідувати організовані їх

працівниками засідання. Присутність на засіданнях і реалізація доручень партії у відповідності до положення про нацсекції ставали їх додатковими зобов'язаннями. У тому випадку, коли партієць знав не одну мову, то він мусив реєструватися в усіх секціях. Тільки у невеликій кількості випадків члени партії позбавлялися обов'язку виконувати завдання національних секцій, але за умови погодження із їх бюро [82, арк. 13; 85, арк. 98].

Становлення підвідділу при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У в якості органу який контролював секції нацменшин в Україні, а також визначав вектори їх роботи тривало досить довго. Пошук необхідних важелів управління діяльністю нацсекцій при ЦК КП(б)У відбувався за посередництва Народи нацсекцій. Кількість нацсекцій постійно коливалася. Секції, які спонтанно виникли під час громадянської війни внаслідок панування серед більшовиків уявлення про швидкий підйом революційної хвилі у державах, які здобули незалежність після закінчення Першої світової війни, вже на початку 1920-х рр. показали свою повну неефективність [85, арк. 97].

Згідно рішення ЦК КП(б)У у квітні 1921 р. було створено Центральний єврейський агітаційно-пропагандистський підвідділ. На нього покладалося виконання значного обсягу завдань, які були пов'язані з роботою у єврейському середовищі. Як свідчить тогочасна документація, більшовики надавали особливого значення Правобережній Україні, адже тут мешкало строкате багатонаціональне населення. При партії планувалося створити єврейське бюро, яке б працювало з євреями регіону, проте ідею швидко відхилили. Незабаром було висловлено пропозицію щодо виокремлення двох співробітників для роботи у цій частині України [285].

Зважаючи на масовий виїзд представників естонської, литовської, латиської румунської та угорської національностей за межі України, Народа вдалася до низки обмежуючих дій, які мали запобігти відтоку населення. Залишати країну перш за все дозволялося «декласованим елементам», тоді як комуністам категорично заборонялося це робити [85, арк. 97]. Влада намагалася також вжити низку запобіжних заходів – звільнити зі служби у Червоній Армії

представників відповідних національних меншин. Під час демобілізації залученим агітаторам, що володіли мовами нацменшин було запропоновано вести посилену пропагандистську роботу з ними. Агітатори мали послуговуватися розробленими допоміжними матеріалами, які висвітлювали важливі проблеми етноменшин.

У серпні 1921 р. було запропоновано ліквідувати румунську секцію, а робота з естонцями та вихідцями з Угорщини, яка проходила у більшості випадків серед червоноармійців згаданих національностей була сконцентрована на підготовці розвідників для майбутньої діяльності у комуністичних партіях за кордоном [85, арк. 104].

БНС поступилося місцем татарській секції з губосередками на сході України, в Одесі та Києві. Певні труднощі позначилися на діяльності польовідділу та німсекції, заснованої у червні 1921 р. У виголошеній на нараді при агітаційно-пропагандистському відділі промові зазначалося про неприйняття німцями радянської влади, а також про те, що польський відділ спіткали проблеми, які стосувалися повернення з відновленої «панської» Речі Посполитої до України розлючених польських біженців, що посилювало у середовищі нацменшин невдоволення більшовицькою політикою. Швидко і гнучко поставлені завдання виконували єввідділ, литовська та латиська секції. Існування останньої були зумовлені проживанням в Україні 30 тисяч латишів серед яких кілька сотень перебували у лавах партії.

Влітку 1921 р. перераховані обставини спричинили деякі трансформації у секціях. Учасники Малої колегії агітаційно-пропагандистського відділу запропонували обговорити на Нараді нацсекцій проблему, що стосувалася згортання роботи естонської, румунської та угорської секцій. Вирішення ввірених їм завдань мав займатися Секретаріат по роботі серед малих національностей. До компетенції останнього також належала робота серед представників грецької, вірменської, болгарської та молдавської етноспільнот [85, арк. 47]. Згідно пропозиції Колегії Народа уже 29 серпня ліквідувала румунську секцію, а угорська та естонська мусили припинити діяльність серед

відповідних етноспільнот упродовж двох місяців [85, арк. 124]. 12 вересня до Секретаріату малих національностей долучилося два співробітники по роботі серед корейського та китайського населення. У кінці жовтня 1921 р. було вирішено у найближчий час припинити функціонування ще й ЦБ чехословацької секції. Частина його працівників планувалося повернути на батьківщину, а решту залучити до праці в апараті національних секцій Наркомосу [85, арк. 117, 119].

Загалом, на кінець 1921 р. в нацсекціях працювало майже 70 осіб. До складу Секретаріату малих національностей входило 11 співробітників: окрім секретаря та канцеляристів – по одному інструктору з грецьких, грузино-азербайджанських, угорських, румунських, югославських справ, три із китайських та редактор естонського видавництва. До складу польської секції входили завідуючий, секретар а також три інструктори [86, арк. 15-16].

У листопаді 1924 р. Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання кадрового забезпечення національних секцій та затвердив новий кадровий штат підвідділу національних меншин при Агітпропі Центрального комітету, національних секцій при губернських комітетах та окружних комітетах КП(б)У для роботи у яких пропонувалося залучити 107 співробітників [81, арк. 113-114зв.]. У складі підвідділу національних меншин продовжували перебувати єврейська, німецька, польська та болгарська секції.

Єврейські, німецькі, польські, молдавські, болгарські, латиські, грецькі та татарські секції існували більш ніж у 30 окружних комітетах КП(б)У. Постановою Секретаріату ЦК КП(б)У «Про жінпрацівників по роботі серед нацменшин» (листопад 1924 р.) було призначено декілька апаратних співробітників для роботи серед жінок німецької, єврейської, молдавської, болгарської, польської, татарської етноспільнот.

Працівники нацсекцій агітаційно-пропагандистського відділу залучали регіональних співробітників до збору відомостей про стан поточних справ у середовищі етноспільнот. Також вони мали звітувати про результати вербування представників нацменшин до лав КП(б)У чи їх інтеграції до

створеного режимом радянського соціуму.

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У, від 1921 р. статистичні зведення регіональних підвідділів містили відомості не тільки про участь секцій в запроваджених радянським урядом кампаніях (у боротьбі з церквою та релігією чи ворожими щодо режиму політичними організаціями), але й про динаміку розвитку громадської ініціативи, що було пов'язано з лібералізацією в економічній сфері. Звіти мали відображати роботу секцій у напрямку встановлення контролю над національними громадськими об'єднаннями. Оскільки головна увага мала зосереджуватися на роботі у пролетарському середовищі, в звітах слід було зазначати чисельність заводів та фабрик із великою кількістю працівників відповідної етноспільноти та чи проводиться національна робота на заводах із відповідним етнічним складом робітників. Слід було встановити періодику, яку видавали чи отримували робітники, а також зміни у чисельності співробітників нацсекцій, які мали проводити роботу у середовищі етноменшин [82, арк. 79].

Під час змін у роботі серед етноспільнот коректувалися й завдання, виконання яких покладалося на нацсекції агітаційно-пропагандистського відділу партії більшовиків. У 1923 р. підвідділ національних меншин планував сконцентрувати зусилля на усуненні міжнаціональних непорозумінь у багатоетнічному середовищі: перевірити благонадійність вчителів; здійснити відбір німецького населення для здобуття педагогічної освіти; зміцнити контроль за добровільними об'єднаннями німців та їх очільниками з метою виявлення ворожих щодо більшовицького курсу осіб; взяти участь у створенні товариств з популяризації атеїзму; отримати інформацію щодо заходів по ліквідації іудейських культових споруд та розгортання посиленої атеїстичної агітації поміж віруючих євреї; продовжити заходи із закриття іудейських клерикальних навчальних закладів та організацію шкіл для їх колишніх вихованців [87, арк. 37-38].

Прийняті на XII партійному з'їзді положення про коренізацію передбачали інкорпорацію представників етноспільнот до виборних центральних та

місцевих радянських органів. Негативне ставлення польського та німецького населення щодо радянської влади вплинуло на розширення поля роботи для відповідних осередків. Передбачалося залучити до роботи з поляками Правобережної України декілька членів партії, які володіли мовою етнospільноти. Що стосувалося роботи у середовищі німецькомовного населення України, то в цьому випадку передбачалася ліквідація звичного для нього відособленого способу життя, для чого пропонувалося: приєднати німецькі сільськогосподарські кооперативи до республіканської мережі відповідних спілок; вжити заходів щодо відновлення виборчих прав жителів низки німецьких колоній; подолати залежність школи від церкви.

Запропоновані заходи серед польських жителів УСРР переважно не виконувалися. Будь-які постанови зверху не могли запобігти ігноруванню місцевими партійними функціонерами виконання завдань, які стосувалися етнospільнот. Партійний істеблішмент непокоїла ситуація незадовільного стану культурно-просвітньої діяльності поміж поляками України. Деякі його представники наполягали терміново вжити необхідні заходи для уникнення неочікуваних наслідків, що могли виникнути внаслідок існуючого стану справ [87, арк. 194].

Б. Скарбек звинувачував католицьке духовенство у підтримці «агентів шляхетської буржуазної Польщі», котрі апелюючи до національних та релігійних почуттів, вели системну посилену роботу щодо залучення симпатій поляків прикордонної смуги, незалежно від їхнього класового складу. Посадовець стверджував, що місцеві польбюро КП(б)У не користувалися необхідним авторитетом, а тому не здійснювали вплив на радянські органи, що проводили безвідповідальну роботу, саботуючи радянізацію польського села [87, арк. 194].

Для підвищення авторитету СРСР в очах жителів Польщі та запобігання діяльності нелояльних до режиму польських груп на території УСРР Б. Скарбек наполягав на потребі посилення роботи серед місцевого польського населення. Він акцентував увагу на незадовільному стані «підготовчої роботи на випадок

військових дій», що вимагала довготривалої діяльності з поширення більшовицької ідеології серед трудових прошарків польського населення. За існуючого стану польроботи в Україні без вжиття запропонованих ним заходів Б. Скарбек вважав збереження апарату очолюваного ним бюро позбавленою сенсу дією, оскільки воно утворювало лише фікцію національної політики, без можливостей реального її проведення [87, арк. 195].

Прикладом будови, функцій та завдань місцевих осередків з національної роботи при агітпропі може слугувати Положення про губернські польвідділи. Структурно вони були відділами відповідного партійного комітету і повністю підпорядковувались йому, здійснюючи накреслені заходи за посередництва секретаря губкому. Губернські польвідділи могли звертатися до відповідних установ, що вели роботу із польським населенням у різних сферах. Керівництво підвідділом теж здійснював голова парткому через завідуючого, кандидатура якого висувалася ним та затверджувалася відповідними інстанціями.

У відповідності до положення на них покладалося завдання вести агітацію та пропаганду серед польського населення із метою пробудження і розвитку класової свідомості та готувати комуністичні кадри до революційної діяльності у Польщі [87, арк. 14].

З метою досягнення визначених завдань вони мали: допомагати державним органам влади у протидії «польській контрреволюції»; поширювати більшовицьку ідеологію шляхом організації мітингів та співбесід, займатися створенням польських робітничих клубів, шкіл з ліквідації неписьменності, розповсюджувати літературу, брошури та листівки. Одночасно серед поляків-комуністів робота мала проходити шляхом регулярного скликання загальних зборів, на яких планувалося обговорення звітів щодо здійсненої роботи, методів її проведення, висування кандидатур на різноманітні посади в радянських установах, пов'язаних з функціонуванням серед польської меншини. До того ж, окреме місце посідало обговорення подій, що відбувались у радянській державі та Польщі.

Секції КП(б)У при агітаційно-пропагандистському відділі були

одноосібними органами з етнополітичного регулювання в Україні та намагалися контролювати становлення нових спеціалізованих по роботі з національними меншинами державних структур. Керівники секцій вимагали організації окремого комісаріату, а тому блокували як непотрібні інші види організованої діяльності у середовищі етнospільнот. Нарада нацсекцій при агітаційно-пропагандистському відділі весною 1921 р. закликала ЦК КП(б)У пришвидшити утворення Наркомнацу УСРР [85, арк. 97].

Уже влітку 1921 р. розглядалося питання створення Відділу у справах національних меншин при НКВС. Не підтримали ідею його утворення та негативно висловилися із цього приводу завідувачі низки національних секцій. Так, Б. Скарбек наполягав, що роботу зазначеного відділу в тій чи іншій сфері зможуть виконувати вже існуючі органи державної влади, а запланований для утворення відділ тільки гальмуватиме процес. Незважаючи на те, що члени засідання прийняли рішення організувати новий державний орган з етнополітичного регулювання, очільники польського та литовського осередків критично оцінили його майбутнє функціонування. Спроби стати на заваді процесу формування окремих відділів у складі існуючих народних комісаріатів проводилися й надалі [85, арк. 101].

Тільки після того як на засіданні агітаційно-пропагандистського відділу в липні 1921 р. його члени вирішили вважати Відділ нацменшин при НКВС необхідним державним органом, а комісія при ньому разом із очільником агітпропу отримали вказівку розробити схему рішення про його утворення, у справі відбулося зрушення [85, арк. 7]. Після затвердження положення про Відділ національних меншин при НКВС Нарада національних секцій при агітаційно-пропагандистському відділі КП(б)У 8 серпня 1921 р. прийняла рішення швидко розпочати його організацію, для чого від кожної секції вимагалось по двоє працівників для роботи у ВНМ при НКВС. Внаслідок їх відсутності центральні органи вирішили звернутися із проханням до Оргбюро про дозвіл викликати співробітників із місць [85, арк. 109].

Необхідно сказати, що бракувало прихильників створення Наркомнацу.

Реалізувати ухвалені рішення співробітники деяких національних секцій не поспішали. Уже на чергових зборах перед членами наради національних секцій при агітаційно-пропагандистському відділі КП(б)У стояло завдання протягом трьох днів залучити кількох працівників до роботи у ВНМ НКВС, однак німецька секція навіть упродовж місяця нічого не зробила у даному напрямі. Відтак бездіяльним членам секції було запропоновано надіслати кандидатуру хоча б на одну із новоутворених посад [85, арк. 111, 119].

Протягом 1921 р. – першої половини 1922 р. 20 працівників ледве організованого відділу вимушені були працювати, не маючи жодних конкретних вказівок стосовно компетенції та методів діяльності органу [456, с. 178]. Сфера діяльності відділу, внаслідок байдужості до нього НКВС та інших державних органів влади, постійно звужувалася. Він був позбавлений права мати відомче друковане видання, Народний комісар перебирав на себе функцію подання на обговорення вищими органами влади усіх проблем, вирішення яких перебували поза сферою діяльності НКВС [11, арк. 10-11].

У квітні 1922 р. завідуючий відділом І. Сударський написав до різних інстанцій декілька доповідних записок, у яких намагався переконати адресатів у необхідності існування установи. У зверненні до Народного комісара внутрішніх справ В.Н. Манцева він стверджував: «Національні групи, що населяють Україну, за своєю психологією, за своїми національними та релігійними ознаками є замкненими корпораціями зі своїми укоріненими забобонами, невіглаством, національними побутовими устоями, – і надання свободи діяльності різним національним угрупованням набуло б небажаного для радянської держави результату. У їх середовищі треба працювати, треба пристосовуватися до умов їхнього національного життя, треба прилучити їх до соціалістичного будівництва й культури. Для цього потрібна така організація, яка б відповідала за проведення національної політики радянської влади в Україні» [456, с. 179].

Двадцять п'ятого жовтня 1922 р. ВУЦВК затвердила Положення про ВНМ при НКВС. Згідно нього до завдань новоутвореного органу належало

забезпечення співробітництва усіх націй, які мешкали на теренах України; сприяння матеріальному розвитку етноспільнот із урахуванням їхніх побутових, культурних та економічних особливостей. Крім цього ВНМ НКВС мав здійснювати загальний контроль за впровадженням у суспільне життя національної політики більшовицької влади. Перед відділом було поставлене завдання сприяти зміцненню міжнаціональної дружби та усвідомленню братської єдності пролетарів усіх національностей. ВНМ НКВС був компетентний у питаннях стеження за виконанням всіма установами республіки відповідних статей Конституції, декретів і постанов, які торкалися питань національних груп, він виносив попередній висновок щодо реєстрації статутів національно-суспільних об'єднань, кооперативних, спортивних та інших організацій національних меншин [458, с. 19].

Кілька головних позицій, що розкривали засади, на яких вибудовувалася робота ВНМ НКВС було названо у доповіді І. Сударського. Він, стверджував, що більшовики та радянська влада вороже ставляться до дискримінації за національною ознакою, а відтак у СРСР не може існувати національних суперечок. Будь-які розмови пов'язані з проблемою захисту прав та свобод якої-небудь етноспільноти, кроки у напрямку згуртування громадян навколо просякнутих відповідною риторикою гасел, на його думку були прихованим опором владі. Метою діяльності ВНМ НКВС мало стати притягнення національних меншин до розгорнутих більшовиками експериментів у культурній та економічній сферах [18, арк. 4].

Відділ у справах національних меншостей при НКВС керувався завідуючим і складався із ради нацменшин, секретаріату, національних підвідділів та інформаційно-статистичного підвідділу. При ньому створюються єврейський, польський і німецький національні підвідділи. Після затвердження положень про цей відділ за рішенням НКВС створюються губернські національні підвідділи у кожному губернському місті із відповідними секціями, що діяли при відділах управлінь губернських виконавчих комітетів. На території Правобережної України у Київській губернії існували єврейська,

польська секції, Волинській – єврейська, польська, німецька, у Подільській – єврейська і польська секції [77].

Відділ національних меншин вивчав етнічний склад населення республіки. Навесні 1923 р. НКВС розпочав роботи зі збирання статистичних та етнографічних даних про етнічні меншини УСРР. Повітовим відділам управління розіслали циркуляр зі спеціальними формами для складання докладної етнографічної карти республіки. Характеризуючи стан інформаційної бази підвідділу національних меншин, Донецький губернський підвідділ зазначав: «Дотепер відділення нацменшин Донецьгубвдуправління не має докладних відомостей і даних, не кажучи вже про вже про кількісний склад, про великі національні групи, що мешкають компактними масами в Донбасі, таких, як: болгари, чехословаки, греки, татари, німці. Невідомі також не лише ті населені пункти в яких переважаючою національною групою, у процентному відношенні, є та чи інша національна меншість, а й цілі волості та села» [456, с. 181].

У роботі Відділу Національних меншин враховувалися особливості соціально-класового розшарування ряду національних груп, зокрема, євреїв, 2/3 яких до революційних подій були зайняті у сфері дрібної торгівлі й кустарно-ремісничого виробництва і тільки 4 % – пов'язані з великою промисловістю (підприємці, службовці, робітники). Зверталася особлива увага на створення умов для ліквідації економічної і культурної відсталості, підготовку національних кадрів, проведення районування, на забезпечення активної участі меншостей у соціалістичному будівництві. При відділі національних меншостей НКВС створено підвідділи: єврейський, польський, німецький. В деяких губерніях створювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські, естонські. У перші роки радянської влади робота серед нацменшин носила переважно просвітницький характер: відкривались школи, бібліотеки, клуби тощо. Органи влади та управління проводили й іншу роботу серед національних громад: вивчалася соціально-господарська структура, особливості побуту, ставлення до заходів радянської влади, з'ясовувалася природа

конфліктів на етнічному ґрунті, рівень соціального розшарування, політичні настрої та релігійна орієнтація [305, с.105].

Діяльність відділу, яка набула обертів тільки наприкінці 1922 р., зустріла байдуже ставлення з боку більшості не лише державних установ, але й структурних підрозділів НКВС. Його працівники змушені були виконувати свої обов'язки в умовах низки невирішених питань та напружених дебатів, які виникли влітку 1923 р. навколо проблеми звітності відділу. Відділ не спромігся забезпечити кадрами свій низовий апарат – восени 1923 р. було по 1 працівнику у 7 губерніях, а у Харківській та Чернігівській – жодного [18, арк. 79].

Функції відділу обмежувалися спостереженням за культовими та іншими спілками етноспільнот, розглядом їх статутів та розробкою відносно них попередніх висновків. ВНМ, посилаючись на «безпідставність існування», знищив усі загони єврейської самооборони, що існували на прилеглих до Польщі територіях та ліквідував низку добровільних німецьких товариств, члени яких порушували статuti власних громадських організацій. Відділ провів аналіз діяльності Спілки китайських робітників у Донбасі. Ще одним вектором його діяльності стало проведення кількох різнорівневих конференцій у яких взяли участь представники єврейської та німецької національності [18, арк. 78зв.].

Аналіз проведених відділом заходів дозволив виявити, що вони передбачали широкомасштабне продовження тактики контролю і стримування потягу етнічних меншин до об'єднання та активної участі у суспільному житті. Розгортаючи компанію боротьби «з дрібнобуржуазними та клерикально-контрреволюційними організаціями серед нацменшин», відділ займав позицію перестраховальника, на всяк випадок намагався ліквідувати явище як таке, заздалегідь дбаючи, як би чого не сталося. Практика проведення міжвідомчих нарад з окремих проблем життєдіяльності меншин не набула розвитку [404, с. 90].

За умов відсутності відрегульованого губернського апарату набули поширення цільові ознайомчі відрядження працівників відділу у місцевості з

компактним проживанням етноспільнот. Зокрема співробітників цікавило становище німецького та польського населення у Волинській та Подільських губерніях, а також життя китайців на Донбасі. Під час обстеження було виявлено, що значних показників досягла робота серед євреїв та німців, тоді як серед поляків «радянське будівництво» не відзначалося успішністю [18, арк. 79-79зв.].

Працівників відділу постійно супроводжували проблеми на місцях, недостатньою забезпеченістю матеріальної бази, нерозумінням з боку населення та бюрократичною тяганиною. На травень 1922 р. в його штаті працювало 6 осіб з можливих 11. Відсутність коштів, відірваність від місцевих радянських органів свідчило про формальний характер установи [14, арк. 39]. Сьомого серпня 1922 р. відділ скликав нараду, де єдиним питанням для розгляду була «боротьба з дрібнобуржуазними організаціями й союзами серед національних меншин України», що визнавались контрреволюційними та шпигунськими, і, відповідно, заборонялись [13, арк. 34].

Про інтенсивність роботи відділу можна скласти уявлення на підставі аналізу його архіву у якому за 1921 р. зберігалось 17 справ, 25 – за 1922 р. і 22 – за 1923 р. Реєстр справ відділу яскраво ілюструє епізодичність його роботи, неналагодженість місцевого апарату (про що свідчить мізерний обсяг листування з губернськими підвідділами). Із напрямків більш-менш помітної діяльності виокремлюється загальне листування (104 аркушів) та листування єврейського підвідділу (198 аркушів) [456, с. 182].

Б. Чирко пояснював слабку роботу відділу складнощами відбудовчого періоду, голодом 1920-х рр. [504]. Проте Л. Якубова вважає основною причиною такого стану саму систему радянського державного апарату, де національна політика більшовиків була скоріш формальною, ніж реальною [456, с. 183].

У другій половині 1923 р. набула гостроти дискусія навколо майбутньої долі ВНМ НКВС, спричинена непевним становищем його представництв на місцях і перш за все браком фінансування. Згідно рішення штатної комісії при

РНК лише восени 1923 р. було заплановано створити регіональну мережу ВНМ НКВС упродовж наступного звітнього року, що пояснювалося браком бюджетних коштів у розпорядженні Наркомнацу РСФРР, до переліку зобов'язань якого мала увійти робота серед етноспільнот в Україні. Стосовно 1923 – 1924 рр., управління Народного комісаріату фінансів мало знайти джерела покриття майбутніх фінансових витрати, пов'язаних з утриманням мережі відділу, із цікавим та одночасно показовим формулюванням, «оскільки структури такого апарату в РСФРР, в організаційному плані поки не існує». Звичке керуватися вказівками найбільшої республіки СРСР, місцеве керівництво звернулося до НКВС з проханням надати відомості про стан цієї справи в інших радянських республіках [19, арк. 58].

Внаслідок реорганізації апарату НКВС УСРР восени 1923 рр. розгорілося обговорення майбутньої долі відділу. Намагання перетворити його на відділ при адміністративно-організаційному управлінні викликало бурхливу реакцію завідувача ВНМ НКВС І. Сударського, який зазначав, що відділ створений у відповідності до постанови ВУЦВК, а отже і його переформування можливе тільки після відміни останньої [20, арк. 42-46].

Зважаючи на вказане, восени 1923 р. колегія НКВС погодила рішення про входження Відділу національних меншин до складу ВУЦВК чи РНК [18, арк. 84]. Оскаржив це рішення тільки замісник Наркома внутрішніх справ Черлюнчакевич, який вбачав у зазначених діях подрібнення функцій комісаріату, уточнюючи, що НКВС все одно має забезпечувати інтеграцію національних меншин до радянської системи [18, арк. 85].

Незважаючи на дискусію навколо питання подальшого існування ВНМ НКВС, його керівництвом було підготовано план на 1923 – 1924 оперативний рік. [19, арк. 105]. Велике значення надавалося роботі у сфері статистики, що передбачала низку складових, а саме: аналіз матеріалів статистики щодо територіального розподілу етноспільнот України за губерніями, округами, районами, містами і селами з обов'язковим поділом на сільське, містечкове та міське; створення довідника населених пунктів з переважаючим або значним за

чисельністю етнічним населенням (німецьких колоній та єврейських штетлів, польських, болгарських і грецьких сіл), а також докладної етнічної карти; збір матеріалів про збільшення серед іноетнічних спільнот кількості землеробських колективів, площі оброблюваних ними полів; систематизацію відомостей про національний склад кустарних виробників у розрізі галузей та губерній; проведення збору та обробки інформації щодо функціонування національних громадських об'єднань різних видів: господарчих, благодійних, культурно-освітніх. До того ж передбачалося встановити кількість залучених спільнот до військової служби у Червоній Армії та зібрати інформацію про міграційні процеси. ВНМ НКВС мав турбуватися про додачу до програми статистичних матеріалів інших відомств. Вінцем роботи мала стати підготовка узагальнюючого зведення зібраної статистичної інформації відділу та решти відомств з метою вироблення комплексного бачення соціально-економічного, культурного та побутового розвитку окремих етнічних спільнот.

На новий оперативний рік було вирішено продовжити здійснення низки заходів економічного та правового сприяння. Перш за все це торкалося примусово переміщених осіб та прохання до Народного комісаріату земельних справ, щодо наділення землею тих представників етноспільнот, які мали на це право відповідно до декрету про землекористування. Пропонувалося продовжити розгляд клопотань та виявляти зміст суперечок, що траплялися на місцях між громадянами різних етноспільнот, корінними мешканцями чи органами державної влади внаслідок невинуватого оподаткування [19, арк. 106-107].

Передбачалось продовження координації функціонування громадських об'єднань національних меншин. Серед іншого пропонувалося скласти кілька типових статутів для окремих організацій; встановити зв'язки із необхідними державними установами з приводу їх затвердження. ВНМ НКВС з метою запобігання привласнення культовими громадами не властивих для себе функцій і далі мав допомагати державі контролювати їх діяльність, а також запобігати незаконному існуванню в межах УСРР низки громадських

організацій.

Сумнівний вигляд мав останній розділ плану роботи відділу на 1923 –1924 оперативний рік. Він передбачав боротьбу з будь-якими спробами викривлення національної політики на місцях та притягнення до відповідальності через прокуратуру у разі невиконання усіх декретів радянської влади, що стосувалися етноспільнот.

Належне виконання відділом дещо складного плану виявилось неможливим внаслідок його реорганізації, що відбувалася узимку 1923 – 1924 рр. У січні 1924 р. секретар відділу Гольдберг подав до розгляду підвідділу національних меншин агітпропу ЦК КП(б)У проект положення про новий орган етнополітичного регулювання, який мав діяти при ВУЦВК аби його працівники внесли необхідні уточнення [19, арк. 133-136].

У цілому ВНМ НКВС за весь час свого існування не зміг виробити дієвої позиції з питань захисту інтересів національних меншин, залишався осередком малоінформативного листування, свого роду передавальною ланкою між суспільними організаціями національних меншин та загальними відомствами й установами. Підсумовуючи результати діяльності відділу за 1921 –1924 рр., слід констатувати його повну невідповідність тим незначним за обсягом правам і можливостям, що окреслювалися в Положенні 1922 р. [456, с. 182].

Оскільки ефективність агітаційної діяльності серед етноспільнот напряду залежала від рівня культурно-освітньої роботи, яку проводили більшовики, то компартійна верхівка вирішила створити спеціалізовані секції у складі НКО. Вже з 1920 р. при українському наркоматі, подібно до РСФРР із метою втілення декларованих більшовиками засад національної політики в освітній сфері, відбулося створення національних секцій. Найпершою була створена єврейська (травень 1920 р.), яка, варто сказати, займалася освітньою роботою серед членів спільноти уже в період «воєнного комунізму» і тільки наприкінці 1921 р. запрацювали щойно сформовані німецьке та польське бюро [22, арк. 14].

Після прийняття 22 липня 1921 р. по доповіді Наркомосу резолюції ВУЦВК, що визначала утворення спеціалізованого Відділу з освіти серед

нацменшин у складі НКВС, формування структур останнього набрало обертів [98, с. 3]. На початку серпня 1921 р. Колегія комісаріату видала постанову «Про організацію освітньої справи національних меншин», яка містила низку роз'яснень щодо діяльності окремих бюро та РНМ при Наркомосі [22, арк. 14].

Автори офіційного документу надали центральним національним бюро право безпосередньо керувати усією культурно-освітньою роботою серед етноспільнот, яка мала проходити у руслі залучення національних меншин до розбудови радянського культурного життя. Серед іншого, вони мали здійснювати контроль та координувати діяльність усіх закладів, що були пов'язані із задоволенням культурних потреб етноменшин [24, арк. 94].

Виникнення кількох національних бюро при Наркомосі потребувало узгодження їх функціонування, забезпечення найбільш оптимального рівня діяльності у контексті втілення більшовицькою верхівкою марксистсько-ленінської національної ідеології. Для цього було сформовано Раду національних менших з освіти (РНМ) [99, с. 11].

Основна діяльність органів етнонаціонального регулювання при НКО була пов'язана із боротьбою проти неграмотності серед етноспільнот. На думку очільників Ради необхідність вирішення зазначеної проблеми обумовлювалась потребою компартійної верхівки у здобутті «могутньої зброї політичного впливу на широкі верстви працюючого населення» етноменшин. А успішне та короткочасне подолання безграмотності могло реалізуватися тільки шляхом навчання зрозумілою для етноспільнот мовою. Більшовики стверджували, що ставлення до осередків з подолання безграмотності у середовищі етноспільнот виключно як до звичайних шкіл для вивчення відповідних мов є неприйнятним з погляду стратегічного плану, який ставила перед собою комуністична партія [24, арк. 40]. Дисперсне проживання робітників різних національностей, позначилося на тому факті, що центрами ліквідації неписьменності у їхньому колі мали виступати клуби, створені для задоволення культурних вимог тієї чи іншої етноспільноти. Значною перепорою на шляху реалізації заходів з подолання неписьменності серед етноменшин був брак професійних кадрів, внаслідок чого

основна увага концентрувалася навколо питання створення низки спецкурсів для підготовки вчителів.

Швидке зменшення кількості працівників та виникнення проблем у фінансовій сфері перетворювали РНМ при Наркомосі УСРР на аморфний орган, завдання якого зводилися до надання низовому апарату НКО рекомендацій загального характеру, які стосувалися врегулювання етнонаціональних проблем. Так у звіті по Волинській губернії були відсутніми деякі з показників, які мали засвідчити обсяг проведеної відділами народної освіти роботи. У губернії існувала проблема забезпечення бібліотек та шкіл літературою, яка була пов'язана із відсутністю книгодрукування мовами національних меншин. Також було невирішеним питання про розмежування школи і церкви. Робота переважно була спрямована на соціальне виховання, а зміст традиційної освіти у середовищі національних меншин суперечив основним принципам радянської. Показовість ситуації обумовлюється загальноприйнятою у той період пріоритетністю роботи у середовищі етноспільнот, які мешкали на кордоні з Польщею, де більшовицький режим із самого початку не користувався особливою популярністю. Робота в губерніях що знаходилися подалі від західного рубежу держави перебувала ще на більш гіршому рівні [23].

Після організації компетентних на роботі з етноспільнотами осередків у складі Наркомосу та НКВС, роль позбавленого впливу бюро національних секцій при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У набула відмінного значення. Однак базові, а часом і менш важливі вектори діяльності у середовищі національних меншин, не дивлячись на кадрову недоукомплектованість, зумовлену становленням нових органів державної влади, й надалі визначалися та контролювалися ним.

* * *

Встановивши владу у переважно аграрній Україні радянське керівництво

намагалося поглибити її за рахунок уніфікації соціуму, інтегрувати до нього дрібновласницькі прошарки полінаціонального населення захопленої країни. Перш за все це торкалося багатомільйонного сільського населення України, а вже потім міщан зайнятих ремісничо-торгівельною діяльністю. Національна ж приналежність членів зазначених категорій змушувала більшовиків зважати на їх мовні та соціокультурні риси. Тому вже на початковому етапі боротьби за встановлення контролю над багатонаціональною країною та подолання опору місцевих спільнот, який базувався на етнічних і традиційних відмінностях, більшовики здійснили кілька важливих рухів у напрямку привернення уваги етнічних колективів. Насамперед це стосувалося розгортання серед національних меншин агітаційно-пропагандистської роботи з метою насадження у їх середовищі комуністичної доктрини з її інтернаціональною ідеєю. Реалізацією вказаного завдання мали займатися структурні підрозділи у складі агітпропу КП(б)У, координовані відповідними центральними національними секціями або бюро при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б).

Утворені з метою поширення комуністичної пропаганди національні секції КП(б)У невдовзі набули ознак генераторів та контролерів виконання стратегічних завдань режиму щодо етноспільнот України. Осередки упродовж тривалого часу виконували нехарактерні для себе види роботи, зокрема у культурно-освітньої галузі, реалізовували соціально-економічну програму більшовиків серед національних меншин. Внаслідок встановлення контролю комуністичної партії над механізмами влади у державі спеціалізовані на роботі з інонаціональним населенням УСРР секції КП(б)У, посівши одноосібне місце, намагалися завадити виникненню альтернативних їм органів етнополітичного регулювання. Зазначена тенденція чітко відображена у тривалому зволіканні зі створенням, а невдовзі і відкритому ігноруванні роботи національних секцій та Ради національних меншин при НКО, а також ВМ НКВС. Однак і після їх виникнення незважаючи на значне погіршення роботи викликаной зменшенням працівників, спеціалізовані секції КП(б)У продовжували втручатися у сферу

діяльності зазначених відомчих органів.

Національні секції при Наркомосі УСРР стали першими із державних органів етнонаціонального регулювання. Утворені в умовах нерозвиненої схеми формування спеціального державного апарату, вони стали виразним прикладом запозичення досвіду сусідньої Росії. Однак, внаслідок великої кількості розбіжностей в умовах роботи, браку фінансових засобів та відповідно підготовлених працівників їх функціонування у першій половині 1920-х рр. не мало великого значення.

Сформована відразу для регулювання діяльності національних секцій Рада національних меншин при НКО, за браком працівників, як у столиці так і в регіонах, до середини 1920-х рр. трансформувалася фактично в координаційний та контролюючий орган, що не відзначався значним авторитетом серед співробітників місцевих управлінь народної освіти, а тому її роль у реалізації програмних положень більшовиків у сфері національної політики, попри значні зусилля, залишалася другорядною.

Організація ВМ НКВС мала створити сприятливі умови для входження етноспільнот до конструйованого більшовиками радянського інтернаціонального соціуму, ідеологічною основою якого мав стати принцип «братерства усіх націй». Проте відділ не був спроможний виконати поставлені перед ним завдання у специфічних умовах України. Нерозвиненість нормативно-правової бази його діяльності, певне ігнорування з боку місцевих чиновників, відсутність фінансового забезпечення, позбавили можливість керівництво відділу виконувати необхідні завдання.

Після припинення діяльності у РСФРР Наркомнацу виявилось, що для створення системи державних установ у сфері регулювання етнонаціональних відносин більше не існувало прикладу, а отже місцеві чиновники вдавалися до спроб принатурити їх до зовнішніх сигналів. Новою спробою втілення етнополітичного курсу більшовиків, у суттєво модернізованій формі «коренізації», стало виникнення та функціонування ЦКНМ при ВУЦВК.

РОЗДІЛ III.

БУДОВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

3.1. Створення та організація роботи ЦКНМ

Як уже зазначалося, питання про перенесення роботи з етноспільнотами до сфери повноважень ВУЦВК співробітники НКВС розпочали вирішувати у вересні 1923 р. [9, арк. 3]. 14 грудня 1923 р. доцільність необхідних змін було розглянуто на засіданні президії ВУЦВК. В ухваленому рішенні містилась пропозиція до НКВС упродовж тижня розробити проект положення про передачу відділу у підпорядкування ВУЦВК [37, арк. 13]. На реалізацію цього процесу потрібно було чотири місяці. Лише після того, як 19 березня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відділ національних меншин при НКВС», у якій ставилась вимога замість ВМ НКВС утворити при ВУЦВК комісію нацменшин та провести відповідне рішення, 24 березня 1924 р. Мала рада РНК УСРР схвалила постанову у якій зверталася до організаційного відділу ВУЦВК з проханням розробити проект, що визначав би склад, функції комісії, принципи її відносин із представницькими органами влади [9, арк. 2; 31, арк. 58].

Формування нормативно-правової бази необхідної для функціонування майбутнього органу розпочалося із розгляду положення про комісію. 27 березня 1924 р. на нараді при ВУЦВК було вироблено проект, а 29 квітня 1924 р. на засіданні КП(б)У прийнято постанову «Про комісію у справах нацменшин при ВУЦВК та її місцеві органи (бюро) при губернських і окружних виконавчих комітетах». У постанові метою роботи новоствореного органу визначалась необхідність сприяння розвитку та збереженню мирного співіснування і братнього співробітництва усіх національностей, що проживали на території УСРР, широке сприяння їх матеріальному і культурному піднесенню [32, арк. 72]. Подібними високими політичними дефініціями

відбувалося утвердження радянської ідеології, на базі якої закладався фундамент державної національної політики.

На першому засіданні ЦКНМ, що відбулося 3 травня 1924 р., її члени прийняли рішення: негайно розпочати роботу та прийняти справи від ВНМ НКВС, а також до наступного засідання подати усі статистичні матеріали щодо національних меншин України [31, арк. 55-56]. ЦКНМ розпочала роботу в неповному складі – спочатку її діяльність координував голова та два члени від німецької та єврейської національних секцій. Спершу ЦКНМ займалася організаційною роботою, розроблюючи положення про комісію та її місцеві органи [35, арк. 116]. Початок роботи комісії активно коментувався працівниками органів державної влади, громадськістю, але насамперед засобами масової інформації. Газета «Пролетарський путь» як орган київського губкому КП(б)У та губпрофради у замітці «Перше засідання комісії у справах національних меншостей» повідомляла: «Сьогодні під головуванням члена президії ВУЦВК т. Савцова відбулося перше засідання комісії у справах нацменшостей. До комісії увійшли представники єврейської, польської, німецької, російської та молдавської національностей». Зверталась увага й на те, що комісія на відміну від ВНМ НКВС мала право законодавчої ініціативи стосовно життя нацменшин, опротестування перед ВУЦВК та Раднаркомом постанов центральних та місцевих органів, що суперечать інтересам нацменшин. Преса підкреслювала, що новий орган державної влади має більш значні аніж усі попередні органи компетенції у галузі національної політики [33, арк. 40].

Режим покладав на комісію великі сподівання, зокрема щодо вироблення дієвої позиції у питаннях захисту, насамперед демонстративного, інтересів нацменшин. На новосформований склад комісії, до якого увійшли голова і п'ять членів, покладалось завдання зі створення умов для роботи інституції. Левова частка зусиль спрямовувалась на підготовку проекту положення про комісію, яке могло б регламентувати зміст, форми, методи, напрямки її діяльності. Таких документів було підготовлено кілька. Остаточний варіант

проекту був сформований лише у серпні 1924 р., коли він був поданий на затвердження ВУЦВК, а 22 жовтня того року вищий орган державної влади в УСРР, спільною з РНК постановою «Про комісію у справах національних меншин при ВУЦВК і її місцеві органи» затвердив його.

В положенні про ЦКНМ та її місцеві органи говорилося, що комісія організовується з метою розвитку і закріплення мирного співжиття і братнього співробітництва всіх національностей, які населяють УСРР, а також для широкої допомоги матеріальному й культурному розвитку національних меншин.

Комісії надавалась низка прав та обов'язків. Вона не лише отримала право брати участь у розробці й узгодженні проектів документів, що подавалися до ВУЦВК і РНК УСРР та зачіпали питання, пов'язані із життєдіяльністю етнospільнот, але й виявляти законодавчу ініціативу. До її компетенції належала можливість участі з правом дорадчого голосу у засіданнях центральних органів управління при обговоренні відповідних питань. Окрім того, вона отримувала право ставити перед відповідними наркоматами завдання вирішення соціально-економічних питань, що стосувались національних меншин. Комісія могла оскаржувати перед РНК УСРР і Президією ВУЦВК уже ухвалені центральними та місцевими органами рішення, які на її погляд суперечили інтересам національних громад [445, с. 17-18].

Визначення правової складової загального статусу комісії передбачало окреслення сфери застосування її повноважень, що по суті, було нормативним закріпленням функціонального статусу ЦКНМ як частини державного механізму регулювання національних відносин. На неї покладалось завдання збору, вивчення і розробки матеріалів про економічний та культурний розвиток, побутові умови проживання окремих етносів; забезпечення видання національними мовами найважливіших рішень влади з метою ознайомлення громадян з їх правами і обов'язками, а також розгляд скарг окремих осіб або громадських організацій на дії центральних та місцевих державних органів [39, арк. 1].

Комісія мала право робити подання Президії ВУЦВК про скликання з'їздів трудящих мас національних меншин.

Перелік прав та функціональних завдань ЦКНМ був розширений постановою ВУЦВК і РНК УСРР 29 лютого 1928 р. Відповідно до неї, голова або один з членів комісії мав право дорадчого голосу на засіданнях Президії ВУЦВК і Колегії народних комісарів УСРР у процесі розгляду актуальних етнополітичних питань. Видатки на утримання ЦКНМ здійснювались за кошторисом ВУЦВК [39, арк. 2].

Наріжним принципом формування організаційної структури комісії стало додержання пропорційного представництва усіх національностей репрезентованих етнічною картою республіки. На підставі ухвалених рішень комісія формувала власну Президію у складі чотирьох осіб, яка, проте, не мала права кооптувати зі свого складу власного очільника. Він не обирався, а призначався на підставі ухвали ВУЦВК. Єдиним обмеженням широких можливостей кадрового впливу на організацію формування ЦКНМ з боку ВУЦВК було положення про обов'язковість приналежності очільника до складу її Президії [30, арк. 47].

Члени Президії розподіляли відповідні ділянки роботи серед національних меншин відповідно до внутрішніх домовленостей, які досягалися на її засіданнях. Для цього за ними закріплювалося право створювати необхідний штат співробітників, котрі, однак, не мали виконувати безпосередню роботу в окремих галузях, оскільки остання мала здійснюватися існуючими штатними працівниками у складі апаратів вищого органу державної влади та відповідних профільних структур народних комісаріатів, до компетенції яких входили окремі напрямки робіт з етнічними меншинами [32, арк. 72]. Посада секретаря комісії розглядалась як вища за статусом від звичайного технічного працівника і передбачала виконання окрім поточних процедурних завдань низку інших робіт [416, с. 41]. У червні 1925 р. на засіданні ЦКНМ її працівники констатували, що функції технічного секретаря ЦКНМ по своїй структурі є відмінними від завдань, що виконували особи, які займали відповідні посади в

інших комісіях не лише у плані технічного виконання секреторної роботи, а головним чином у проведенні організаційно-інструкторської роботи на підставі вивчення діяльності окремих національних секцій. Комісія постановила, що встановлена у штаті посада технічного секретаря не відповідає характеру роботи, яку той виконує та має бути замінена посадою секретаря ЦКНМ з відповідним підвищенням заробітної платні [46, арк. 42а].

Сумнозвісний вислів Й. Сталіна «кадри вирішують все» безпосередньо стосувався роботи радянських установ усіх рівнів. Невігластво, низька професійна кваліфікація, обмежений виднокіл, непоказний рівень загальної культури вкрай негативно впливали і на діяльність радянських установ, і на їхній суспільний авторитет, тим більше, що проблеми та завдання, що поставали перед інституціями були колосальними. Матеріали ЦКНМ свідчать, що кадрове питання надзвичайно гостро стояло протягом усього періоду її існування, а в особливості на початковому етапі, коли її завдання і субординація в структурі радянських установ були не визначеними [405, с. 145].

У перші роки функціонування комісії, виникли традиційні для таких органів труднощі з формування її персонального складу. Відповідно до нормативно-правових документів, що регламентували її діяльність, члени призначались Президією ВУЦВК із представників російського, єврейського, польського, німецького, болгарського, грецького населення. Причому їх членство у ВУЦВК не було обов'язковим. Комплектування штатів проходило із значними труднощами. Партійні функціонери не поспішали переходити на відповідну ділянку роботи. Досить поширеним було сумісництво, що позначалося на якості роботи ЦКНМ. Мала Президія ВУЦВК неодноразово розглядала питання про виконання обов'язків членів комісії саме на таких умовах. 3 липня 1924 р. за сумісництвом виконував обов'язки представник від молдаван Дік [43, арк. 58]. У січні 1925 р. ВУЦВК за поданням ЦКНМ розглянув прохання про звільнення через перевантаженість обов'язками керівника комісії Совцова [32, арк. 53]. Як наслідок, стрімкість змін керівного

складу комісії була вражаючою. Якщо у 1924 р. до її складу входили: голова комісії Лобанов, представники від поляків Саулевич (заступник голови); євреїв – Левін; німців – Гафтель; болгар – Мицев, то в 1926 р. Мала Президія ВУЦВК затвердила персональний склад, до якого увійшли: Совцов, Сударський, Гафтель, Саулевич, Перванов та Дік [32, арк. 84]. ЦКНМ робила заявку до ВУЦВК щодо збільшення свого штату співробітників у сфері роботи з російським та польським населенням УСРР. ЦКНМ намагалася поширити свою роботу на татар, циган та ассирійців, однак відсутність працівників та коштів уповільнювало розгортання її роботи серед малочисельних національностей [35, арк. 26].

У зв'язку із розгортанням роботи ЦКНМ, її технічний штат, який складався із секретаря, діловода і статиста виявився замалим. Оскільки технічний апарат був не в змозі вчасно виконувати всю роботу, влітку 1925 р. виникло питання щодо його розширення за рахунок уведення до складу ЦКНМ ще одного діловода та помічника статиста [35, арк. 58]. Проте й цього виявилось замало. На засіданні ЦКНМ, яке відбулося 18 листопада 1925 р. члени комісії констатували, що технічний апарат не в змозі виконати роботу, обсяг якої за 3-4 місяці значно зріс та постановили вважати за необхідне збільшити штат на одного діловода, для чого звернулися до президії ВУЦВК з відповідною доповідною запискою [43, арк. 10].

Внаслідок відсутності належно розробленої нормативно-правової бази регламентування діяльності комісії, з основних напрямків, насамперед у частині, де йшлося про право участі з вирішальним голосом у роботі інших органів влади, комісія не могла належно розгорнути відповідну роботу. Протягом 1925 – 1926 рр. Мала президія ВУЦВК лише частково задовольняла клопотання ЦКНМ, увівши своїми постановами її представників до складу робочих органів окремих відомств. У квітні 1925 р. Малою президією ВУЦВК членам ЦКНМ було надано право участі в роботі дев'ятого Всеукраїнського з'їзду рад. А у вересні цього ж року її представник був уведений до складу Центральної виборчої комісії УСРР [40, арк. 3; 32, арк. 50]. Участь члена комісії

у бюджетній нараді при Народному комісаріаті фінансів, сприяла урахуванню при формуванні місцевих бюджетів інтересів етнічних меншин [32, арк. 7-14]. Відсутність конституційно визначених норм спільної діяльності нерідко ставили представників комісії у роль небажаних партнерів, що позначалось на продуктивності розв'язання проблем етнічних меншин.

Роботою серед греків до 15 грудня 1925 р. займався член ЦКНМ Гафтель, яку суміщав із роботою серед німців. Лише у 1926 р. до комісії був уведений представник від грецького населення Ялі [35, арк. 13]. Тоді ж ЦКНМ поповнилася працівником з питань єврейського землеробства. Однак робота серед греків не була достатньо налагоджена, доки не була обстежена грецька меншина Маріупольської та Сталінської округ. Тоді ж ЦКНМ ініціювала створення при Президії ВУЦВК Комітету землеустрою євреїв (Комзет) та Всеукраїнської філії Центрального видавництва народів СРСР, що мало на меті суттєво допомогти розв'язанню відповідних проблем. Уповноважений представник комісії працював і у Переселенському комітеті [43, арк. 11]. У цей час організовано також було інструкторський апарат по німецькій та єврейській лінії. Технічний персонал ЦКНМ у порівнянні з оперативним (3 проти 8) не виконував відведений обсяг роботи, не вправлявся зі зводом інформації, а також опрацюванням технічної кореспонденції на мовах національних меншин, тому вимагав посилення [35, арк. 1].

ЦКНМ упродовж усього періоду свого існування відчувала кадровий голод. 1927 р. вона неодноразово входила із проханнями ввести до свого складу принаймні ще одного польського інструктора. Попри постійність звернень до ВУЦВКу справа не рушила з місця; власне, до початку 30-х рр. кожен комуніст, який більш-менш володів національними мовами, перебував на спеціальному обліку, але для заповнення всіх вакансій спеціалістів катастрофічно не вистачало. Не була винятком і центральна установа по роботі з етнічними меншинами – за відсутності підхожих кандидатур комісію «зміцнили» у своєрідний спосіб – у жовтні 1927 р. до складу комісії був введений представник НКВС Гаврилін [405, с. 170].

Інерція байдужості до національних проблем відстежувалася і в діях центральних державних органів під час визначення необхідних обсягів фінансування діяльності комісії. Спостерігалось прагнення перекласти його на плечі місцевих бюджетів. У травні 1925 р. Мала президія ВУЦВК розглядаючи кошторис видатків на 1925 – 1926 бюджетний рік, встановила розмір заробітної плати працівникам комісії у розмірі 140 крб. Видатки на зарплату працівників її апарату формувалися виключно місцевими бюджетами і були значно нижчими від тих сум які виділялись на аналогічні потреби для інших категорій службовців радянських органів. Це змусило очільника комісії у серпні 1925 р. звернутися з клопотанням до Малої Президії ВУЦВК, аби та своїм рішенням збільшила оплату праці. Прохання було швидко задоволене, а ЦКНМ отримала ще й право на створення власних фондів [35, арк. 14].

Кошторис ЦКНМ на 1925/1926 бюджетний рік передбачав витрати на виїзд членів ЦКНМ у місцевості з переважаючим населенням національних меншин для інструктування місцевого апарату, обстеження національно-адміністративних одиниць, проведення конференцій. По німецькій лінії (у тому числі для обстеження не лише німецького, але й грецького населення) було виділено 15 командировочних виплат; для польської секції (зادля обстеження білоруського, чеського і литовського населення) була передбачена така ж кількість командировочних виплат; єврейська секція отримувала 22; болгарська – 5. Оскільки одне відрядження мало тривати 10 днів (7 днів робочих і 3 дні на проїзд в обидва боки) всього нараховувалося 580 відряджувальних днів. Таким чином у бюджет комісії було закладено кошти для виплат 580 добових працівникам, гроші для купівлі залізничних квитків та оплати готельного житла з розрахунку на 406 діб. Планувалося виділити кошти для організації приїзду до Харкова 26 місцевих працівників для участі у нарадах (13 по єврейській лінії, 7 по німецькій, 3 по польській та 3 по болгарській). Рахуючи у середньому 5 днів на виклик (2 робочих і 3 на проїзд) місцевих працівників планувалося забезпечити коштами на 130 днів [46, арк. 10].

До витрат, які вносилися до кошторису ЦКНМ на 1928/1929 бюджетний

рік у пункті «командировочні», не враховуючи коштів необхідних для організації відряджень по російській лінії, було залишено таку ж суму, що й на 1927/1928 бюджетний рік. До кошторису також було записану суму, яка мала забезпечити проведення двох розширених пленумів ЦКНМ по 15 чол. кожен. Зокрема, їх учасникам надавалися кошти для оплати дводенного проживання у Харкові. Витрати також передбачалися на обстеження російського населення в 4 округах по 15 днів у кожній, чеського населення (20 днів), українців-католиків в 3 округах по 15 днів з розрахунку на дві особи в кожній з них. Також планувалося забезпечити коштами проведення півторамісячних курсів для 120 жінок (німок, полячок, болгарок, гречанок) – членів рад, по 30 представниць від кожної названої національності [55, арк. 20].

ЦКНМ у власній діяльності керувалася нормативними актами та внутрішніми приписами органів ВУЦВК, положення яких спрямовували її зусилля на провідних напрямках діяльності. Комісія насамперед мала приділити основну увагу організаційній роботі з налагодження власної мережі та взаємодії з місцевими і центральними державними установами з метою забезпечення виконання поставлених перед нею завдань [32, арк. 1-2].

Помічалася надто велика кількість скарг, які потрапляли до ЦКНМ та ОБНМ «не за адресою». Наприклад до Уманського ОБНМ надійшло 396 скарг. Більшість цих клопотань мали вирішуватися іншими відомствами внаслідок чого ЦКНМ та її місцеві органи надсилали отримані звернення до відповідних установ. Дана тенденція пояснювалася непристосованістю відповідних органів до обслуговування населення національних меншин їх рідною мовою [35, арк. 45]. Численні звернення низових чиновників до ЦКНМ з проблемами, які мали вирішувати її місцеві органи спричиняли до того, що комісія змушена була періодично доносити в регіони інформацію, яка за змістом в цілому співпадає із відомостями, що містив лист розісланий 17 червня 1925 р. на адресу всіх існуючих в Україні ОБНМ: «ЦКНМ доносить до вашого відому, що всі протоколи засідань Президії ВУЦВК відносно виокремлення національних адміністративних одиниць регулярно надходять до окрадмінтеркомісій, а тому

прохаємо з цього часу за усіма довідками, які стосуються адміністративно-територіального поділу і, зокрема, виокремлення національних рад звертатися одразу до своєї окрадмінтеркомісії, і лише після того, якщо там не буде необхідних вам відомостей, звертатися із запитом до ЦКНМ» [42, арк. 40].

Плани роботи ЦКНМ обов'язково передбачали здійснення комплексу агітаційно-пропагандистських заходів, сприяння господарському розвитку лояльних до режиму громадських організацій, регулювання діяльності та сприяння розвитку культурно-освітніх закладів, розширення сфери вживання мов та піднесення політичної освіченості етнічних меншин. Окрема роль відводилась адміністративній роботі комісії [32, арк. 1-2, 23].

Кожен із зазначених напрямків попередньо узгоджувався з Малою президією ВУЦВК, іншими органами, які виступали у досліджуванні роки у якості вищих інстанцій у справі забезпечення виконання необхідної роботи серед національних меншин. Проекти планів розроблялись та після обговорення із керівними органами комісії погоджувались і схвалювались відповідними підрозділами ВУЦВК. Подібні плани роботи дозволяють простежити зміни у підходах ЦКНМ до розв'язання окремих етнонаціональних та етносоціальних проблем. На початку діяльності комісії основна частка заходів спрямовувалась на досягнення оптимальної структури комісії.

Зокрема план роботи на 1924 – 1925 оперативний рік диференціював діяльність останньої за вищезгаданими напрямками та передбачав реалізацію низки заходів із структурного розвитку власної мережі, а саме: організацію губернських та окружних органів національних меншин при виконавчих комітетах з відповідним кадровим підбором працівників (кінцевим терміном виконання було визначено 1 січня 1925 р.); входження до ВУЦВК з пропозиціями щодо включення до порядку денного найближчого з'їзду Рад доповіді про роботу уряду щодо національних меншин та про вироблення проекту звернення з'їзду до останніх; розробку заходів з організації ведення національної статистики протягом звітного періоду та сприяння відповідним науковим установам України у справі складання деталізованої етнографічної

карти УСРР; прийняття участі у засіданнях державних органів, на яких розглядалися питання, що стосувались національних меншин [34, арк. 2-3].

За напрямом здійснення заходів з радянзації національних меншин комісія мала сприяти утворенню однорідних за національною ознакою адміністративно-територіальних одиниць: правове оформлення проведеного районування німецьких та менонітських колоній у Катеринославській та Одеській губерніях, підготовка матеріалів щодо районування німецьких поселень у інших населених пунктах Волинської, Чернігівської та Харківської губернії [33, арк. 40].

У галузі сприяння розвитку кооперації та окремих господарств етнічних меншин ставилось завдання залучення містечкових євреїв до землеробства, реєстрації об'єднань, обстеження господарств, забезпечення пріоритетного розвитку кооперативної форми господарювання, зокрема універсальної та кредитної сільськогосподарської кооперації у місцях компактного проживання окремих національних спільнот. Товариство «Сільський Господар» спільно з Українбанком мало організувати курси підвищення кваліфікації для керівників господарських громадських організацій національних меншин, розробити відповідну програму перепідготовки голів сільськогосподарських кредитних товариств [73, арк. 7-8].

Не менш важливою була культурно-освітня робота та впровадження комплексу заходів радянської влади на місцях спрямованих на гармонізацію мовних стосунків у середовищі інонаціонального населення України. Передбачалося проведення комплексу заходів спрямованих на створення мережі рідномовних шкіл для тих національних меншин, які становили основну масу населення відповідних національних районів, селищ та сіл. Пріоритетом було визначено організацію шкіл у середовищі «найбільш відсталих у мовному відношенні» національних меншин для забезпечення власної автентичності останніх. Крім шкільної справи, комісія мала спрямувати свої зусилля на організацію контролю мовної відповідності друкованого слова у національних районах культурним запитам місцевого населення, перевіряючи, чи

дотримується місцева влада положення про друк відповідної періодики, листівок, оголошень та пропагандистських матеріалів мовами національних меншин [73, арк. 6].

Плануючи свою діяльність, комісія складала її так, аби чітко визначалися зміст заходу, термін, порядок виконання та відповідальний виконавець. Особливою тематичною спрямованістю та структуруванням завдань вирізнявся план роботи на 1928 р. Ним було визначено кілька основних напрямів, зокрема: перевірку виконання заходів уряду щодо етнічних меншин; організацію національних районів; вивчення стану національних рад та проведення перевиборів до них; обслуговування меншин у змішаних районах та малочисельних етносів; вивчення процесів класової боротьби у нацрадах та районах і сприяння розвитку соціалістичного сектору господарювання, переселенню євреїв; забезпечення видання літератури мовами нацменшин та організацію виставок [73, арк. 28-29].

Перелік завдань у плані роботи, схваленому ЦКНМ на четвертий квартал 1930 р. суттєво відрізнявся від попереднього та передбачав: проведення обстеження утворених національних (Сталіндорфського, Мархлевського, Карл-Лібкнехтівського, Благоевського, Путивльського) і змішаних (Жванецького, Гніванського) районів; організацію нового польського району; заслуховування зведеного п'ятирічного плану підготовки кадрів для обслуговування меншин. Передбачалося обговорення низки доповідей Народних комісаріатів, зокрема Наркомосу про впровадження загальної освіти та ліквідацію неписьменності, Народного комісаріату фінансів – про бюджети національних районів; Народного комісаріату земельних справ щодо переселення євреїв та соціально-економічний розвиток єврейського Калініндорфського району, а також про хід колективізації. Збережено було такі традиційні для роботи ЦКНМ напрямки діяльності, як участь у підготовці та проведенні перевиборчої компанії до національних рад та планування видавництва літератури мовами етнічних меншин. На 25 листопада було заплановано проведення Всеукраїнської наради по роботі серед нацменшостей. Крім того, майже на кожному засіданні комісії,

її члени мали інформувати своїх колег про висвітлення в засобах масової інформації результатів власної діяльності.

Як бачимо, більшість планових завдань спрямовувались на забезпечення зміцнення впливу більшовицького режиму у середовищі етнічних меншин. Загальний зміст подібних планів наштовхувався на поступове нівелювання соціальних градації у селянства відповідних спільнот з одного боку та створення і максимальне збільшення частки промислового пролетаріату у складі етнічних меншин, з іншого. Подібні заходи мали не лише сприяти врегулюванню найгостріших суперечностей між окремими етнічними групами, але й з часом привести до соціально-економічної уніфікації суспільства.

За зразком загальних планів організовувалась і робота за окремими національними напрямками. Наприклад план роботи ЦКНМ по німецькій лінії на 1929 – 1930 оперативний рік складався із трьох традиційних блоків: радянське будівництво і організаційна робота, економічна робота та культробота. Мета їхньої реалізації чітко проглядалась із розділів цих блоків, та полягала у якомога ширшому розгортанні залучення нацменшин до процесу радянського будівництва, зокрема втягування до активного суспільно-політичного життя на ґрунті пролетарської ідеології [67, арк. 30].

Нерідко вирішення економічних проблем ЦКНМ підміняла заходами виключно політичного плану. Наприклад, комісією було заплановано низку заходів із переселення німців прикордонних територій за межі республіки. Аби спровокувати дії органів влади із дискредитації успішного досвіду землекористування у німецьких селах приймались відповідні заходи, спрямовані на виправдання конфіскацій «земельних лишків» [43, арк. 9].

Плановості надавалось і роботі з виконання цільових завдань. План організації обстежень містечок, де компактно проживали групи євреїв, включав, перелік регіонів, де проводилась така робота (Волинський, Кам'янецький, Первомайський райони), визначалась кількість населених пунктів (по одному містечку з єврейською радою і змішаною). У ньому містились вимоги до інспекторів, які проводили обстеження (зокрема, про

необхідність володіння мовою), встановлювався термін обстеження (один-два тижні), надавався дозвіл для залучення до цієї справи працівників районних виконавчих комітетів (РВК). Група, що обстежувала, мала обов'язково підготувати матеріали, висновки, які потім подавалися до ЦКНМ. Остання, у свою чергу, на їх основі готувала доповіді для викладу на засіданнях Президії ВУЦВК [43, арк. 71].

Механізм зародження планів і їх впровадження у життя не відзначався складністю. Значна їх частина розроблялася у найвищих партійних та державних структурах (ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, ВУЦВК) та по інстанціях спускалася до низу у вигляді директив, як то: політика переселення, землевпорядкування тощо; рідше поштовхом виступала ініціатива самого населення. Проте, подолавши шлях ідеологічних фільтрів від низових до верхніх ешелонів влади, вона у вигляді, знову ж таки, директив і наказів спускалася до безпосередніх виконавців (утворення національних шкіл, дитячих будинків тощо). Тісний зв'язок і взаємодія структур різних напрямків у роботі серед національних меншин (партійних, радянських, культурно-освітніх), зверхність партійних органів у цій системі свідчать про пріоритет ідеологічних чинників та домінування функції контролю у національній політиці того часу.

Роботою комісії керував її голова, який призначався президією ВУЦВК. Членами комісії були керівники національних секцій, які й організовували безпосередньо роботу серед окремих етносів. Найпоширенішою формою роботи були засідання, що проводились не менше, ніж раз на місяць. Комісія на розгляд своїх засідань виносила зазвичай до десяти питань різного змісту, що торкалися окремих питань організації життя етнічних меншин [43, арк. 5].

Слід відзначити, що більшість питань, які виносились на розгляд трансформувались у постанови, зміст яких включав клопотання перед вищими органами державної влади (ВУЦВК, РНК УРСР тощо). Про досить обмежені реальні права комісії свідчать і самі її рішення. З протоколу засідання комісії 22 квітня 1925 р. бачимо, що вона самотійно не могла розв'язати навіть

питання про видавництво термінологічного словника. Було схвалено постанову з формулюванням «визнати необхідним видати словник» та доручено голові комісії Саулевичу погодити це питання з оргбюро ВУЦВКу, після чого винести на розгляд президії останнього.

Комісія на своїх засіданнях часто приймала доленосні для етноменшин рішення, намагалась попередити порушення з боку інших органів влади та невідповідності, що йшли у розріз з етнополітичними рішеннями компартії. 18 листопада 1925 р. нею було різко засуджено циркуляр Центральної комісії по українізації, який передбачав проведення перепису і діловодства українською мовою, та просив президію ВУЦВК своїм розпорядженням скасувати дію цього документу [39, арк. 85].

Процедура опротестування прийнятих іншими органами влади рішень, використовувалась комісією досить часто. Особливо невідкладні питання, що впливали з рішень ЦК КП(б)У і адресувались для негайного виконання бюро нацменшин губернських і окружних виконавчих комітетів комісією оформлялись у вигляді інструкцій, інструктивних листів, які під грифом «циркулярно» розсилались регіональним органам. Інструкція мала обов'язковий припис до виконання та детально визначала ті завдання, що мали виконуватись [68, арк. 31].

Інструктивні листи комісія готувала здебільшого під час проведення загальнодержавних політичних господарських акцій, аби мобілізувати на участь у них іонаціональне населення. Часто вони спрямовувались до губернських і окружних комісій під час підготовки до виборів депутатів. У них детально розписувалась схема за якою мала проводитись звітна кампанія. Зокрема, вказувалась мова, на якій необхідно було проводити роботу у місцях компактного проживання національних меншин, шляхи, якими можна було охопити виборчим процесом усі без виключення категорії етноспільнот, виявити у них зацікавлення до кампаній, що проводились. Акцентувалась увага членів виборчкомів на обов'язковості дотримання виборчого законодавства, на варіантах необхідних дій у випадку його порушення [177, с. 6].

Нормативна база діяльності комісії не включала механізмів регулювання багатьох процедурних форм і методів роботи, що безумовно шкодило динамізму та ритмічності її функціонування. У положенні про комісію не було визначено як, коли і у яких випадках мали скликатись пленуми, наради, проводитись звіти на засіданнях ВУЦВК, лише акцентувалась увага на організації діяльності центральних і місцевих ланок комісії. Ці обставини пояснювались, головним чином, намаганням центральних органів влади замикаєти, концентрувати політико-адміністративний вплив виключно на собі, свідомо спрощуючи систему управління, аби «напрямую регулювати їх діяльність» [177, с. 7].

Не мали успіху і спроби перенесення у виконавчу владу досвіду організації роботи партійних органів. Пленуми комісій, що скликались періодично за ініціативою її вищого керівництва, формували схвалені рішення у досить загальному, надто політизованому ключі, мали досить звужену візію у розв'язанні окремих проблем етноспільнот. У резолюції пленуму ЦКНМ, що проходив 28-29 серпня 1929 р. на доповідь Саулевича «Про чергові завдання роботи серед нацменшостей» йшлося про необхідність подальшого інтернаціонального виховання, з виділенням засад класовості. Містились також і застереження органам державної влади аби ті у своїй подальшій роботі не допускали перекручень у реалізації завдань національної політики [177, с. 6].

Важливою формою роботи ЦКНМ була підготовка звітів для ВУЦВК. До середини 1920-х рр. періодичність їх складання визначалась раз у квартал, а у наступні роки вона розширювалася до одного разу на півроку. Така жорстка форма звітності на початковому етапі діяльності комісії себе виправдовувала лише частково, оскільки сприяла мобілізації та нарощуванню роботи. У подальшому вона виявилась зайвою, оскільки ставала свого роду рутинною, від звіту до звіту переносилися одні й ті ж успіхи, проблеми й завдання, вони не могли визначати динамічність роботи органу, адже за такий короткий період було просто не можливо втілити у життя якесь значне завдання чи проект. Така регламентація адміністративних відносин була безумовно потрібна вищому

виконавчому органу влади, оскільки у такий спосіб досягався тотальний контроль за діяльністю підпорядкованої структури.

Усі звіти готувались за приблизно однаковою формою, але включали до себе опис загальних завдань та підходів у роботі до розв'язання окремих питань, що здійснювалися у той чи інший період. У першому розділі розглядалися організаційні заходи, далі містилися дані про підсумки діяльності комісії за окремими напрямками роботи. Наприклад, другий розділ звіту комісії за період з 1 жовтня 1925 р. по 1 квітня 1926 р. повністю було присвячено забезпеченню правового становища нацменшин [177, с. 25-41]. Звіт за період з 1 жовтня 1924 р. по 1 квітня 1925 р. присвячувався питанням проведення районування і виділенню адміністративно-територіальних одиниць та роботі серед польського і болгарського населення [177, с. 43-59]. У вступній частині звіту за період з 1 квітня 1926 р. по 1 жовтня 1926 р. були сформульовані загальні підходи комісії до проведення роботи із поліпшення роботи місцевого національного апарату, запровадження рівноправності мов у змішаних адміністративно-територіальних одиницях, економічного розвитку етноменшин. Звіти містили первісну досить деталізовану інформацію, яку збирали комісії, а тому надають певне уявлення про спектр проблем, труднощів, набутоків, що мали місце в роботі низових осередків. Багато зібраних даних систематизувались у таблицях, що визначало певну динаміку розвитку явищ, їх регіональну та загальнореспубліканську специфіку [177, с. 115].

У звіті комісії за період з 1 жовтня 1924 р. по 1 квітня 1925 р. вперше були наведені таблиці, де містилися дані про чисельність шести найбільших етнічних груп республіки у розрізі губерній [177, с. 127]. Безумовно, що ті дані, які подавалися комісією у звітах були дещо суб'єктивними і потребують уточнення і перевірки, адже центральний її апарат, який перебував під постійним пресингом ВУЦВК, іноді намагався подавати інформацію виключно в позитивному ключі, постійно підкреслюючи своє прагнення неухильно виконати настанови, які надходили згори.

Досить часто керівники ЦКНМ з короткими доповідями про проведену

роботу виступали на засіданнях ВУЦВК. Такі повідомлення були більш узагальнюючими, у них робились деякі оцінки та висновки із роботи, вносились пропозиції щодо її поліпшення. Це був свого роду інтелектуальний згусток ідей і пропозицій, які виносились на розгляд затвердження вищого виконавчого органу державної влади [177, с. 171-180].

Робота ЦКНМ у напрямку збору відомостей про кількість, становище та особливі явища у житті національних меншин здійснювалася систематично. Упродовж 1924 – 1926 рр. ЦКНМ провела обстеження німецького, польського, болгарського, єврейського, молдавського населення України та виявила труднощі в їх господарському розвитку, стосунках між етносами та державними органами, випадки міжнаціональної ворожнечі. Тоді ж було вибірково обстежено становище єврейських містечок Київської, Волинської та Подільської губерній. Комісія, яка складалася із представників ЦКНМ детально обстежувала становище на місцях та здобувала важливі матеріали, які потім аналізувалися та лягали в основу планування подальших заходів у сфері роботи серед єврейського населення містечок [35, арк. 60]. Тому особливістю звітів ЦКНМ, що готувалися протягом 1924 – 1926 рр., було і те, що у рамках виконання завдань з обстеження соціально-побутового, економічного становища етносів, географії їх розселення на території республіки, члени комісії фактично першими створювали етносоціальний портрет національних меншин. Ця робота часто супроводжувалася історичними дослідженнями, які полягали у виявленні обставин появи на українських теренах тих чи інших етносів, особливостей та умов їх проникнення у господарське життя. Таку роботу проводили на прохання комісії бюро нацменшин при Народному комісаріаті освіти УСРР після чого узагальнені матеріали у вигляді доповідних записок подавалися до ВУЦВК.

Наприклад, 20 листопада 1925 р. чеське бюро при Наркомосі підготувало досить детальну довідку «Про чеське населення», у якій подавалися обставини появи чехів на українських землях, робився особливий наголос на «нестерпних» умовах їх життя у царський період та змінах у підходах (певна

річ позитивних) до чехів більшовиків. Матеріал містив інформацію про деякі етноментальні особливості самих чехів, особливості їх сприйняття державної політики (як самодержавної, так і більшовицької) [177, с. 216-221].

ЦКНМ практикувала виїзд співробітників у місцевості із компактним проживанням етноспільнот задля координації роботи у сфері національного будівництва на місцях. З 1 жовтня 1924 р. по 1 квітня 1925 р. відбулося усього два відрядження: на Волинь для обстеження Фасівського та Володарського районів; для спостереження за виборами до сільрад у Барвінковський район Ізюмської округи, а також для обстеження Рижівської німецької сільради [35, арк. 104]. Упродовж 1925 р. теж відбулося небагато таких поїздок та вже наступного року було заплановано здійснити 50 інструкторських виїздів [35, арк. 59]. У грудні 1925 р. внаслідок деяких відхилень у роботі Первомайського ОБНМ, ЦКНМ вирішив за необхідне командирувати свого представника для обстеження та налагодження роботи окружного бюро [43, арк. 3]. Члени ЦКНМ, які поверталися з відрядження до засідань комісії готували звіт про пророблену на місцях роботу, пропонували заходи, які б допомогли подолати помічені упродовж відвідин національних районів хиби у сфері національного будівництва. У доповіді І. Сударського про результати поїздки до Херсонської округи, зміст якої передає протокол засідання ЦКНМ від 20 березня 1925 р., Одеському губернському бюро національних меншин було запропоновано звернути серйозну увагу на особливості облаштування євреїв-переселенців та через кожні два тижні інформувати ЦКНМ про стан справи [44, арк. 2].

Одночасно ЦКНМ викликала місцевих нацмен працівників до себе. Вони мали доповідати про виконану роботу та отримувати відповідні настанови. До прикладу, 21 жовтня 1925 р. на засіданні ЦКНМ із доповіддю виступив член Житомирського ОБНМ Кессельман, який охарактеризував проведену бюро роботу серед єврейського населення. У зв'язку з отриманою інформацією, цього дня ЦКНМ постановило: «Приділити увагу містечкам, посиливши інструктаж районів. Беручи до уваги зауваження Кессельмана, що для всіх 3 співробітників бюро нацмен асигнувало на поїздки лише 10 днів у місяць,

порушити питання перед ВУЦВК про необхідність доведення асигнування коштів на роз'їзди до дійсно потрібної норми» [43, арк. 18]. Унаслідок постійної зміни кадрового складу місцевих органів ЦКНМ, браку коштів для відряджень та канікулярних періодів практика викликів працівників розгалуженого апарату ЦКНМ до центру у цей час лише набувала сталості [35, арк. 59].

У роботі комісії помітним явищем стало проведення Всеукраїнських нарад з роботи серед національних меншин. Вони організовувались за вказівкою ВУЦВК двічі: 1927 р. та 1930 р. Із підготовчих документів комісії видно, що проведенню заходу завжди передувала значна організаційна робота: питання погоджувались із керівництвом ЦК КП(б)У і ВУЦВК, обговорювався проект порядку денного, формувався список виступаючих на засіданнях тощо. Регламент роботи першої наради, що проходила 8-11 січня 1927 р., передбачив проведення п'яти засідань. Першого дня роботи було заслухано вступну промову секретаря ВУЦВК П. Буценка та секретаря ЦК КП(б)У В. Затонського, обрано керівні органи наради, озвучено вітання від ради національностей СРСР та відділу національностей РСФФР, окремих етнічних спільнот республіки, етносів республіки. До президії наради увійшли Г. Петровський, Л. Каганович, В. Чубар, В. Затонський, А. Радченко, П. Буценко, Саулевич, Гафтель, Ялі, Міцел, Сун-фу та інші. Крім того, було затверджено одноголосно і склад почесних членів: Сталіна, Калініна, Рикова, та Ворошилова. Порядок денний включав розгляд доповідей про діяльність ЦКНМ при ВУЦВК (Саулевич), чергові завдання по роботі серед нацменшин (Буценко), розгляд проектів положення про ЦКНМ і її місцеві органи та інструкції про роботу окружних і районних органів нацменшин. На нараді обговорювались питання забезпечення правового становища етноспільнот, викристання їх потенціалу в розбудові радянського та партійного апарату тощо. На нараді працювали насамперед російська, єврейська, польська, німецька, грецька та болгарська секції, прийняли резолюції, що містили пропозиції з проводу удосконалення роботи серед відповідних національних груп населення [35, арк. 1-3].

Організатори наради окрім оприлюднення результатів роботи комісії та окреслення перспектив етнонаціональної політики ще й намагались шляхом залучення до обговорення питань представників етноспільнот виявити існуючі труднощі, які могли б стримувати реалізацію державних планів, чітко окреслених у вступній промові П. Буценка. Основне завдання на його думку полягало у якомога більшому залученні широких верств етноспільнот до безпосередньої участі у роботі рад [35, арк. 88]. Окрім того, передбачалося посилити увагу до російського населення, більш повно забезпечити його права та інтереси, виділити окремі територіальні одиниці. Серед пріоритетів визначались і малочисельні етноси все ще не охоплені місцевими органами.

Концептуальністю відзначалась проголошена на нараді «найбільш поширеною серед нацменшин» російською мовою доповідь В. Затонського. Наголошувалося на безкомпромісності у боротьбі з буржуазною ідеологією, приватновласницькою психологією у різних сферах громадського життя. Доповідь створювала акценти для роботи радянського апарату у середовищі кожного етносу. Розв'язання «російського питання» вбачалось передусім у забезпеченні керівництва російськомовного пролетаріату україномовним селянством. У доповіді очільника ЦКНМ Саулевича по суті вперше було проведено аналіз соціального складу етнічних спільнот, виділено її специфіку в окремих групах євреїв, німців, поляків тощо [35, арк. 32].

В обговоренні основних доповідей взяло участь 33 учасники наради, здебільшого представники регіональних осередків комісії. У цих виступах мали місце досить критичні оцінки становища окремих етноспільнот. У доповіді оргінструктора ВУЦВК Шведова наголошувалося на необхідності усунення відірваності роботи ЦКНМ від роботи окружних виконавчих комітетів [44, арк. 12-13]. Представник ЦКНМ Гефтель у якості слабкої сторони роботи комісії назвав те, що в більшості округів місцеві чиновники намагались будувати її апарат на подобу маленького парламенту, причому підпорядковували його то секретаріату, то оргвідділу ОВК, а дехто до комісії включав навіть і прокурора [58, арк. 15].

Представники кожної національної секції включалися у спільну дискусію. Так, представниками молдавської секції було запропоновано: з'ясувати можливість створення на півдні України молдавських адміністративно-територіальних одиниць (у місцевостях, де такі досі не існували, попри те, що чисельність мешканців відповідної національності дозволяла це здійснити); перейти до створення судових органів у сільській місцевості [82, арк. 9 зв., 10 зв.].

Наради 1927 р. і 1930 р. були найбільш визначними і показовими заходами, які проводила ЦКНМ протягом усього періоду своєї діяльності. Разом з тим, вони сприяли більш чіткому виявленню проблем, що існували у середовищі етнічних меншин республіки, саме тут вироблялись заходи, що забезпечували їх вирішення, безумовно у руслі державної етнонаціональної політики, метою якої було підпорядкування етносів справі радянського будівництва [386, с. 40-41].

Отже, становлення і функціонування ЦКНМ ускладнювалося рядом обставин. По-перше, незважаючи на наявність Положення про ЦКНМ, багато які її дії не мали достатньої правової бази; по-друге, складність тих завдань, що були перед нею поставлені, наявність цілого клубка запущених, вікових проблем щодо цілої групи національних меншин, особливо стосовно єврейського населення; по-третє, слабка виконавча дисципліна і широкі права у виборі способів реалізації документів, які надходять для виконання, що створювало широкий простір для їхньої інтерпретації. Проте комісія проявила достатню життєздатність, наполегливість і гнучкість у позитивному вирішенні більшості розв'язуваних питань.

3.2. Структура та особливості функціонування місцевих органів ЦКНМ.

При губернських виконавчих комітетах рад утворювалися місцеві органи ЦКНМ – комісії (бюро) у справах національних меншин. У випадках, коли

створювати бюро було недоцільно, їхні функції мали виконувати уповноважені, що призначалися відповідними виконавчими комітетами рад. Постанова ВУЦВК від 29 квітня 1924 р. регламентувала порядок діяльності усієї адміністративно-територіальної структури комісії, включаючи і її низові ланки. Передбачалося, що місцеві губернські органи ЦКНМ повинні були створюватися за таким же принципом, що і ЦКНМ, з тією лише різницею, що місцевий аналог Президії – Бюро Губернського комітету нацменшин мало складатися із трьох, а не із чотирьох осіб. Окремим пунктом статті був визначений механізм репрезентації інтересів національних меншин тих губерній, де, на думку ВУЦВК, чисельність етноспільноти була недостатньою для окремого представництва. У таких територіальних одиницях інтереси національних меншин мали забезпечуватись створюваним інститутом уповноваженого у справах національних меншин при губернських виконавчих комітетах, що перебував у прямому підпорядкуванні ЦКНМ [39, арк. 2].

По-різному здійснювався підхід до формування підрозділів ЦКНМ в округах і районах. Велике значення мала чисельність і компактність заселення національних меншин в окрузі. Суб'єктивним чинником впливу виступає позиція місцевих керівників, причому насамперед місцевих радянських органів. Поєднання багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників у Запорізькій окрузі дозволяє вважати створену структуру ЦКНМ найбільш оптимальною для округів України з поліетнічним складом населення. У тих районах округи, де проживала одна нацменшина, обов'язки уповноваженого у справах нацменшин покладалися на одного з членів райвиконкому. У районах, де проживало більше однієї нацменшини, створювалися комісії з трьох осіб. Очолював цю комісію також один із членів райвиконкому. Таким чином, із тринадцяти районів Запорізької округи в двох були уповноважені у справах нацменшин, у п'яти – комісії, причому в трьох із них були представники єврейської меншини [386, с. 39].

24 листопада 1924 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про штати губернських комісій у справах національних меншин», якою штат восьми

комісії обмежувався 34 співробітниками. До їх складу входили працівники для роботи серед євреїв, німців, поляків, молдаван, греків та болгар. Зокрема, до складу Донецької губернської комісії призначалось чотири співробітники (два для роботи серед євреїв, по одному серед німців та греків), Київської – також чотири (три для роботи серед євреїв, один серед поляків), Катеринославської – шість співробітників (по два для роботи серед євреїв та німців, по одному серед молдаван та болгар), Одеської – також шість (три для роботи серед євреїв, два – німців, один – болгар), Волинської – сім співробітників (три для поляків та по два для євреїв і німців), Полтавської (два співробітники для роботи серед євреїв), Подільської – чотири співробітники (по два для євреїв та поляків), один співробітник для роботи серед єврейського населення призначався у Чернігівську губернську комісію [39, арк. 5]. Харківський губвиконком у листі до ВУЦВК від 28 лютого 1925 р. повідомляв, що створення у межах губернії спеціального апарату для роботи серед нацменшин є недоцільним. Таким чином було підтверджено слухність постанови Президії цього вищого органу влади від 18 листопада 1924 р. та покладено роботу серед нацменшин Харкова та Ізюмщини (Барвенковський район) безпосередньо на ЦКНМ [6, арк. 196]. 31 жовтня 1925 р. ЦКНМ знову розглядала питання, щодо створення окремого органу з обслуговування національних меншин Харкова, зокрема євреїв, яких у місті нараховувалося 70 тис. осіб. Однак і цього разу для розв'язання проблем національного характеру у межах столиці УСРР було вирішено послуговуватися виключно силами ЦКНМ [43, арк. 14].

На засіданнях органів ВУЦВКу затверджувалися не лише кількісний склад але й етнічна належність керівних працівників місцевих територіальних представництв ЦКНМ [32, арк. 65]. На засіданні ЦКНМ від 24 червня 1925 р. зазначалося, що у зв'язку з переходом на трьохступеневу систему державного управління губернські бюро по роботі з національними меншинами будуть ліквідовані, а на їх місці утворяться нові окружні бюро. З огляду на сказане губернські працівники переходитимуть на роботу в окружні бюро на місцях колишніх губернських центрів [46, арк. 50]. З утворенням окружних комісій у

справах національних меншин штати співробітників місцевих органів ЦКНМ зростали. Постановою РНК УСРР «Про штати окружних комісій національних меншостей» для роботи в Одеській окружній комісії у справах національних меншостей було призначено чотири співробітники; Миколаївській, Житомирській, Коростенській, Мелітопольській, Першотравенській, Маріупольській – по три; Херсонській, Вінницькій, Проскурівській, Кам'янець-Подільській, Шепетівській, Київській, Бердичівській, Криворізькій, Катеринославській, Зінов'ївській, Артемівській – по два; Запорізькій, Прилуцькій, Кременчуцькій, Роменській, Конотопській, Чернігівській, Сталінській, Могилівській, Тульчинській, Білоцерківській, Уманській та Черкаській – по одному співробітнику [106, с. 430-431].

На додаток до встановлених штатів за ініціативою ОВК для роботи серед національних меншин було виділено ще п'ять додаткових [177, с. 40]. Взагалі, штатні працівники ОБНМ мали обійняти тридцять посад, що були створені для роботи з єврейською меншиною, тринадцять – з німецькою, вісім – з польською, чотири – з молдавською, три – з болгарською, дві – з грецькою. Проте за штатним розкладом окружних комісій у справах національних меншин тільки одного працівника було призначено для роботи серед російського населення України. Не вистачало працівників для роботи з грецькою та молдавською національними меншинами. До квітня 1926 р. працювало лише 44 співробітника. Не існувало нацмен органів у Ізюмській, Купянській, Старобельській округах, було ліквідовано ОБНМ в Сумській окрузі. Відсутність бюро національних меншин в Харківському ОВК, яка мотивувалася наявністю у місті ЦКНМ, спричинила до низького рівня обслуговування місцевого населення. Влітку 1926 р. ЦКНМ змушена була вплинути на рішення Первомайського ОВК, працівники якого відмовлялися прийняти до штату співробітника по роботі з молдаванами. Вони вважали, що оскільки організація національних рад та національних шкіл завершувалася, то й відповідної посади не слід вводити. Недоліком роботи ОБНМ у цей час було те, що вони не обслуговували національні меншини, представника від яких не

було у їх складі [35, арк. 26 зв.].

Штат працівників окружних органів ЦКНМ не був сталим, а постійно збільшувався. ЦКНМ на засіданні, яке відбулося 29 квітня 1925 р. розглядала питання встановлення штатної посади співробітника у справах національних меншин по німецькій лінії при Сталінському ОВК. Порушення зазначеної проблеми було пов'язано із переходом Таганрозької округи до складу РРФСР. Виникла потреба у розгортанні роботи на лишку території переданої округи, яка залишилася у підпорядкуванні УСРР, і де мешкало близько 10 тис. німців [45, арк. 52 зв.]. У травні того ж року Коростенське ОБНМ прохало президію окрвиконкому віднайти до нового бюджетного року кошти для утримання двох співробітників для роботи з єврейським і польським населенням та зверталось до ЦКНМ про їх включення до штату. Співробітнику, який обслуговував потреби усього населення етноспільнот округи з цього часу було запропоновано працювати виключно по німецькій лінії [45, арк. 20]. Наприкінці жовтня 1925 р. у зв'язку з виокремленням у Запорізькій окрузі земельного фонду для євреїв-переселенців, ЦКНМ постановило створити у Запорізькому ОБНМ штатну посаду працівника по роботі з колоністами [43, арк. 14].

У листі ЦКНМ до РНК УСРР від 14 вересня 1927 р. наголошувалося, що у прикордонних Волинській та Коростенській округах, населення яких відрізнялося строкатим національним складом працювало лише два інструктора у справах національних меншин. ЦКНМ пропонувала збільшити встановлений штат окружних робітників на 15 чол, а саме: для Волинської округи на 1 чол., Уманської – 1 чол., Кременчуцької – 1, Київської – 2, Коростенської – 1, Кам'янецької – 1, Миколаївської – 1, Одеської – 1, Першомайської – 1, Полтавської – 1, Прилуцької – 1, Роменської – 1, Харківської – 1, Чернігівської – 1 [59, арк. 38, 38а].

До 1928 р. кількість співробітників окружних комісій у справах національних меншин зростає до 140 чоловік [445, с. 20]. Враховуючи те, що в Артемівську перебувала значна кількість єврейського населення, а також те, що

кількість робітників-євреїв в Артемівській окрузі постійно збільшувалася у зв'язку із залученням їх у промислове виробництво, наприкінці 1928 р. ЦКНМ просила Президію ВУЦВК встановити при Артемівському ОВК крім посади німецького працівника також посаду співробітника у справах єврейського населення [65, арк. 38]. Однак зовсім не всі окружні комісії працювали успішно. Так у протоколі ЦКНМ за № 16 від 13 червня 1928 р. про організаційну роботу ОБНМ та уповноважених зазначалося: «До складу ОБНМ не введено російських працівників, а також співробітників по роботі з малочисельними національностями. Низка ОБНМ не веде роботу на колегіальних засадах. Кілька ОБНМ не підтримує зв'язків з ЦКНМ та не виконує її директив. У більшості округ не скликалися наради нацмен працівників» [55, арк. 24]. Різним було і ставлення до окружних комісій з боку органів радянської влади. Хоч чимало виконавчих комітетів місцевих рад надавали їх роботі всіляку підтримку, проте були й такі, що не прагнули надавати допомогу. Деякі ОВК, самовільно, без погодження з ЦКНМ, не урахувуючи національний склад округи встановлювали якої національності має бути інструктор. Так у Запоріжжі на цю посаду було призначено єврея, хоча в окрузі німецьке населення значно переважало над єврейським [55, арк. 73]. У низці округ штати співробітників безпідставно скорочувались або й узагалі ліквідовувались. ЦКНМ змушена була апелювати до ВУЦВКу. У грудні 1927 р. президія останнього, розглянувши одне з таких питань, зобов'язала Першотравенський, Уманський, Полтавський та Роменський окружні виконавчі комітети відновити діяльність ліквідованих окружних комісій у справах національних меншин та уповноважених у справах національних меншин. При цьому зазначалося, що ліквідація бюро порушує раніше прийняті законодавчі акти, зокрема постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про розширення прав місцевих органів влади та спрощення порядку урядування», що була прийнята 29 квітня 1927 р. [8, арк. 1]. Звичайним станом справ було те, що співробітники ОБНМ, будучи членами ОВК, виконували купу завдань, які не були пов'язані з їх роботою у середовищі національних меншин. Під час обстеження Кам'янець-

Подільського ОБНМ було виявлено, що співробітник бюро по єврейській лінії очолював окружну податкову комісію, а член бюро по польській лінії приймав участь в роботі 5 комісій [56, арк. 18]. Ще восени 1925 р. ЦКНМ просила секретаріат ВУЦВК нагадати Зінов'ївському ОВК, що посади працівників, які обслуговували потреби національних меншин були штатними. Це пояснювалося тим, що члени ОБНМ тривалий час працювали за сумісництвом – Епштейн у народвіті, а Майстренко у якості інструктора ОВК [43, арк. 7].

ЦКНМ на своєму засіданні 31 жовтня 1925 р. постановила увести посади штатних працівників у справах національних меншин у районах з великою кількістю національного населення. Оскільки постанова розглядалася на засіданні Президії ВУЦВК, ЦКНМ надала перелік районів у яких мали бути встановлені посади штатних співробітників із зазначенням відомостей про кількість населення національних меншин у містечках та селах відповідних адміністративно-територіальних одиниць [43, арк. 33].

У 1926 р. в Одеській окрузі виникли нештатні органи по роботі з національними меншинами, які називалися районними комісіями у справах національних меншин. У Волинській окрузі були уведені посади позаштатних сільських нацмен працівників – уповноважені, інформатори. ЦКНМ вирішила ліквідувати ці посади через відсутність потреби у їх існуванні [35, арк. 1]. У 1926 – 1927 рр. почалося планове утворення комісій та посад уповноважених для роботи серед національних меншин при окремих районних виконавчих комітетах. Інститут районних уповноважених було уведено для обслуговування нацменшин у змішаних за національним складом населення районах [35, арк. 21]. Обов'язки уповноваженого, який особисто відповідав за правильну лінію в роботі РВК виконував один із членів цього органу державної влади. За наявності в межах району населення у кількості не менше 20% від загальної чисельності жителів, член РВК, якого призначали уповноваженим у роботі з національною меншиною мав розуміти її мову та бути знайомим з культурними та побутовими особливостями етнospільноти серед якої вів роботу. Уповноважений скликав за постановою ОБНМ нараду із представників

національної меншини району. Нарада, керуючись інструкціями та постановами центру, обговорювала та втілювала програму національної політики в межах району. Уповноважений, складав звіт про виконану роботу та надсилав його до ОБНМ. Для технічного виконання покладеної роботи уповноважений користувався технічним апаратом РВК [43, арк. 38].

Поширеним явищем було те, що районні уповноважені крім своєї роботи змушенні були виконувати ще й інші завдання, що негативно позначалося на її результатах. У 1926 р. неможливість районних уповноважених Кам'янець-Подільської округи, які працювали за сумісництвом виконувати необхідний обсяг роботи примусило ОБНМ вимагати від ОВК встановлення для них штатних посад. Невдовзі питання було розв'язано і в окрузі розпочало працювати 7 штатних районних уповноважених (5 євреїв і 2 поляки) [54, арк. 3]. Упродовж 1926 – 1927 рр. за ініціативою районних виконавчих комітетів кількість штатних співробітників та уповноважених для роботи серед національних меншин по 24 округах збільшилась із 27 до 112 чоловік. 64 співробітники районних комісій у справах національних меншин здійснювали роботу серед єврейського населення, 36 – серед польського, 2 – серед німецького [9, арк. 1-2]. Коростенський ОВК не дозволив уведення посад штатних райнацменпрацівників, мотивуючи своє рішення тим, що ОБНМ було в змозі самостійно виконати увесь обсяг покладеної неї роботи у сфері національного будівництва, не вдаючись до послуг низових органів [35, арк. 43]. Подекуди діяльність районних комісій національних меншин гальмувалася тим, що робота у зазначеній сфері не оплачувалася, а пропонувалася для виконання на громадських засадах [35, арк. 21]. У січні 1931 р. ВУЦВК приймає постанову «Про заведення до штатів деяких районних виконавчих комітетів посади інструктора по роботі серед нацменшостей» [74, арк. 5-6]. Як наслідок, на початку 1930-х рр. число працівників районних комісій у справах національних меншин досягло 130 осіб [244, с. 75].

Посади інструкторів виникали у тих районах де 10% і більше загальної чисельності населення становили представники національних меншин.

Зокрема, до цього переліку входили Білоцерківський, Сквирський, Богуславський, Коростенський, Коростишевський, Радомишльський, Лучицький, Малинський, Олевський, Баранівський, Новгород-Волинський, Держинський, Троянівський, Базарський, Городинський, Володарський, Черняхівський, Ярунський, Овруцький, Могилівський, Шаргородський, Барський, Жмеренський, Хмельницький, Липовецький, Іллінецький, Копайгородський, Шепетівський, Ружичський, Заславський, Славутський, Старокостянтинівський, Козятинський, Ніжинський, Бориславський, Ново-Георгіївський, Олександрієвський, Червоноградській райони [74, арк. 6-13].

Крім зазначених районів встановлювались штатні посади інструктора для роботи серед національних меншин у тих місцевостях, де їх чисельність хоч і не становила 10% від загальної кількості жителів, проте складала компактні групи, зокрема у Фастівському, Погребищенському, Монастирищенському та Шполянському районах.

Після переходу до обласного адміністративно-територіального поділу будова ЦКНМ видозмінилися. 30 квітня 1932 р. ВУЦВК приймає постанову «Про утворення при обласних організаційних комітетах ради фізичної культури, комісії національних меншостей, комісії земельного впорядження трудящих євреїв і комісії сприяння держкредитові та ощадній справі». У постанові йшлося про утворення при обласних організаційних комітетах комісії у справах національних меншин у складі голови (члена обласного організаційного комітету), його заступника та ще двох співробітників комісії. Робота обласних комісій організовувалась за зразком ЦКНМ та планувалась на певний період діяльності (зазвичай на квартал). До планів включався розгляд та вирішення питань, що впливали з партійних установок і лише незначна кількість пунктів присвячувалась проблемам, що нагромаджувались у середовищі нацменшин [54, арк. 15].

Компетенція місцевих органів ЦКНМ визначалась затвердженою 9 грудня 1924 р. ВУЦВК «Інструкцією про роботу бюро і уповноважених». Вона приймалась у вигляді доповнення до постанови «Про комісію у справах

національних меншин при ВУЦВК і її місцевих органів». У зазначеній постанові деталізувалась сфера діяльності та повноважень місцевих організаційних осередків. Зокрема у вступній частині йшлося про підпорядкованість останніх, підзвітність, стосунки з апаратами відповідних виконавчих комітетів. У своїй роботі місцеві бюро або уповноважений мали керуватися розпорядженням, об'їзниками, інструкціями центральних органів та діяти згідно з розробленим календарним планом, що погоджувався із відповідним виконавчим комітетом та затверджувався ЦКНМ. Бюро періодично мали звітувати перед вищими інстанціями.

Перелік обов'язків і прав місцевих органів ЦКНМ був досить загальним за змістом та узгоджений із тією структурою завдань, що визначалися державною партією. На перший план висувались завдання «радянського будівництва». Зокрема бюро та уповноважені мали брати участь з правом дорадчого голосу у проведенні виборчих компаній, а у разі необхідності порушувати питання про зміни кордонів адміністративно-територіальних одиниць у залежності від потреб меншин, ініціювати перед ЦКНМ клопотання щодо прийняття необхідних законів. Окрім того, бюро і уповноважені мали розробляти і подавати на затвердження виконавчих комітетів проекти обов'язкових ухвал, виявляти норми законодавства, що суперечили інтересам етноменшин, приймати скарги від громадян, проводити їх систематизацію та узагальнення й готувати висновки для органів державної влади, сприяти судовим органам в організації національних судових камер, залученню представників національних меншин до участі у діяльності громадських організацій, органах влади.

На регіональні бюро і уповноважених покладалось завдання збору та розробки матеріалів із питань економіки та побуту етноспільнот; участі у роботі губернських та окружних планових комісіях під час вироблення ними планів та проектів з господарських питань, де б ураховувалися інтереси національних меншин; збору та вивчення матеріалів про стан господарств етноспільнот, з'ясування їх економічної міцності (бідняцькі чи середняцькі)

та ефективності. У культурно-освітній сфері зусилля мали спрямовуватись на вироблення планів просвітньої роботи, на залучення представників окремих етносів до відповідної роботи, розгортанні видавничої діяльності у взаємодії з РНМ Наркомосу [39, арк. 5].

Попередня інструкція та норми, що закладались у ній були відмінені схваленою на Першій Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншин 11 січня 1927 р. інструкцією «Про роботу комісій і уповноважених у справі національних меншин при окружних і районних виконавчих комітетах». У новій інструкції було більш чітко виписані принципи роботи, зокрема розмежовувались комісії і уповноважені при окружних і при районних виконавчих комітетах. Порядок утворення окружних комісій і уповноважених передбачав, що їх кількісний склад за погодженням з ЦКНМ визначатиметься відповідними виконавчими комітетами рад, а персональний склад мав призначатися президіями останніх з осіб різних національностей. Комісії обов'язково мали керуватися у роботі нормативно-правовими актами окружних виконавчих комітетів, діяти на підставі визначених бюджетних видатків.

Друга частина інструкції визначала перелік напрямків роботи у сфері державного будівництва, економічних і культурно-гуманітарних перетворень. Третя частина містила досить об'ємний перелік прав та нараховувала шістнадцять позицій. Більшість із них включали норми, котрі передбачали спільну роботу з окремими інституціями, спрямовану на вирішення спеціальних завдань. Окружним комісіям надавалось право участі на засіданнях президії виконавчих комітетів, а також її відділів з правом дорадчого голосу; скликання окружних конференцій і нарад; розгляду доповідей органів з питань обслуговування нацменшин; обстеження економічного або культурного розвитку етнічних груп; виявляти ініціативу щодо видання постанов, котрі б поліпшували економічний і культурний стан національних меншин; брати участь у формуванні бюджетів та керувати роботою районних органів ЦКНМ. Була уведена процедурна норма, що передбачала проведення засідань комісії не рідше як раз на два тижні. Рішення комісії набирали чинності лише тоді, коли

їх схвалювала президія окружного виконавчого комітету [177, с. 224-225].

Робота місцевих органів ЦКНМ хоча й розгорталася швидко, проте її тривалий час спіткали проблеми, пов'язані з питаннями фінансового характеру та кадровим забезпеченням [420]. Так, робота серед греків у Маріупольській окрузі була розпочата у другій половині 1925 р., коли ЦКНМ надіслала туди співробітника по грецькій лінії Пернакія, котрий був уведений членом ОБНМ. Однак діяльність останнього не виходила за межі вирішення земельних питань та не стосувалася радянського будівництва. 3 грудня 1925 р. після звільнення Пернакія його функції було покладено на інспектора освіти серед греків. ОБНМ, яке існувало при Маріупольському виконкомі не могло вирішити поставлені завдання, оскільки до бюро входили не штатні співробітники, а працівники з інших установах [35, арк. 15]. З метою координації роботи у сфері національного будівництва до приазовських греків приїжджав завідувач грецькою секцією Ялі [35, арк. 16]. Повільно проходила робота у середовищі росіян. Упродовж 1926 р. лише у Маріупольському ОБНМ було введено посаду працівника для роботи серед російського населення [35, арк. 26].

Період стабілізації регіональних нацменосередків виявився короткочасним, а з літа 1927 р. намагання низки окрвиконкомів скинути з себе невіддільний тягар політики коренізації припинили приховувати. 6 вересня 1927 р. ЦКНМ, заслухавши інформацію про ліквідацію нацбюро в Запорізькій окрузі й зважаючи на аналогічні явища в Кам'янецькій, Полтавській округах та АМСРР, вкотре у категоричній формі заперечила можливість ліквідації окружних нацменкомісій [405, с. 174].

У відповідності до сьомого пункту «Положення про комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцевих органів», видатки на утримання місцевих представництв ЦКНМ та їх працівників проводилися по кошторису ВУЦВК. Було проведено уніфікацію заробітної платні працівників місцевих органів по роботі з національними меншинами таким чином, що співробітник губерніального масштабу одержував кошти по 16 розряду тарифної сітки, а працівник окружного по 12 [33, арк. 3]. Постанова Малої

Президії ВУЦВК від 26 травня 1925 р. про фінансування окружного та районного апарату ЦКНМ з місцевих бюджетів схвилювала керівництво цього органу [46, арк. 42]. Невдовзі після цього до ЦКНМ від губернських та окружних комісій національних меншин хлинув потік скарг про те, що виконками не надавали їх працівникам у користування канцприладдя та необхідні меблі (столи та стільці), а також відмовлялися компенсувати витрати, пов'язані із поїздками членів комісії до районів задля проведення обстежень та організаційної роботи. Виконавчі органи влади обґрунтовували своє рішення тим, що видатки на утримання комісій не входили до їх кошторису. Цілком слушно вирішивши, що таке ставлення ГVK та ОVK до місцевих осередків ЦКНМ негативно позначається на роботі останніх, Секретаріат ВУЦВК у листах до них пояснював, що кошти для забезпечення належного функціонування як губернських, так і окружних комісій по роботі з національними меншинами (за винятком видатків на утримання особового складу) за рішенням Малої Президії ВУЦВК мали надходити саме з місцевих бюджетів [39, арк. 40].

Очільники ЦКНМ негайно закликали Президією ВУЦВК переглянути постанову. Свою реакцію вони обґрунтовували тим, що місцевий апарат ЦКНМ залишався недостатньо міцним, тоді як ставлення виконкомів до роботи у сфері національного будівництва у кожній окрузі значно відрізнялося між собою; недостатня увага до нацмен роботи з боку окремих виконкомів могла викликати негативні наслідки, а саме скорочення або й узагалі скасування посад та використання коштів для потреб не пов'язаних з роботою у середовищі національних меншин. Існувала небезпека, що внаслідок нерівномірного розселення національних меншин, забезпечення апарату ЦКНМ місцевими коштами викликало б обтяження деяких економічно слабких округ видатками на утримання штату нацмен працівників, тоді як округи з низьким відсотком жителів неукраїнського етнічного походження, можливо, в економічному плані міцніші, цих видатків не несли б [46, арк. 42]. Внаслідок надходження з місць клопотань про те, щоб ЦКНМ доклала зусиль у справі

справедливого формування окружних бюджетів у частині, яка стосувалася фінансування ОБНМ, керівництво комісії мусило звертатися до НКФ з проханням допустити свого представника до участі в засіданні бюджетної наради під час розгляду відповідних питань [43, арк. 12].

На етапі становлення місцевих органів ЦКНМ у багатьох ОВК діяльність ОБНМ ігнорувалася та перебувала у занедбаному стані, навіть її члени не бажали виконувати покладену на них роботу. Необхідно констатувати, що працівники ОВК вважали ОБНМ за «неорганічну» частину окружного державного апарату, ставилися до нього як до «дорадчого чи то заступницького органу» [35, арк. 59]. Унаслідок подібних міркувань восени 1924 р. Донецький ГВК відмовив у затвердженні штату комісії у справах національних меншин і цим фактично зірвав процес організації цього органу [10, арк. 9].

Беручи до уваги відсутність відповідних співробітників по радянській лінії у штаті Катеринославського губернського бюро національних меншин та брак злагодженості у діях працівників його апарату, помічалася значна відсталість роботи по єврейській та польській секціям, слабка робота по болгарській секції, і лише роботу по німецькій секції було визнано як задовільну. Аби подолати існуючий стан справ ЦКНМ пропонувала Катеринославському губернському бюро проводити планову роботу, беручи за основу надіслану нею інструкцію [44, арк. 39].

Користуючись вказівками ЦКНМ, її місцеві органи складали квартальні плани своєї роботи, які не пізніше ніж за два тижні до початку кожного кварталу зобов'язувалися надсилати до центру. Так у відповідності до розробленого плану Запорізької окружної комісії у справах національних меншин на квітень-червень 1925 р., щомісяця мало відбуватися засідання бюро за участі 2-3 селян. Періодично на зібрання передбачалося викликати працівників низових органів влади, а саме двох німців та одного єврея: представника від сільської ради і КНС [44, арк. 79]. Досить часто працівники ОБНМ не встигали виконувати занесені у план завдання. Велика кількість зазначених у плані доповідей не заслуховувалася, через що їх обговорення

переносилося на наступний квартал. Складені плани унаслідок їх невиконання залишалися планами роботи ОБНМ на наступний квартал [56, арк. 18].

У зв'язку із потребою своєчасного і багатостороннього ознайомлення ЦКНМ зі станом роботи на місцях одразу після встановлення трьохрівневої системи управління постало питання про налагодження тісної взаємодії між комісією та ОБНМ. Забезпечити швидке надходження інформації від окружних бюро до центру мало листування і телеграфні повідомлення. Спочатку деякі ОБНМ відправлену до ЦКНМ кореспонденцію неправильно адресували: «у відділ нацменшин» або «в нацмен ЦК». Унаслідок цього кореспонденція, проблукавши між різними закладами, потрапляла до ЦКНМ із значним запізненням, а інколи взагалі не надходила за призначенням. З огляду на це в одному з циркулярних листів до своїх місцевих органів ЦКНМ пропонувала будь-яку кореспонденцію, що надходила до комісії помічати наступним чином: «Харків, ВУЦВК, для ЦКНМ» [39, арк. 56].

До ЦКНМ повинні були своєчасно надходити протоколи засідань ОБНМ, затвержені ОВК не пізніше ніж за 7 днів після засідання. Протоколи мали містити зведені дані про поточні заходи та рішення, які приймалися ОБНМ, але не заміщати собою прямих звернень бюро, які пропонувалося надсилати у формі доповідних та пояснювальних записок [39, арк. 55]. ЦКНМ прохала в окремих доповідних записках описувати умови роботи працівників на місцях, ставлення до нацмен органів населення та зазначати участь співробітників ОБНМ у різноманітних зібраннях, комісіях і конференціях [39, арк. 69].

ЦКНМ з метою обліку проведеної роботи вимагала від своїх місцевих органів надавати короткий щомісячний звіт про виконані ними завдання. Звіт мав бути складений та надісланий до установи спершу упродовж перших п'яти, а згодом десяти днів кожного наступного місяця [6, арк. 208]. В інструкції з оформлення звітної відомості йшлося, що до неї мала вноситися виключно перевірена інформація, а дані, які не вміщувалися на формулярі пропонувалося записувати на окремому аркуші [39, арк. 69]. Своєчасно, упродовж двох тижнів після закінчення кожного робочого кварталу окружні бюро мали надавати

ЦКНМ також кварталні звіти (з 1 січня по 31 березня, з 1 квітня по 31 червня, з 1 липня по 31 вересня, з 1 жовтня по 31 грудня) про стан роботи серед окремих національних меншин. Звіт пропонувався складати у відповідності до спеціально розробленої схеми. Він мав містити інформацію про організацію роботи місцевих органів ЦКНМ, участь національних меншин у радянському будівництві, особливості функціонування національно-адміністративних одиниць, національних судів, стан КНС та кооперації, залучення євреїв до землеоблаштування, розвиток шкільної справи і культурної роботи, відокремлення церкви від держави [6, арк. 208]. Підготовлені ОБНМ чи уповноваженими звіти про проведену роботу схвалювали і направляли до ЦКНМ [45, арк. 18]. Зі звітів видно, що завдання, які виконувались на рівні округи мали досить звужену спрямованість і впливали із загальної концепції підходів ЦКНМ. А тому і звіт складався так аби подати у позитивному ключі кроки органів влади, реальні труднощі, що мали місце в етнонаціональному середовищі затушовувалися або й взагалі не згадувалися. Разом із тим, у звітних документах зосереджувалась увага на фактах, що підкреслювали ефективність дій відповідних органів. У звіті про роботу Уманського ОБНМ за період від травня 1927 р. по травень 1929 р. подавалась статистична інформація у розрізі трьох років щодо розвитку мережі шкіл для єврейської і польської молоді, визначався ріст освіченості різних соціальних груп та вікових категорій етносів. Наводились данні про відкриття навчальних закладів, їх матеріально-технічний стан, підготовку педагогічних кадрів, тощо [71, арк. 31]. На засіданнях ЦКНМ відбувалося обговорення звітів місцевих органів по роботі з національними меншинами. Проаналізувавши звіт Київського губернського бюро у справах національних меншин за 1924 р., ЦКНМ прийшла до висновку, що проведену ним роботу в цілому можна було вважати задовільною, було звернено увагу на значний обсяг проробленої роботи у сфері переселення євреїв та роботу серед народів Сходу [43, арк. 4]. На основі цих звітів ЦКНМ готувала інформацію про свою роботу для ВУЦВК.

Звіти ОБНМ поступово набули систематизованого уніфікованого

характеру. Невдовзі їхні вади можна було цілком віднести до хиб технічних працівників. Головний недолік звітів полягав у різноманітності відомостей, які ті містили. Унаслідок цього зведений матеріал, який надсилався до ЦКНМ важко було згрупувати. ЦКНМ повідомляла місцевий апарат: «Потрібно щоб статистичні відомості, які подаються разом із текстом звіту були одноманітними та містили посилання на джерело. Це необхідно для того, щоб ними можна було вільно оперувати – зводити та порівнювати з попередніми» [54, арк. 40].

Попри заходи ЦКНМ у напрямку покращення роботи свого місцевого апарату результати обстеження діяльності окружних та районних бюро продовжували залишатися невтішними й надалі.

Так, провівши обстеження роботи Артемівського ОБНМ комісія констатувала, що вона на момент відвідин ними ОВК не проводилася, оскільки голова бюро Ангер знаходився у відпустці, а справи нікому не передав, тому інші працівники не знали які завдання їм потрібно виконувати [60, арк. 25]. Характеризуючи роботу Маріупольського ОБНМ упродовж 1927 р. ЦКНМ помітила, що при ОБНМ немає технічного апарату, хоча рік до того такий існував. ОБНМ розпочинаючи з грудня 1926 р. не проводила систематичну роботу (не відбувалися навіть регулярні засідання бюро), а його діяльність набула епізодичності. Керівництво районними уповноваженими у справах національних меншин полягало у тому, що ОБНМ надіслало листа про призначання уповноважених, інструкції про їх роботу та 2 протоколи. Натомість від районних уповноважених не було отримано жодних матеріалів, які б засвідчили їх роботу та обслуговування ними населення національних меншин у районах [60, арк. 1]. Проведений огляд діяльності районного бюро національних меншин при Президії Данаєвецького райвиконкому, а також огляд роботи кожного окремого його члена засвідчив слабку роботу цього органу. Було встановлено низку недоліків у його роботі, зокрема виявлено відсутність квартального плану роботи; засідання бюро відбувалося усього 4 рази на місяці. Член бюро по польській лінії не був ознайомлений зі станом

польського населення у змішаних селах свого району; деякі із сіл він взагалі жодного разу не відвідав; протягом року не відбулося жодної районної наради польського активу [56, арк. 20]. Упродовж 1928 р. помічалася слабка робота ОБНМ при ЦВК АМСРР, недостатнє керівництво з боку Президій Первомайського та Одеського ОВК роботою ОБНМ. Співробітники ЦКНМ відмічали, що доповіді ОБНМ на засіданнях Президій ОВК і ЦВК АМСРР не заслуховувалися; ОБНМ не цікавилася питаннями економічного стану нацменшин (колективізація, можливість використання природних скарбів нацрайонів для їх економічного піднесення); органи нацмен проводили роботу виключно серед єврейського та німецького населення, тоді як інші національні меншини були позбавлені такої опіки; ОБНМ не звертало жодної уваги на ситуацію в Благоевському районі Одеської округи та Ольшанському районі Первомайської округи, де утворилося тяжке становище, викликане недородом [65, арк. 45-46].

Зазначимо, що комісії та бюро у справах національних меншин (губернські, окружні, обласні та інші) визначали функціонування установ з адміністративними та господарськими повноваженнями, навчальних, лікувальних та інших закладів, пов'язаних із задоволенням потреб національних меншин. Показовими у цьому відношенні були Київська та Одеська обласні комісії у справах національних меншин [445, с. 176]. За ініціативою Київської була скликана нарада (квітень 1932 р.), в роботі якої взяли участь працівники обласних земельних органів, прокуратури, суду і міліції, колгоспспілки, відділів освіти та охорони здоров'я. Нарада розглянула роботу органів промислової кооперації у місцях компактного проживання національних груп, стан національних культурно-просвітніх установ та інші питання, пов'язані з роботою серед національних меншин. На її засіданнях заслуховувалися звіти про діяльність інститутів єврейської та польської культури, Київського Дому народів Сходу та інших установ [76, арк. 40-41].

Роботу місцевих органів ЦКНМ відображають протоколи засідань їх співробітників. Так протягом березня – грудня 1927 р. комісією у справах

нацменшин при Харківському окружному виконавчому комітеті було проведено 8 засідань, на яких було розглянуто 41 питання: організаційні – 10, культурні – 11, радянського будівництва – 11, роботи громадських організацій – 10, економічні – 3 [61, арк. 189]. З протоколів засідань Маріупольського ОБНМ, які були складені 1928 р. відомо, що його співробітники обговорювали питання пов'язані із обслуговуванням КНС та Кредитспілкою населення національних меншин, робили висновки з приводу обстеження Люксембурзького району та вносили пропозиції щодо покращення життєвих умов його населення, доповідали про організацію курсів для вчителів, створення нових районів і виокремлення нових єврейських сільрад тощо [64, арк. 34, 45]. У протоколі засідання Запорізького ОБНМ від 23 квітня 1928 р. містилася інформація про обслуговування економічного та культурно-правового становища національних меншин, про перебування на курсах з перепідготовки секретарів національних сільрад, про єврейські судові камери та про організацію німецького району в Запорізькій окрузі [63, арк. 5].

Протоколи засідань місцевих органів ЦКНМ засвідчують, що їх члени разом із працівниками радянських установ обстежували місця компактного проживання національних меншин. Під час обстежень розглядалися питання радіофікації та кінофікації національних районів, впровадження освіти та організації видавничої діяльності мовами меншин [77, арк. 79-80].

Привертає увагу факт жорсткої адміністративної підпорядкованості комісії президії окружного виконавчого комітету. Процедура затвердження протоколів комісії на президії виступала однією з форм бюрократичного контролю за роботою комісії. Відповідно при такій постановці взаємовідносин, для комісій головним завданням ставало не нарощення власних потенційних можливостей з розгляду питань безпосередньої життєдіяльності етноменшин, а прагнення подати на гору, у відповідному світлі оформлену інформацію.

Місцевим органам з боку ЦКНМ надавалась допомога, консультації, проводилось інструктування апаратними працівниками. На місцях виникало безліч питань, які не можна було розв'язати без допомоги з гори. Зокрема, через

недоукомплектованість штатних працівників – районних уповноважених, виникали труднощі з обслуговуванням районів із досить строкатим розміщенням етносів. Траплялися випадки, коли у районі один уповноважений від поляків, який володів виключно польською мовою, змушений був працювати з євреями, німцями, чехами, які щільно заселяли край [177, с. 109]. Безумовно, що у даному випадку, мав місце конфлікт інтересів: уповноважений віддавав перевагу полякам, а решта нацменшин залишались без необхідної уваги та підтримки. Разом з тим робота по інструктуванню протягом 1924 – 1927 рр. була спонтанною, що пояснювалося відсутністю спеціального інструкторського відділу в центральному апараті ЦКНМ. Використовувана спочатку тактика виклику доповідачів з місць не приносила необхідного ефекту, оскільки не відзначалася систематичністю. Вона відігравала роль примусового засобу, який потребував жорсткого адміністративного контролю і тиску. Найпоширенішою формою керівництва низовими структурами виступало листування, зміст якого головним чином відображав інформацію про виконання вимог циркулярів, що надходили спецпоштою [418, с. 36].

Про напрямки організаційної роботи окрбюро яскраво свідчить звіт Маріупольського окружного виконавчого комітету за 1927 – 1928 рр., який готувався для ЦКНМ. До базових векторів діяльності комісії належало виділення національних районів і сільрад, створення судових камер, розселення і переселення євреїв та німців, задоволення культурно-соціальних потреб, розв'язання питань кооперування і колективізації. Робота засідання бюро окружних виконавчих комітетів обов'язково протоколювалась. Протокол виконував роль документа який не лише систематизував роботу структури, але й свідчив про її діяльність, що контролювалась ЦКНМ. У традиційних «рядових» документах містився здебільшого тенденційний перелік рішень і постанов, які впливали з директив партійних і радянських органів [35, арк. 68].

У середині 1930-х рр. структура ЦКНМ зазнала змін. У 1934 р. комісії у справах національних меншин при обласних виконавчих комітетах рад та Молдавської АСРР були розформовані, а замість них при обласних виконавчих

комітетах виникли відділи по роботі з національними меншинами у складі завідуючого відділом та двох інспекторів. При Харківському та Чернігівському обласних виконавчих комітетах, а також при ЦВК Молдавської АСРР виділялись лише посади інструкторів для роботи серед національних меншин.

Підсумовуючи наведений матеріал варто відзначити, що ЦКНМ пройшла непростий шлях свого становлення та розвитку, удосконалювались організаційні форми діяльності, відточувався механізм забезпечення виконання завдань етнонаціональної політики радянської держави. Вона діяла у руслі виконання загальнорадянських внутрішньополітичних заходів, що реалізовувалися у країні та спрямовувала свою роботу не на задоволення потреб і відстоювання інтересів національних меншин, а на реалізацію внутрішньої політики режиму. У другій половині 1930-х рр. зі зміцненням тоталітарного режиму, комісія перетворилась у формальний придаток до виконавчої гілки влади.

* * *

Центральна Комісія національних меншин пройшла складний шлях свого становлення та розвитку. Еволюція місцевих органів ЦКНМ, як і центральних структур відбивала загальну тенденцію уніфікації структури державної влади, а інтенсивність її роботи залежала від політичних імпульсів, що надходили із партійних установ. За умов посилення політичного тиску репресивної радянської державної машини діяльність розглянутих структур уповільнювалась. ЦКНМ та її місцеві органи не займали незалежну позицію у прийнятті рішень та функціонували не з метою вирішення проблем етноспільнот, а задля втілення наказів комуністичної партії. Організаційне оформлення радянського режиму трансформувало комісію, спеціалізовану на роботі з національними меншинами на цілком підконтрольний ВУЦВК орган.

У процесі створення територіальних організаційних структур ЦКНМ, ВУЦВК свідомо проводив подвійний стандарт розбудови механізму

представництва інтересів інонаціональної громадськості у регіонах республіки. В одних губерніях організувалися колегіальні органи у структурі місцевих органів влади, підлеглі президіям губернських виконавчих комітетів та ЦКНМ (подвійне підпорядкування, зазвичай вело до відповідальності місцевих органів ЦКНМ й зменшувало ефективність їхньої роботи), а в інших – створювався інститут спеціальних уповноважених ЦКНМ, що мали вирішувати поточні питання в одноосібному порядку, керуючись лише власними імперативами та уявленнями про етнічну справедливість та злагоду. Обмеженість такого підходу до побудови місцевої структури комісії полягала перш за все у тому, що суб'єктивний фактор набував вирішального значення при вирішенні національних питань у регіонах. Не викликає сумніву, що національна належність уповноваженого зумовлювала його дії у відповідності зі стереотипами етнічної солідарності, укорінення яких на рівні підсвідомості не дозволяло навіть такому потужному апарату інформаційного впливу, як радянська пропаганда, заблокувати прояви національної свідомості. Декларована автономність організаційного розвитку регіональних представництв ЦКНМ не знаходила достатньої підтримки у керівництва ВУЦВКу, який справедливо вбачав у комісіях з роботи серед національних меншин усіх рівнів лише власні підрозділи з усіма наслідками, що випливали з цього: прямого кадрового, нормативного, фінансового та політичного детермінування діяльності комісій.

РОЗДІЛ IV. ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

4.1. Участь ЦКНМ у національно-адміністративних реформах.

Політика коренізації в Україні безпосередньо стосувалася національних меншин. Згідно концепції радянського керівництва, вона мала стати у нагоді етнospільнотам для задоволення їх потреб через систему місцевих органів влади.

Проведена у 1922 – 1923 рр. реформа адміністративно-територіального поділу, що мала на меті скорочення апарату обумовила появу додаткових ліній конфронтації на міжетнічному ґрунті. Об'єднання поселень етнічних меншин в одних адміністративних утвореннях із іншими спільнотами зазвичай формували передумови для загострення конфліктів. Особливо це було помітно на рівні сільських рад. У доповіді НКВС УСРР від 22 грудня 1923 р. «Про політичне становище в німецьких колоніях Варварівського району Миколаївської округи» зазначено, що прикріплення цих колоній до сільрад із переважаючим російським населенням призводило до спалахів міжнаціональної ворожнечі, які виникали на мовному ґрунті, а також через землевпорядкування [495]. Унаслідок цього, втілюючи програму коренізації, влада стала ініціатором виникнення національних районів та рад. Восени 1923 р. на вищому державному рівні було вирішено дещо удосконалити існуючий в УСРР адміністративно-територіальний устрій. Унаслідок запланованої реформи мало відбутися перегрупування селищних рад з метою створення однорідних у національному плані адміністративно-територіальних одиниць. Аналогічна пропозиція містилася і в доповідній записці ЦБ німсекцій при ЦК КП(б)У «Про створення німецьких адміністративних районів на Україні». На думку авторів документу, це мало сприяти поліпшенню економічного становища німецьких колоній, а відтак і реалізації національної політики партії. Саме врегулювання

таких проблем стало пріоритетом у діяльності щойно створеної ЦКНМ. Уже 24 травня 1924 р. на її засіданні було заслухано питання «Про виділення німецьких районів та сілрад». Такі ж пропозиції мали готувати щодо польського населення [408, с. 74-75].

Розвитку цей процес набув після відповідної постанови РНК від 29 серпня 1924 р., коли було визначено критерії поділу окремих місцевостей з переважаючим населенням етнospільнот за скупченістю жителів на їх території, орієнтуючись на які влада визначала доцільність створення національних рад [177, с. 28]. Варто зазначити, що інтенсивність розгортання національного районування була тісно пов'язана із зацікавленістю у його здійсненні населення окремих етнічних спільнот. Так, наприклад, перші спроби перерайонування були зроблені саме серед німецького населення, що найактивніше домагалось цього ще з початку 1920-х рр.

Створення національно-територіальних одиниць надавало національним меншинам ряд пільг на рівні місцевого самоврядування. Згідно з постановою IV сесії ВУЦВК в лютому 1925 р. «Про низове районування», мінімальна норма, необхідна для утворення або виділення національних районів та рад при компактному проживанні національних меншин, зменшувалась у два рази порівняно із звичайними адміністративно-територіальними одиницями. Проте створення нових районів не завжди здійснювалось з урахуванням національного складу [487].

Протягом 1923 – 1925 рр. тривав процес масового виокремлення національних рад, переважно у сільській місцевості, що стосувалося насамперед німців, греків, болгар, євреїв та поляків [425, с. 41]. Важливим етапом у розгортанні процесу формування територіальних одиниць за етнічною ознакою стали рішення IX Всеукраїнського з'їзду рад у травні 1925 р. Під час його проведення не лише було затверджено курс на створення рад і районів, але й було внесено необхідні зміни до конституції УСРР, яких потребувало утворення Молдавської автономної республіки [102]. Суттєву роль у розгортанні процесу виокремлення рад мав дозвіл наданий ВУЦВК у тому ж

році, за яким дозволялося створювати сільські ради серед національних меншин у разі наявності хоча б 500 жителів та райони за наявності – 10 тисяч мешканців [148, с. 234].

Уже в 1927 р. національні ради УРСР склали 8% від загальної кількості рад, причому 75% національних районів мали норму населення нижчу від звичайної. У 1931 р. на Україні нараховувалося 25 національних районів, в тому числі 8 російських, 7 німецьких, 3 єврейських, 3 болгарських, 3 грецьких, 1 польський. Серед національних сільрад було 450 російських, 254 німецьких, 151 польська, 156 єврейських, 12 чеських, 45 болгарських, 30 грецьких, 4 білоруських, 3 албанських [354, с. 12]. У цей час кількість національних сільських рад була наступною: російських – 306, німецьких – 228, польських – 137, єврейських – 117, у тому числі 59 селищних, болгарських – 43, грецьких – 30, молдавських – 14, чеських – 13, білоруських – 2, шведських – 1. Усього налічувалося – 891 рада. Окрім зазначених існували ради у АМСРР (6 російських та по одній болгарській і польській) [155, с. 28]. Проте інтенсивна робота ЦКНМ, її місцевих органів нерідко наштовхувалося на жорстку протидію місцевих виконавчих комітетів, насамперед окружних [46, арк. 275; 48, арк. 238].

Унаслідок розпорошеності основної маси російського, єврейського і польського населення, охоплення їх національними районами було значно меншим порівняно з іншими етноспільнотами. Найбільш високим охоплення населення окремих етноспільнот національними адміністративно-територіальними одиницями було у болгар – 91,9%, греків – 88,2%, німців – 73%, чехів – 58% та шведів – 90%, інші були охоплені менш ніж на половину (поляки на 31%, молдавани, без АМСРР – 33%, євреї на 13,7%). Усього сільські національні ради на той час склали 8% усієї мережі сільських рад України. Національні райони вперше були утворені у місцях компактного проживання німецького населення. У 1924 р. ще до утворення Молдавської республіки, існувало 5 німецьких районів. Потім були проведені роботи з організації болгарських і одного польського районів. Важливим заходом, який був

проведений за безпосередньої участі ЦКНМ, було виокремлення у 1925 р. Довбишанського польського району в Житомирській окрузі. Район був утворений після дворазового обстеження та суцільного опитування зацікавлених у його виникненні місцевих жителів польської національності [35, арк. 82]. На 1927 р. ЦКНМ мала розроблений проект виділення єврейського і грецького районів, а також опрацювала питання щодо виділення російських районів [177, с. 28]. Усього на 1927 р. існував 21 національний район, із них 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський. При цьому німецькі райони охоплювали 34% усіх німецьких рад України, болгарські – 70%, польський район – 18,7%. Оскільки на початкових етапах коренізації органи місцевої влади все ще працювали переважно російською мовою не було необхідності у виділенні окремих російських рад і районів [177, с. 22-24].

Про ситуацію із реальним виконанням політики коренізації на момент створення ЦКНМ красномовно свідчить наступний факт. Серед існуючих на 1925 р. у Київській окрузі 8 національних сільрад, лише у трьох російських діловодство було переведено на національну мову, у трьох польських, чеській та німецькій цього зроблено не було [1, арк. 3]. У створеному 1925 р. у Києві БНС більшість національних меншин не мали елементарних можливостей для проведення роботи [427, с. 107]. П'ять його секцій (вірменська, грузинська, татарська, асирійська та китайська) змушені були функціонувати у трьох маленьких кімнатах позбавлених електричного освітлення. В цих умовах його оргбюро зверталось до Бюро нацменшин при губернському виконавчому комітеті щодо виділення хоча б 1000 крб. на найнеобхідніші витрати БНС [2, арк. 12].

Початок перерайонування територій із компактними групами етнічних меншин був розпочатий за активної участі підвідділу та національних секцій при ЦК КП(б)У, ВМ НКВС та до певної міри Ради нацменшин і її окремих секцій при Наркомосі. Проте, як уже зазначалося, з 1924 р. основна роль у цьому процесі переходить до ЦКНМ, котра діяла у контакті з національними структурами ЦК КП(б)У та Наркомосу, іншими державними органами УСРР

[33, арк. 19, 21, 38, 61-62].

Формально клопотання про внесення змін в окружні або районні межі порушувало саме населення, у той час як питання щодо розформування та перенесення райцентрів ініціювали місцеві органи. Внаслідок активної участі ЦКНМ та її регіональних органів, спрямованої на виконання постанов ВУЦВК уже на 1929 р. спостерігалися наступні зміни в адміністративно-територіальній сітці. За 7 років було 750 випадків внесення змін до адміністративно-територіального поділу, серед них: зміни районних меж – 332 (або 44%), окружних – 158 (22%), розформувань районів – 125 (17%), розформувань округів – 12(2%), перенесення райцентрів – 83(11%), утворення районів – 30 (4%).

За даними Б. Чирка в 1932 р. на території УСРР було 23 національні райони, 1112 національних сільрад. У складі Одеської області існувало 3 німецьких національних райони (Зельцький, Карл-Лібкнехтівський, Спартаківський), 2 болгарських (Благоївський, Вільшанський), Калініндорфський єврейський район та 163 національні сільради (33 російські, 72 німецькі, 1 польська, 26 єврейських, 15 молдавських, 15 болгарських, 1 білоруська); у Дніпропетровській області – 3 німецькі національні райони (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 російських (Кам'янський, Терпіннівський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Новозлатопільський), Коларівський болгарський та Великоянисольський грецький, 1 єврейська і 1 німецька селищні ради, 223 національні сільські ради (54 російські, 78 німецьких, 3 польських, 31 єврейська, 2 молдавські, 19 грецьких, 3 албанські, 1 чеська, 1 білоруська); у Харківській області – 5 російських національних районів (Великописарівський, Верхньо-Теплівський, Олексіївський, Путивльський, Чугуївський), 1 російська селищна рада, 212 національних сільрад (207 російських та 5 німецьких); у Вінницькій області – 34 єврейські селищні та 143 національні сільські ради (12 російських, 6 німецьких, 74 польських, 46 єврейських, 5 чеських); у Київській області – польський Мархлевський, німецький Пулинський райони, 20 єврейських і 2

російських національні селищні ради, 196 національних сілрад (32 російські, 63 німецькі, 90 польських, 5 єврейських, 6 чеських); у Донецькій області – Сорокинський російський національний район, 6 російських національних селищних рад, 73 національні сільські ради (37 російських, 24 німецьких, 12 грецьких) [445, с. 48-49]. Таким чином, розширення мережі національних районів та утворення відповідних установ на місцях мало сприяти наближенню радянського апарату до інонаціонального населення шляхом втягування значної частини останнього до виборних органів [30, арк. 11].

Завдяки подібним перетворенням національні меншини були хоч і обмежено проте репрезентовані в усіх ланках системи більшовицької влади та управління України. Виділення адміністративно-територіальних одиниць мало сприяти залученню нових кадрів національних меншин до більшовицьких експериментів. Тому ЦКНМ доводилось звертати серйозну увагу на належну організацію роботи рад. Інструктування, обстеження, виклики голів рад із доповідями до районних чи окружних виконавчих комітетів, скликання нарад окружних працівників національних рад – такі були форми, за допомогою яких здійснювалося пошук і поліпшення роботи національних рад. Вже на 1925 р. перед РНК звітували про свою діяльність Ландауський німецький район і Мархлевський польський. У ЦКНМ концентрувалися матеріали про стан роботи більшості національних адміністративних одиниць, і потрібно зазначити, що виділення цих територіальних одиниць зазвичай сприяло розвитку господарської і культурної ініціативи населення нацменшин. Саме у національних радах і районах швидко виростала мережа шкіл, населення мобілізувало свої засоби на їх добудовування, поліпшення роботи кооперації і, таким чином, діяльність рад у значній мірі оживлювалася [177, с. 29; 155, с. 24].

Складним для ЦКНМ та її місцевих органів було питання про забезпечення прав національних меншин у загальнотериторіальних одиницях. Робота здійснювалась, головним чином, стосовно міст і селищ. На кінець 1920-х рр. в Україні існувало близько 13 населених пунктів зазначеного типу, де робота серед населення, зокрема засідання комісій велися двома мовами – єврейською

та українською [177, с. 27]. ЦКНМ не могла ініціювати процес виокремлення національних міськрад, оскільки ті були не лише представницькими органами місцевого самоврядування, але й адміністративними центрами для цілого округу чи району. Водночас населення міст поступово поповнювалося за рахунок жителів навколишніх сіл [177, с. 30].

Деякі округи створювали так звані національні столи в установах, що найбільше мали справу із населенням етноспільнот. Як вважали її члени, ЦКНМ мала рекомендувати місцевим органам влади утримуватися від подібних дій, тому що це призводило б до появи свого роду захисників відповідного населення у даних установах, та вело б до появи національної ворожнечі і невдоволення з боку іншої його частини. Тому від національних столів необхідно було відмовитися. Існувала щоправда постанова окружного виконавчого комітету у Кременчуці про те, щоб існували такі національні столи, однак, більшість округ відмовилася від цього, а в деяких застосовувалася інша форма для обслуговування національних меншин в установах, зокрема у Шепетівському, Бердичівському, Вінницькому та Проскурівському окружних виконавчих комітетах.

Ще однією формою роботи ЦКНМ було виокремлення міліцейських діляниць у частинах міст, де переважало єврейське населення. У Бердичеві, Білій Церкві й інших містах створені окремі діляниці, що проводили свою роботу єврейською мовою. По доповіді ЦКНМ Раднаркомом була прийнята постанова про обстеження цих державних установ з метою виявлення рівня їх пристосування до обслуговування етноспільнот рідною мовою [177, с. 32].

З 1924 р. за участі ЦКНМ в Україні, насамперед у національних адміністративно-територіальних одиницях та місцях компактного проживання національних меншин, почали утворюватися так звані національні камери тобто судові, слідчі та інші установи, робота яких, полягала у проведенні діловодства та судочинства [445, с. 61].

На засіданні ЦКНМ, яке відбулося 31 липня 1925 р. Саулевич запропонував звернутися до НКЮ з вимогою організувати судочинство на

національних мовах не лише у національних районах, але також у змішаних, з компактним розселенням національних меншин, шляхом уведення посади додаткового народного судді, який знає мову відповідної національної меншини, або призначення на посаду народного судді особи, яка одночасно знає українську мову і мову даної нацменшини. Також у протоколі засідання комісії було зафіксоване положення про необхідність створення в національних районах слідчого апарату, члени якого б володіли відповідними мовами. Для цього комісія постановила прохати НКЮ встановити у кожному національному районі посаду слідчого, який мав знати мову національності, права представників якої мав захищати [43, арк. 48].

Оскільки судові камери, які обслуговували населення національних меншин тривалий час, здобули чималий досвід роботи, ЦКНМ вирішила зібрати, проаналізувати та узагальнити інформацію про їх діяльність, а після цього вдатися до заходів, які б сприяли врегулюванню низки невирішених питань у сфері організації діяльності нових камер.

З цією метою ОБНМ за посередництва окружних судових установ мали провести обстеження національних судових камер, а саме встановити чисельність осіб, які ті обслуговували, визначити територію на яку поширювалася їх діяльність, встановити кількість справ, розглянутих щомісяця, з'ясувати кількість відкритих справ, їх характер і якою мовою вони уклалися. Крім того планувалося зібрати інформацію про використання тієї чи іншої мови членами колегії захисників та особами, які вступали у тяжбу. Насамкінець пропонувалося охарактеризувати ставлення окружного суду до національних судових камер [39, арк. 60].

На нараді працівників юстиції навесні 1926 р. постало питання про роботу народних судів і про підсудність їм національних меншин. Було розроблено плани роботи національних камер, діяльність яких поширювалася на певну територію – національну одиницю. В окремих випадках до національних камер могли надходити справи від національних меншин, що не мешкали на території адміністративно-територіальної одиниці [177, с. 32-33]. У зв'язку з

необхідністю чіткого встановлення сітки національних судових камер комісія запропонувала усім окружним бюро у терміновому порядку подати перелік існуючих в їхніх округах національних судових камер, а також відомостей щодо запланованих до відкриття, ставилася вимога вказати кількість населення, яке буде обслуговуватись цими камерами [39, арк. 42]. Наприклад, наприкінці 1926 р. ЦКНМ звернулася до київського окружного виконавчого комітету із запитом про судові камери (зокрема єврейські) в даному окрузі. Невдовзі бюро повідомило, що обслуговувалися нею 10% із 45 тисяч єврейського населення, камерами розкрито 314 справ, а за місяць заслуховується близько 200 справ. Камера розглядала лише єврейські справи. Діловодство як і судові дебати велися єврейською мовою. Через єврейську судову камеру, окрім всього в окружний суд направлялися скарги. При цьому зазначалося, що зносини з рештою установ відбувалися російською мовою [50, арк. 31].

У 1927 р. існувало 36 єврейських, 12 німецьких, 6 польських і 4 болгарські національні камери народних судів. Слід відзначити, що якщо питання про російські камери у сільській місцевості було вирішено позитивно, то стосовно мови ведення справ у містах, не було визначено, які судові камери мають працювати українською, а які російською мовою. Перешкодою у роботі судів було те, що вони не могли її проводити внаслідок відсутності кодексів законів, відповідними мовами. Не було визначено термінологію, розгляд справ у касаційному порядку також було ускладнено. Питання було лише частково вирішене шляхом створення інституту судових перекладачів при окружних судах, однак, ця форма не могла цілком забезпечувати проведення розгляду усієї справи у касаційному порядку рідною мовою. Деякі окружні суди подібні проблеми вирішували шляхом пристосування свого апарату до потреб національних меншин, а також завдяки зверненню до окружних судів, а також прокуратури працівників відповідних національностей. У деяких округах з'явилися помічники прокурорів, що володіли мовою і знали побут найбільш чисельних нацменшин у відповідній окрузі [177, с. 33].

Результати роботи національних судових установ та основні напрями

їхньої діяльності розглядалися на розширеному пленумі ЦКНМ 28 серпня 1929 р. Значна увага зверталася на підготовку та інструктування відповідних кадрів, розробку термінології, а також видання законодавчих актів та іншої юридичної літератури мовами етноспільнот. Зазначені питання опрацьовувались також і місцевими органами ЦКНМ. Значну роботу проводила Одеська обласна комісія у справах нацменшин. У постанові комісії (серпень 1932 р.) про стан та особливості функціонування національних судових установ зокрема зазначалося що низка нацрайонів області, а саме Зельцький, Спартаківський, Карлібкнехтівський, Вільшанський, Благоївський та Каліндорфський цілком забезпечені судово-слідчими кадрами та обслуговуванням населення рідною мовою [445, с. 62]. З точки зору працівників ЦКНМ така кількість спеціальних судових установ задовольняла потреби національних меншин [426, с. 56].

Як бачимо, ЦКНМ мало значний вплив на широке коло питань, які стосувались національного районування, оскільки вирішувала різноманітні питання в даній галузі. Однак велика кількість населення особливо великих національних меншин (росіян, євреїв, поляків,) залишались і надалі у загальних округах [49, арк. 50].

У напрямку політичної пропаганди у нацрайонах робота велась з 1924 р., коли проведення виборчої кампанії було частково організовано рідною мовою, повноцінна організація цієї кампанії у місцях проживання населення національних меншин була здійснена під час перевиборів рад у 1925 – 1926 рр., коли, починаючи від виборчих карток і закінчуючи звітами і доповідями членів уряду на з'їздах національних районів усе було проведено мовами відповідних етнічних меншин. У виборчій кампанії представники комісії відзначали підвищення активності виборців низки спільнот. До позитивних досягнень кампанії залучення меншин у радянське будівництво під час перевиборних кампаній ЦКНМ зараховувала посилення участі національних меншин у складі районних виконавчих комітетів. Натомість у складі окружних виконавчих комітетів нею відзначалася недостатня кількість класово-близьких режиму

представників національних груп. Починаючи із кампанії 1926 р. до складу усіх виборчих комісій входили представники національних меншин. На 1927 р., у зв'язку з кампанією поживлення діяльності рад, ЦКНМ замінювала попередню форму роботи у вигляді «безпартійних конференцій» районними нарадами активу членів рад, КНС, кооперації [177, с. 34-35].

Державний курс на коренізацію активно передавався на місця за допомогою профспілок. Так у 1924 р. київська Губпрофрада вимагала «у зв'язку із постановами партз'їздів та рішеннями вищих профорганів» активніше охоплювати культурно-просвітницькою роботою національні меншини в регіонах. Мета не приховувалась. Нею було пришвидшення залучення мас населення до господарчого будівництва країни, зокрема реалізації заходів покладених на профспілки. У зв'язку із цим культвідділ рекомендував наступну методику роботи: окружне профспілкове бюро мало виділити уповноваженого по роботі серед національних меншин, котрий складав план, керував роботою, інструктував керівництво секцій нацменшин при клубах, проводив наради делегатів підприємств; у всіх робітничих клубах округу та містечок мали бути організовані секції етноспільнот у складі члена правління і представників окремих профспілок із значною кількістю представників національних меншин; головними формами роботи мала стати пропагандистсько-просвітницька робота мовами етноспільнот; організація національних кутків при стінгазетах; директивними методами мали здійснюватись підписки на газети мовами національних меншин та профспілкові видання, зокрема такі як «Гарбер-Штіме», «Рейте-Нодель», «Серп і молот» [3, арк. 156].

В клубах основною формою роботи мало стати проведення доповідей мовами відповідних етноспільнот з поточних питань та циклові лекції відповідними мовами в окремі дні. Окремою формою роботи серед іноетнічного населення вважалось влаштування літературних вечорів, організація гуртків політграмоти, хорового співу, літератури, лікпунктів ліквідації неписьменності мовами національних меншин. Інструктивний лист передбачав створення нацвідділів при бібліотеках, куточків в читальнях та

організацію живих газет на мовах національних меншин. Наприклад восьмий з'їзд делегатів профспілки залізничників передбачав вжиття заходів з метою залучення представників національних меншин до профспілкової роботи. З цією метою в процесі формування органів спілки пропонувалось вводити членів спілки із середовища етноспільнот. Переважно подібна робота обмежувалась демонстративними заходами. Наприклад, на з'їзді пропонувалось знайти доповідачів котрі б володіли «місцевими мовами» [3, арк. 76-77].

У структурі командно-адміністративної системи, представником якої у взаєминах з етноспільнотами була ЦКНМ, національно-територіальні одиниці та національні ради розглядалися у якості знаряддя посилення ідеологічного впливу та запровадження пролетарської влади щодо широкого кола іноетнічного населення і стримування росту їх національної свідомості.

4.2. Участь ЦКНМ у реалізації радянських економічних реформ.

У процесі соціально-економічних перетворень більшовицький режим намагався охопити та суспільно уніфікувати якомога ширші верстви населення. Протягом 1920-х рр. важливу роль у процесі залучення селянства національних меншин до процесів радянзації у соціально-економічній галузі відводилось Комітетам незаможних селян (КНС) та створюваних під їх контролем Комітетів взаємодопомоги (КВД, пізніше СТВ). На відміну від перших, що розглядалися режимом як засіб господарчого та політичного згуртування насамперед незаможного селянства національних меншин, комітети взаємодопомоги мали залучити й середньозаможні верстви. Уже станом на 1925 р. серед членів КНС була значна частина представників етноспільнот: 35,55 тисяч росіян, 13,99 тисяч євреїв, 13,37 тисяч німців, 2,89 тисяч поляків, 1,71 тисяч болгар. Попри це частка охоплених комнезамами неукраїнців значно поступалась титульній нації. Українців-селян налічувалося понад 1,1 млн., у 15 разів більше аніж усіх національних меншин разом [121]. При цьому навіть ті нечисельні КНС у селах національних меншин, що все ж були створені ініціювалися переважно

колишніми вояками Червоної Армії та політемігрантами, активними учасниками «класових боїв із буржуазією». Наприклад у німецькому Ландауському районі А. Фогель, що перед цим воював на Угорському та Румунському фронтах у лавах більшовицької армії. Серед керівників КНС у болгарських селах було чимало відомих комуністів-політемігрантів: К. Войніков, С. Вітанов, Д. Філанов тощо[4, арк. 3, 3зв.].

Аби полегшити створення у селах національних меншин більшовизованих громадських об'єднань селянства Наркомсоцзабез УСРР циркуляром від 6 вересня 1926 р. дозволив створення комітетів взаємодопомоги у селах національних меншин за умови коли там існувало навіть менше 100 дворів [5, арк. 31]. Це відкрило можливості для розгортання їх мережі в абсолютній більшості сіл. Відтак польське бюро при ЦК ВКП(б) в серпні 1927 р. ухвалило рішення про активізацію зусиль місцевих партійних органів у справі загального охоплення усіх польських сіл комітетами взаємодопомоги [123]. Проте подібне декретування з центру часто наштовхувалось на формалізм виконання на місцях. Очевидно не в останню чергу це зумовлювалось відсутністю інтересу до подібних «підойм радянзації» з боку місцевого іноетнічного населення та одночасним прагненням партійних активістів виконати завдання партії. Згідно проведеного у 1928 р. ЦКНМ вибіркового обстеження 80 польських осередків взаємодопомоги лише 10 із них (12,5%) виявились реально функціонуючими, решта ж була паперовою фікцією [125].

У кінці 1920 – 1930-х рр. в УСРР соціально-економічні експерименти досягли найбільшого розмаху, для чого застосовувалися відповідні програми та радянзовані громадські організації. До реалізації означених програм серед національних меншин було залучено і спеціалізований державний орган з регулювання національних відносин – ЦКНМ при ВУЦВК. Курс на «соціалістичне усереднення» господарської діяльності селянства різних національностей, нівелювання національних специфічних кооперативних форм, закономірно породжували неприйняття його землеробським населенням нацменшин [286, с. 50].

Найповільнішим був розвиток кооперації у середовищі польського та молдовського селянства. Натомість в німецьких колоніях вона різко виділялась на фоні сусідніх українських районів. Станом на кінець 1926 р. було кооперовано 65% німецьких господарств. Водночас, попри зусилля режиму та спеціалізованих партійно-державних структур, їх функціонери змушені були констатувати вкрай незначний рівень залучення до неї сільської бідноти національних меншин [155, с. 41]. Так під час обстеження апаратом «Сільського господаря» у жовтні 1926 р. було виявлено 127 сільськогосподарських товариств, що об'єднували близько 34,4 тисяч господарств іноетнічного населення. Втім це складало лише 5% всіх кооперованих господарств країни, відтак частка національних меншин охоплена кооперуванням суттєво поступалася рівню кооперування українських селян [113, с. 37-38]. Чимало кооперованих селян-поляків належали до створеної у грудні 1922 р. Полонської сільськогосподарської спілки. Пробільшовицькі елементи в ній гуртувалися насамперед довкола кооперативів орієнтованих на розвиток виробничого кооперування: орендували землі для вирощування цукрового буряку, створювали прокатні пункти, проводили колективне утримання пасік, переробних підприємств тощо [117, с. 13].

Мета та завдання більшовицької кооперативної політики щодо селянства національних меншин були задекларовані у статті «Національне питання сільськогосподарської кооперації», що містилася в офіційному урядовому віснику «Вісті ВУЦВК» від 21 липня 1929 р. Спрямування політики визначалося як «класова боротьба та піднесення класової свідомості наймитської, бідняцької та середняцької частини нацменів» [103]. У межах цієї позиції розглядалися усі інші напрямки кооперативної діяльності етнічних груп селянства в Україні. У постанові оргбюро ЦК КП(б)У «Про найближчі завдання роботи серед національних меншин» (січень 1929 р.), спрямованій на поліпшення функціонування спеціальних видів кооперації та підготовку кооперативних працівників з місцевого населення, головною проблемою для урядових структур республіки було «використання куркульсько-заможними

групами кооперації в німецьких селах та викривлення її соціального значення у польських». У зв'язку з цим округові партійні комітети зобов'язувалися провести заходи з економічного зміцнення бідняцьких господарств через їх кооперування, а з метою визволення останніх з-під впливу духовенства та куркульської частини села здійснити закріплення бідняцько-середняцького блоку під керівництвом бідноти [419, с. 112].

У той же час Перша Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин у 1927 р. змушена була констатувати недооцінку господарсько-побутового укладу національного селянства з боку партійно-радянського керівництва, що призводило до прагнення відокремитись від загальнодержавної кооперативної системи [177, с. 37].

Вороже ставлення компартійного керівництва до непідконтрольних йому національних форм кооперативної самоорганізації населення справляло деструктивний вплив на розвиток кооперації у середовищі іноетнічного населення України. Їх воно небезпідставно розглядало як альтернативну форму громадської самоорганізації суспільства, що могло зашкодити його радянській та інкорпорації у розбудований тоталітарний соціум. Прикладом цього стало рішення пленуму Вукоопради від 26 листопада 1926 р., яким було визнано окреме існування національних господарчих структур недоцільним.

Безпосередня участь ЦКНМ у більшовицьких перетвореннях полягала у тому, що вона, як і решта державних органів, утворених для реалізації тимчасових державних проєктів, виступала передавальним механізмом від республіканського уряду до широких верств інонаціонального населення України. У процесі втілення державних програм кооперування сільського господарства ЦКНМ діяла через місцеві осередки (бюро) та місцеві органи влади. Важливу функцію збору та фіксування інформації щодо структурних процесів у середовищі національних меншин, як видно із звітних документів, також виконувала ЦКНМ. Комісія приймала активну участь у створенні та реорганізації (по суті ліквідації) господарських національних товариств, у примусовій кредитній кооперації [35, арк. 88-88а; 287, с. 52].

Аби посилити привабливість контрольованих державою кооперативних центрів для іноетнічного населення, ЦКНМ висунула до їх керівництва низку вимог. Зокрема пропонувалось перевести обслуговування низової кооперації на рідну мову відповідної національної меншини, враховувати особливості господарств етнічних груп при розбудові кооперативної системи в їхньому середовищі, залучення до складу правлінь кооперативних об'єднань представників низової кооперативної мережі національних меншин. Все це у поєднанні із посиленням кооперативної пропаганди рідною для них мовою мало стати на думку функціонерів ЦКНМ важливим засобом прогресуючої радянської іноетнічного населення України [155, с. 41-42].

Попри зусилля спеціалізованих партійно-державних структур, чисельність колективних товариств у більшості національних районів до кінця 1920-х рр. залишалася незначною. Лише у німецькому Молочанському та болгарському Велико-Буяликському їх налічувалось відповідно 19 з 39 та 17 із 29 усіх товариств (тобто близько половини). У більшості національних районів частка колективних товариств не перевищувала чверті усіх кооперативів: у Пришибському – 1 з 5, Фрідріх-Енгельсівському – 5 із 22, Люксембурзькому – 5 із 29, Карл-Лібкнехтівському – 4 із 21, болгарському Романівському – 8 із 40, польському Мархлевському – 2 із 23. Не особливою популярністю користувались і споживчі товариства. Лише у чотирьох районах (Мархлевському, Пришибському, Фрідріх-Енгельсівському та Романівському) їх було понад чверть від усіх кооперативів [155, с. 42].

Звинувачуючи кредитні спілки у нехтуванні інтересами бідноти, компартійне керівництво республіки в ім'я політичних амбіцій наприкінці 1920-х рр. примушувало їх відмовлятися від економічно доцільних принципів діяльності кооперації. У промовах Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин, яку організувала ЦКНМ у 1930 р. зазначалося, що кооперація є перехідним етапом для подальшого усупільнення господарських засобів виробництва. Наголошувалося, що кооперація себе вже вичерпала та її логічним продовженням має стати колективізація [155, с. 116-

127].

Незважаючи на такі труднощі та перепони, кредитна кооперація, що об'єднувала селянство нацменшин, зовсім не вичерпала своїх потенційних можливостей, про що свідчить збільшення кількості товариств більш ніж на 70% (з 105 у травні 1928 р. до 179 у червні 1929 р.). При цьому мова йде лише про кооперативи з переважаючим складом нацменшин, не рахуючи так звані полінаціональні товариства, зі значною часткою у них селянства окремих спільнот [78, арк. 106-107].

ЦКНМ разом з іншими установами у цьому процесі шляхом формування та реорганізації національних кооперативних товариств, підтримувала високий рівень охоплення селянства національних меншин сільськогосподарською кооперацією, що призводило навіть до випередження сусідніх українських товариств. Наприклад, по товариствах Одеської кредитно-спілки влітку 1929 р. було кооперовано 74,7% селянства нацменшин, а пересічно по району її діяльності – лише 48,5%, Херсонської відповідно 65% і 38,9% Дніпропетровської – 65,4 і 41,3%. Відтак, ЦКНМ відіграла адміністративно-розпорядчу роль у кооперативному рухові сільськогосподарської кооперації серед національних меншин, впроваджуючи основні тенденції компартійно-радянської влади у реформуванні сільського господарства.

У програмних настановах ЦКНМ визначався курс на підвищення рівня загального економічного розвитку національних меншин, зокрема шляхом низки спеціальних заходів у сфері землевпорядкування та внаслідок залучення громадських об'єднань до кооперативного будівництва. Хоч за звітними документами важко відстежити результати діяльності ЦКНМ у сфері кооперативного будівництва, проте, певна робота велась, оскільки у звітах регулярно згадуються проблеми удосконалення діяльності на цьому напрямку без чіткої фактичної інформації про її результати [78, арк. 19]. Зокрема простежується робота ЦКНМ у напрямку підбору кадрів для забезпечення новобудов (наприклад, організація будівельних курсів для молоді єврейських містечок), кадрів для машинно-тракторних станцій, залучення до землеробства

тих національних меншин, що не займалися ним раніше, тобто основних заходів радянського будівництва 1920 – середини 1930-х рр. [41, арк. 46; 35, арк. 118]. Це здебільшого мало свій результат наприклад у сфері кооперативного будівництва, де ЦКНМ займалася підбором кадрів та спрямуванням на роботу.

У процесі соціально-економічних експериментів компартійне керівництво країни вдалося до якнайбільш авантюрної та революційної реформи сільського господарства – колективізації. Колгоспне будівництво супроводжувало землевпорядкування, що було викликане загальною потребою поліпшення вкрай недосконалого стану землекористування, яке в національних районах визначалось малоземеллям та переплетінням різнопланових за землеустроєм господарських систем. Пленум ЦК КП(б)У у січні 1925 р. вказав на необхідність термінового проведення внутрішньоселищного землевлаштування як засобу планомірної колективізації [161, с. 314-315]. По суті землевпорядкування являло собою перерозподіл землі від так званого заможного населення до середняків (у меншій мірі) та незаможників (у більшій). У цьому процесі перерозподіл землі на користь незаможників в межах окремих земельних громад посилював соціальне протистояння в середовищі селянства нацменшин.

ЦКНМ у впровадженні програми перерозподілу землі прискорювала темпи колективізації серед національних меншин в Україні. Поліпшуючи забезпечення селянства землею, землеустрій не знищив остаточно, а у ряді випадків й поглибив міжетнічні суперечності. Так, в селі Миколаївці Ландауського району німецькі колоністи, маючи норму наділу 2,25 десятин на їдця, отримали з колективного фонду додатково 10915 десятин. У той же час, в українських селах на протилежному березі р. Бугу селяни не мали навіть цієї норми наділу, що викликало їх обурення аграрною політикою радянської влади по відношенню до німців. Найбільше господарств було землевлаштовано серед німецьких колоній – 30,2%. Серед інших національностей цей відсоток був значно нижчим. У євреїв він становив – 14,5%, болгар – 10,5%, поляків –

8,5% [286]. У цьому процесі діяльність ЦКНМ створювала умови для загострення етнонаціонального протистояння у місцевостях компактного проживання національних меншин, оскільки не враховувала інтересів усього місцевого населення.

У процесі здійснення колективізації більшовицька влада зміцнювала одночасно і матеріальну базу села. Для цього створювалася ціла мережа машинно-тракторних станцій за безпосередньою участю професійної спілки сільгоспробітників, яка прийняла на себе зобов'язання у підготовці трактористів-механіків, а також поширення передового виробничого досвіду машинно-тракторних станцій, пропаганди руху за дбайливе ставлення до техніки. З цією метою 20 червня 1930 р. був проведений «День трактора». Урядові установи створили Всеукраїнський штаб «Дня трактора» постановою від 20 травня 1930 р., який повинен був керувати кампанією. В цей день ряд трактористів оголосили себе ударниками. По райцентрах республіки, зокрема в районах проживання нацменшин, були проведені делегатські конференції механізаторів, в організації яких брала участь ЦКНМ [120]. За її даними, влітку 1930 р. в національних районах діяло 8 машинно-тракторних станцій, через рік їх нараховувалось уже 15 із 209, які існували в Україні [131, с. 123].

У той же час технічна політика держави йшла у розріз з об'єктивними господарськими умовами. Випуск тракторів збільшувався, відправка їх на село теж, проте ремонт та обслуговування не було належним чином організовано, селянські об'єднання та колгоспи не могли взяти на себе зобов'язання по утриманню машинно-тракторного парку. Це було головною проблемою функціонування машинно-тракторних станцій, у національних районах вона не мала особливостей. ЦКНМ у цьому процесі відіграла роль тільки організатора та агітатора популяризації серед населення національних меншин програми машинізації сільського господарства.

Здійснення програми колективізації супроводжувалося відвертим грабунком селянства національних меншин у ході державних хлібозаготівельних компаній. Для проведення хлібозаготівель у національних

районах були створені спеціальні комісії, що контролювали перебіг компаній. В організаційному відношенні сам механізм доведення до господарств хлібозаготівельних планів передбачав участь у ньому сільської громадськості. Перед винесенням на обговорення громади, вони попередньо обговорювалися на зборах комнезаму та активу села, з представниками інших громадських організацій. Тільки тоді ці плани представлялися на загальну сходку селян, яка мала формально затвердити списки поіменних хлібоздатчиків та кількість зерна, визначеного у планах державних органів [287, с. 79].

У процесі хлібозаготівель участь сільської громадськості була тотальною. Більшовицький режим колективізацію і хлібозаготівлі використав для загальнонаціонального наступу на селянство під гаслом «ліквідації куркульства як класу». Теза Леніна про повернення більшовиків після закінчення непу до економічного терору проти селянства з початком масової колективізації стала дійсністю національного села [342, с. 428]. Цей терор далеко не завжди обмежувався економічними межами. Ліквідація куркульства носила відверто антинаціональну спрямованість. На Другій Всеукраїнській нараді працівників серед національних меншин заступник голови ЦКНМ Я. Саулевич вимагав «біднякові, німцеві або полякові показати боротьбу з куркулем, німцем або поляком» [66, арк. 17]. Процес розкуркулення набув глобальних масштабів. На листопад 1929 р. в 54 польських сільрадах Волинської округи було розкуркулено 1228 господарств [72, арк. 71-72]. ЦКНМ у процесі розкуркулення розгорнула ідеологічну пропаганду міжкласової боротьби, протиставляючи незаможних селян іншим верствам населення у національних районах, що призвело до кризових явищ у сфері соціальних відносин у середовищі національних меншин сільської місцевості [110].

На засіданні Другого всеукраїнського засідання по роботі серед національних меншин було відзначено, що колективізація національних районів розвивалася подібними темпами і тенденціями з колективізацією по Україні, а загальний її рівень був навіть вищим, ніж по республіці. Станом на 1 листопада 1930 р. колективізованої землі у 26 національних районах було

42,7%, тобто, більше, ніж всередньому по Україні, але тут треба мати на увазі, що більшість національних районів знаходилися у степовій смузі, де вона відбувалася швидше. У колгоспну власність потрапила чверть господарств у російських національних районах, половина у німецьких, 32% у болгарських, 37% у грецьких і більшість у єврейських та польських [131, с. 116-127].

Головним фактором розвитку колективізації була робота адміністративного апарату. Ефективність останнього серед російських нацрайонів знайшла свій вираз у відсотковому рівні колективізації, що коливався від 10 % до 71%. Болгарські та грецькі райони були колективізовані на одному рівні, найвищі показники усупільнення землі були зафіксовані у єврейських районах. Зазначена тенденція була спричинена тим, що з середини 1920-х рр. розпочалася кампанія залучення містечкових збіднілих євреїв до землеробства на півдні України [177, с. 36]. Оскільки новоприбулі євреї не мали сільськогосподарського досвіду, вони швидко запроваджували колективні форми господарювання.

Там де репресивно-колективізаційна робота була більш активно поставлена, відсоток колективізації сягав навіть 71%. Болгарські та грецькі райони були колективізовані на 36%, німецькі на 57%, єврейські на 65%. Найвищим відсоток колективізованих господарств був у єврейських районах степової смуги. Болгарський Ольшанський район був колективізований лише на 10%; німецький Пулинський на 13%, але у той же час єврейський Калініндорфський на 70%. У 1930 р. колективізація у національних районах набрала загальних темпів [131, с. 116-127].

Варто звернути увагу на результати господарювання у колгоспах національних районів. На засіданні ЦКНМ наголошувалося на тому, що підсумки господарювання національних колгоспів як і загалом колгоспного сектора визначали більш високі врожаї та прибутковість, аніж індивідуальні господарства. Проте, подібне офіційне твердження не узгоджувалися із реальним станом справ. Зміни продуктивності у нацрайонах наведені на прикладі німецького Молочанського району, що відрізнявся високими

показниками колективізації. У 1930 р. оцінка однієї трудоодиноці тут коливалася від 1 крб. 30 коп. до 1 крб. 46 коп., існувала велика кількість усіляких відрахувань та дуже високих виробничих витрат. Наприклад, у Лисичанському районі було порушено питання про 4 колгоспи, де для розподілу, за умов покриття усіх витрат і фінансових зобов'язань, нічого не залишалось. З урожаю покривалися подвійні витрати – за насіння минулого року і на майбутній рік. Подібні завдання були непосильними, більшості нових колгоспів.

Керівництво господарств звинувачувалось у приписуванні трудоднів, доведенні їх до запаморочливих цифр. Такими безпідставними версіями пояснювалась їх дуже низька оплата. Зустрічались випадки, коли сільради зобов'язували колгоспи нараховувати трудодні всім сільським управлінцям. Таке явище існувало у Спартаківському районі, де у зазначений спосіб було нараховано кілька тисяч трудоднів. Аргументувалося, що сільський виконавець виконує суспільний обов'язок, за що йому й приписують трудодні. Зустрічались випадки, коли колгосп записував до 3 тис. трудоднів сільвиконавцям та різним членам комісії сільрад.

Опір колективізації господарств позначився під час збирання врожаю у степу, зокрема й у національних районах, незадовільною організацією виробництва та праці у колгоспах. На полях залишався невивезений хліб (наприклад, у Благоївському районі півтори тисячі залишених скирт). Співробітниками ЦКНМ це пояснювалося незадовільним керуванням колгоспами, тим, що там «беруть верх споживчі настрої і перекручення принципу, а звідси трудової дисципліни». Вплив антиколгоспних настроїв у нацменівських районах був дуже сильним. Колгоспи, за свідченням ЦКНМ, наймали так званих членів «куркульських родин» в колгоспи, платили їм по 3 карбованці на день, ставлячи у такий спосіб їх у кращі умови, аніж самих колгоспників (наймитів і бідняків). «Куркульський елемент» не лише проникнув у колгоспи, але й у низці випадків знаходився на чолі останніх. Іноді справа доходила до того, що колишні поміщики перебували на керівних

посадах. Ідейне керівництво колгоспами було організоване незадовільно незважаючи на організовані партійні осередки, батрацько-бідняцькі групи [131, с. 121]. Таким чином, якщо оцінювати стан колгоспного сектору, то можна констатувати, що окремі недоліки були більш яскраво виражені в нацменівських районах, аніж у інших.

На кожен рік перед нацрайонами ставилося завдання з поглиблення колективізації. Кількість машинно-тракторних станцій у 1931 р. мала подвоїтися. Планувалося, що до весни 1931 р. буде працювати 304 машинно-тракторних станцій проти 154, що працювали восени. Проте половина районів залишилася поза їх діяльністю [131, с. 116-127]. Урядова комісія з реорганізації колгоспної кооперативної системи, перевіряючи колективізацію, виявила, що багато товариств мають лише голів та жодного пайовиків. У багатьох місцях у кооперації була відсутня місцева мережа [131, с. 119]. Планувалося, насамперед розробити виробничі плани. Типовий план для колгоспів на 1931 р. передбачав залучення нової маси бідняків і середняків. На розробку виробничих планів залучалися усі фахівці. Труднощі садівництва та городництва у нацрайонах полягали у відсутності будівельних матеріалів, недостатньому забезпечення кредитами.

Соціально-економічні процеси в УСРР у середині 1920-х рр. не співпадали з політичними пріоритетами режиму. Заходи влади у напрямку одержавлення засобів були викликані намаганням сконструювати «суспільство рівних». Економічні відносини, які домінували у період непу категорично не узгоджувалися із комуністичними ідеалами більшовиків. Унаслідок цього кремлівська влада вирішила провести тотальне усупільнення сільського господарства [131, с. 120].

Як наголошував під час Другої всеукраїнської наради з питань роботи серед нацменшин у своїй доповіді член ЦКНМ Григор'єв, головним пріоритетом у прискоренні колективізації повинен був стати адміністративний ресурс влади на місцях [131, с. 78]. Зазначені дії негативно вплинули на усталений спосіб виробництва та розшарування населення етноспільнот –

зигнані у колгоспи селяни фактично ставали робітниками, а ті яким вдалося залишити село поповнювали ряди промислового пролетаріату. У результаті розкуркулення заможних власників під час колективізації відбулося збільшення чисельності збіднілих селян у місцевостях з переважаючим населенням етнічних спільнот. Таким чином, режим намагався створити прошарок бідняків серед національних меншин з метою його подальшої пролетаризації, яка ніколи не була притаманною сільським етнічним спільнотам. Одночасно серед бідноти створювалися комітети незаможних селян, що відіграли найактивнішу роль у руйнуванні кооперативної системи та знищенні заможних господарств, що склали головне джерело постачання сільськогосподарської продукції за ринкових умов непу [173, с. 183-186].

Винищення українського селянства шляхом штучного голодомору у 1932 – 1933 рр. мало свій катастрофічний наслідок і для селянства національних меншин, які проживали переважно на Півдні України. ЦКНМ у процесі здійснення хлібозаготівель не була задіяна масштабно, оскільки спрямованість конфіскації сільськогосподарської продукції була в основному націлена проти українського селянства як основного оплоту руху опору проти колективізації та хлібозаготівельних програм.

Хоча нова економічна політика забезпечила господарсько-економічне відродження країни, проте за рівнем і темпами промислового розвитку СРСР і союзні республіки відставали від передових країн Європи та світу. Очевидною була потреба створення нової потужної індустріальної бази, яка стала б економічною основою нового ладу, базою для технічного переозброєння всіх галузей економіки, запорукою обороноздатності країни. Курс на індустріалізацію в СРСР було проголошено на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 р., а конкретніші завдання для УРСР у цьому напрямі визначено на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.). Стратегічним завданням у процесі індустріалізації було створення важкої та машинобудівної індустрії. Здійснення індустріалізації відбувалося на основі директив п'ятирічного плану. Перший п'ятирічний план було затверджено на 1928/29 – 1932/33 господарські роки на XV з'їзді

ВКП(б) [449, с. 170-171].

Індустріалізація країни проводилася значною мірою не лише за рахунок перекачування коштів, а й робочої сили із села до промислових центрів УСРР. Саме ця особливість стала визначальною для першої п'ятирічки. Боротьба з безробіттям, як і боротьба за кадри фахівців, потрібних підприємству, була складовою частиною політики розбудови важкої промисловості країни. Тому ЦКНМ за посередництва свого розгалуженого місцевого апарату виконувала роль постачальника робочої сили місту. Зокрема, для втягнення євреїв у виробництво ЦКНМ планувала: залучити представників етноспільноти до місцевої промисловості – цукрової та у деревообробну; сприяти переходу єврейських мас Правобережжя у промисловість індустріальних районів Донбасу шляхом організованого перекидання туди через апарати біржі праці у першу чергу кваліфікованої робочої сили; організовувати курси для підготовки кваліфікованих робітників із середовища єврейського пауперизованого населення; для покращення рівня кваліфікації кустарів і робітників, створити молодіжні профшколи [35, арк. 73].

Таким чином, експерименти комуністичного режиму в УСРР 1920 – на початку 1930-х рр. докорінно трансформували економічні відносини етноспільнот та вплинули на формування політики знищення специфічних рис культурної самобутності національних меншин. ЦКНМ взяла безпосередню участь у соціально-економічних більшовицьких перетвореннях, виступаючи знаряддям руйнування ідентичності народногосподарського укладу життя національних меншин.

4.3. Роль ЦКНМ у реалізації комуністичних культурно-освітніх програм

Проблема культурного-освітнього розвитку національних меншин України була у незадовільному стані ще з часів Російської імперії. На противагу придушенню визвольного руху керівництво партії більшовиків розглядало

розгортання культурно-освітньої роботи у якості основного засобу позбавлення національного руху масової народної підтримки. Для цього вони декларували існування набору свобод національного характеру, які надавалися громадянам держави. Стверджувалося, що державні формування, які входили до складу Радянського Союзу є незалежними у вирішенні внутрішніх проблем, насамперед у культурній галузі. У низці поліетнічних республік, існувало невирішене питання співжиття титульних націй та етноспільнот.

В УСРР із самого початку свого панування шляхом тиражування відповідних директив режим розгорнув широку програму розвитку мов національних меншин, що знайшло своє відображення у швидкому зростанні гуртків, друкованих газет мовами окремих спільнот [88, арк. 70]. У тезах доповіді Ради національностей СРСР відзначалося, що до національних меншин на Україні відносяться більш-менш однорідні чи помітні групи залишків національностей, основна маса яких проживає в інших соціалістичних республіках та капіталістичних країнах, і зберігають свої національні особливості (мову, культуру, побут) [57, арк. 169]. Національний склад УСРР на основі попередніх підсумків сільського перепису населення 1926 р. та вирахування результатів міського перепису 1923 р. виглядав таким чином: українців було 80% , росіян – 9,2%, євреїв – 5,8%, поляків – 1,6%, німців – 1,3%, молдаван – 0,9%, греків – 0,4%, болгар – 0,3%, чехів – 0,1%, білорусів – 0,1%, представників інших національностей – 0,3% [129; 168].

Побутові особливості окремих національних меншин були тісно пов'язані із рівнем їх культурності та національного гніту у минулому. Найбільш чисельні національні меншини мали більш високий культурний рівень. Особливе місце посідала російська культура, як культура пануючої нації, що підкорила своєму впливу міську частину населення і заможний прошарок, особливо грецьких, болгарських і молдавських спільнот [57, арк. 17]. Малочисельні, головним чином міські групи східних народів вимагали до себе особливої уваги у піднятті їх культурного рівня до усвідомлення більшовицьких ідеологем [57, арк. 15].

Багатонаціональний склад населення і специфічні потреби тієї чи іншої спільноти мали враховуватися у партійному і радянському будівництві. Розглядаючи проблеми національного характеру, більшовики вважали, що утримання ними важелів управління в Україні перебуває у залежності від уміння здобути підтримку серед етноспільнот. Зважаючи на сказане, компартійна верхівка робила вигляд, що сприяє розвитку етноспільнот, рівноправності націй та народностей, забезпеченню їх вільного розвитку. Втілювати цю політику були покликані спеціальні партійно-державні структури. Надзвичайна увага приділялась розвитку освіти серед національних меншин. Власне, саме з цією метою у структурі Наркомату освіти діяли національні секції та Рада нацменшин [57, арк. 16].

Політична пропаганда серед національних меншин рідними мовами закликала до ліквідації неписьменності серед них, відкриття мережі шкіл, профтехнічних закладів, робітфаків. Якщо порівнювати грамотність найчисельніших етнічних спільнот УСРР у відношенні на тисячу осіб населення, то станом на 1923 р. матимемо такі дані: серед українців на 1000 осіб грамотними були 283 чоловіки, серед росіян – 454, поляків – 601, євреїв – 551 та німців – 623. Як бачимо, коефіцієнт грамотності був невисоким, до того ж на селі справи були значно гірші ніж у місті [31, арк. 164]. 12 червня 1921 р. була опублікована постанова Раднаркому УСРР «Про боротьбу з неписьменністю». Відповідно до неї, усе населення республіки було зобов'язане вчитися українською, російською або іншою мовою за бажанням учня. Здійснення лікнепу доручалося Голівполітосвіті (головному політико-освітньому комітету республіки при Народному комісаріаті освіти). При ньому засновувалась надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю (Грамченка) [57, арк. 18]. Нездатність держави забезпечити її фінансування, утім як і решти освітніх програм, вимагала залучення органів громадськості. Так, наприклад, на громадських засадах, проте під контролем держави було створено товариство «Геть неписьменність», до якого в 1924 р. перейшли координуючі функції лікнепу [424, с. 48].

З моменту свого створення активно долучилася до участі у справі ЦКНМ, що легко простежується у планах роботи комісії на 1925 – 1926 рр. [146, с. 254]. У «Плані заходів, потрібних для подальшого поглиблення роботи, щодо забезпечення успішної самодіяльності національних меншин на Україні та найкращого їх обслуговування всіма урядництвами державного апарату, як в центрі, так і на місцях», окремим пунктом виділено необхідність розгортання лікпунктів для дорослих та підлітків, поширення мережі хат-читалень та сільбудинків. Наводились кількісні дані лікпунктів окремих національних меншин станом на 1924 – 1925 рр., 1925 – 1926 рр. і 1926 – 1927 рр. У середовищі єврейської спільноти станом на 1924 – 1925 рр. налічувалось 355 лікпунктів, у 1925 – 1926 рр. – 557, а у 1926 – 1927 рр. – 484; німецька етноменшина мала, відповідно, 163, 189 та 190 лікпунктів; польська – 89, 172, 133 лікпункти; болгари у 1924 – 1925 рр. мали 15 лікпунктів, у 1925 – 1926 рр. їх кількість зросла до 35, а у 1926 – 1927 рр. – жодного; серед татар у 1924 – 1925 рр. існував лише 1 лікпункт, а станом на 1925 – 1926 рр. – 1; вірмени та асирійці мали лише по одному, а латвійці – 2 [52, арк. 7-11].

Діяльність ЦКНМ не обмежувалась лише участю у процесі створення лікпунктів. Вона активно діяла і у напрямку забезпечення останніх навчальною літературою. Проте коштів на це не вистачало, відтак питання щоразу залишалося відкритим, його вирішення лягало на плечі низових органів чи громадськості. З метою попередження рецидиву неписьменності тих хто навчався грамоті планувалося залучити до системи клубної роботи, насамперед до гуртків неписьменних. Через недостатнє фінансування її не вдалося реалізувати форсованим темпом до осені 1925 р., як це передбачалося у постанові [58, арк. 25, 32].

Рівень письменності на 1926 р. у євреїв становив 70%, німців і греків – 62,4%, росіян – 55,5%, поляків – 48,04%. Катастрофічне невиконання плану лікнепу серед національних меншин змусило ЦКНМ звернутися 15 жовтня 1927 р. до всіх округових товариств «Геть неписьменність» із закликом активніше залучати до справи ліквідації неписьменності серед

національних меншин не лише сили і кошти держави але й усю інонаціональну громадськість [71, арк. 80].

З метою отримання коштів на ліквідацію неписьменності з початку 1928 р. ЦКНМ ввела самооподаткування населення на культурні потреби. Ухвалена директива жорстко впроваджувалась у життя. Несплата певної суми у визначений термін тягнула за собою її стягнення у адміністративному порядку, наприклад засобом прилюдного продажу майна боржника. Новим поштовхом для лікнепу була постанова ВУЦВК і РНК прийнята влітку 1929 р. у зв'язку з початком соціалістичної реконструкції, яка зобов'язувала серед усього населення республіки віком від 14 до 35 років ліквідувати неписьменність протягом 1-3 років, залежно від соціального стану. Проте такий «штурм» давав здебільшого «дуті» кількісні показники [51, арк. 78]. Усупереч переможним реляціям з фронту боротьби з неписьменністю навіть офіційні звіти свідчили про незадовільний стан лікнепу серед національних меншин. На 5 грудня 1930 р. навчанням було охоплено лише 49% неписьменних і 58,4% малописьменних [109, с. 236].

За даними управління товариства «Геть неписьменність» в Україні мережею лікнепу було охоплено на 1932 р. 601635 неписьменних і малописьменних представників національних меншин. Хоч восени 1933 р. постанова 1929 р. була скасована з причин ліквідації неписьменності, у січні 1934 р. XVII з'їзд ВКП(б) все ще визначав курс на остаточну її ліквідацію серед дорослого населення [107, с. 151]. Зокрема, було поставлено завдання перетворити у «республіку суцільної грамотності» УСРР. Незважаючи на всі зусилля влади у галузі ліквідації неписьменності серед національних меншин перепис 1937 р. зареєстрував у республіці 15,3 % неписьменних віком від 9 до 50 років, а в 1940 р. їх все ще було 14,7 %. Закриваючи очі на офіційну статистику, компартійний режим проголосив ліквідацію неписьменності в цілому завершеною. З другої половини 1930-х рр., під приводом боротьби з націоналізмом відбулося різке згорання шкіл лікнепу національних меншин. Поряд із цим не можна не визнати, що попри обмеженість і заідеологізованість,

політика лікнепу сприяла культурному відродженню національних меншин [287].

Не менш важливим аспектом діяльності ЦКНМ у напрямку культурного відродження етнічних спільнот було сприяння розвитку і застосуванню мов національних меншин у різних сферах життя. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет «Про заходи по забезпеченню рівноправності мов та сприяння розвитку української мови», що закріпив права етнічних спільнот у мовній сфері. Декрет підтвердив рівноправність мов усіх націй, що населяли територію України. У межах національних адміністративно-територіальних одиниць та місцях, де переважали етнічні меншини, органи влади мали використовувати мову більшості населення із дотриманням правових гарантій решти спільнот, що проживали у відповідному районі. Діловодство хоч і запроваджувалось українською мовою, проте мало здійснюватись із дотриманням прав національних меншин. Діловодство у губернських і окружних органах мало вестися українською чи російською мовою. Районні органи мали спілкуватися з вищими органами українською або російською мовами, а з населенням – тією, якою вели діловодство в районі.

ЦКНМ одразу ж долучилася до забезпечення рівноправності мов національних меншин. У планах роботи ЦКНМ щодо польської, єврейської, німецької та інших національностей у розділі забезпечення національних прав постійно ставилось завдання перевести усі без винятку сільради у своїй роботі на мови відповідних національних меншин та підготувати перехід діловодства у національних районах на мову етноспільнот [52, арк. 1, 5, 7, 9].

ЦКНМ у перший рік свого існування на виконання декрету ВУЦВК від 1 серпня 1923 р. про рівноправність мов розіслала циркуляр губернським та окружним виконавчим комітетам, затверджений ВУЦВКом. У ньому ставилась вимога упровадити в життя декрет шляхом організації судочинства, діловодства і видавництва найголовніших розпоряджень влади у тих місцях де національні меншини становили абсолютну чи відносну більшість відповідними мовами. Пропонувалося командирувати у національні райони працівників, що знали

мову і побут відповідних спільнот [46, арк. 3].

Не зважаючи на прийняття постанов, планування безпосередніх заходів, робота, спрямована на забезпечення рівноправності мов провадилася повільно і не повністю. У звіті ЦКНМ президії ВУЦВК зазначалося, що у заново виділених національних районах та сільрадах все ще не повністю заведено діловодство національними мовами через відсутність відповідних інструкцій та нестачу робітників «як слід знайомих з діловодством національних меншин» [57, арк. 171].

Це не завадило ВУЦВКу у доповіді «Про проведену роботу по обслуговуванню національних меншин в УСРР» (січень 1926 р.) стверджувати, що у національних адміністративно-територіальних одиницях усі органи влади використовують мови національних меншин, діловодство ведеться тією ж мовою. Наводили приклади вжитих заходів забезпечення прав національностей, які не мали таких адміністративних одиниць. Наприклад, Вінницький окружний виконавчий комітет увів до складу президії працівника, що знав єврейську мову і мав давати відповіді громадянам на їхні звернення рідною мовою. Аналогічні постанови були ухвалені у Тульчині, Проскурові, Бердичеві, Києві. Але в більшості випадків зносили, діловодство, зовнішня атрибутика у цей період оформлялася українською чи російською мовами.

На розвиток декларації про рівноправність мов було прийнято ще низку постанов ВУЦВК та РНК у 1925 р. «Про українізацію та межі застосування мов національних меншин УСРР», «Про видавництво найважливіших законодавчих актів на мовах національних меншин»; «Про штати перекладачів при окрсудах», «Про видавництво юридичної літератури на мовах національних меншин», «Про рівноправність мов різноманітних національностей на території України») у 1926 р., у 1927 р. «Про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури» [57, арк. 185]. Загалом усі ці постанови повторювали зміст постанови ВУЦВК від 1 серпня 1923 р. і доповнювали їх. З організацією у Харкові Всеукраїнської філії Центрвидаву (відповідно до постанови ВУЦВК діяльність розпочала 1 серпня 1926 р.)

пожвавилась робота по видавництву найважливіших постанов мовами національних меншин [145, с. 17].

Зі звіту Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин про діяльність ЦКНМ видно, що досягнуто у цьому напрямку було небагато, хоча вищими органами державної влади декларувалося повне переведення діловодства у національних районах на мови національних меншин [58, арк. 4].

Ще одним аспектом діяльності спеціалізованих органів у культурній галузі стала організація дошкільних установ, мережі шкіл та вищих навчальних закладів. Особливу роль тут відіграла Рада нацменшин НКО УСРР. Наркомос став першим наркоматом, який широко розгорнув роботу серед національних меншин. Побудова шкільної мережі на рідній мові було складним завданням, оскільки, за виключенням німців до Першої світової війни серед етноспільнот не існувало сітки шкіл із рідною мовою викладання, а відтак виникла необхідність готувати новий учительський персонал, складати підручники, знаходити, відбудовувати приміщення [58, арк. 7].

Слід зазначити, що розгалужена мережа національно-освітніх закладів (дошкільних, загальноосвітніх, середніх, спеціальних, вищих) формувалася поступово й увібрала у себе усе те, що було притаманне освітній системі України в цілому. При усій варіативності системи освіти національних меншин, у рамках якої діяли дитячі садки, майданчики, школи-комуни, школи-інтернати, школи-клуби, робітфаки, технікуми, школи фабрично-заводського учнівства та інші навчальні заклади, основу її складала «національна школа», під якою розумілася загальноосвітня установа, викладання у якій здійснювалося мовою певної етнічної групи [22, арк. 18].

Утворення національних навчальних закладів за законами радянської освітньої системи почалося у 1920 – 1921 рр. У середині 1920-х рр. відбувся стрімкий розвиток освіти, яка мала забезпечити суспільний запит національних меншин у зазначеній сфері. Названі зрушення відбулися завдяки забезпеченню закладів освіти необхідними коштами та покращенню роботи державних

органів влади, зокрема ЦКНМ. У схемі освіти серед національних меншин відзначалося, що вона співпадає з усією системою народної освіти, яка прийнята в Україні, включаючи початкову і середню школу [97].

Охоплення школами національних меншин було наступним: німців – 63%, болгар – 60%, поляків – 31,7%, чехів – 50%, татар – 40%, євреїв – 26%, молдавські діти були погано охоплені школами з рідною мовою навчання, а греки до 1 жовтня 1926 р. взагалі не мали таких шкіл. У 1925 – 1926 навчальному році було утворено 12 молдавських шкіл (поза межами Молдавської АСРР), а у 1927 – 1928 навчальному році – 15 греко-еллінських [443, с. 101]. Хоча польські, німецькі, єврейські та інші навчальні заклади і мали статус національних, проте їхні відвідувачі досить часто не належали до однієї національності. В усіх національних (російських, молдавських, грецьких) школах вчилися діти чехів, німців, вірмен, поляків. За умови існування достатньої кількості дітей шкільного віку неукраїнської національності, у початкових навчальних закладах створювалися спеціальні класи, освіту в яких учні здобували рідною мовами. Якщо у школі було кілька національних класів, то такі школи розглядалися як змішані [53, арк. 7].

У 1926 – 1927 навчальному році мережа шкіл національних меншин дещо зростає. Єврейських шкіл було 481, польських – 364, німецьких – 620, болгарських – 70, чеських – 16, татарських – 20, вірменських – 7, асирійських – 2, молдавських – 17, шведських – 2, грецьких – 15 [70, арк. 23]. У 1928 – 1929 навчальному році завдяки зусиллям державних установ залучення дітей до початкової освіти у республіці становило 81,5%, але поряд з цим існувала проблема, яка приховували в офіційних звітах, в цей же навчальний рік не рідною мовою навчалися третина польських та майже усі грецькі діти. За винятком німецької, інші найбільш чисельні етнospільноти України не мали достатніх умов для отримання освіти національною мовою [461, с. 22-23].

Слід зважати й на те, що батьки «за власним бажанням» надсилали дітей не до національних шкіл, а до шкіл з російською чи українською мовами навчання. У результаті у певній частині шкіл з українською і російською

мовами навчання переважали діти єврейської, німецької, грецької, татарської та інших національностей. І це не розходилося з офіційною концепцією «національної школи», яка, як уже зазначалося, будувалася за критерієм мови навчання, а не за національною приналежністю учнів, які здобували у ній освіту. Частина працівників Раднацмену Наркомату освіти, ЦКНМ при ВУЦВКу та національних секцій партійних організацій наполягала на тому, щоб діти здобували освіту виключно мовою своєї національної групи. Причому воля батьків, а також те, чи знають діти мову навчання не бралися до уваги [467, с. 104].

Станом на 1925 – 1926 навчальний рік лише 35% дітей навчалися в українсько-єврейських або російсько-єврейських школах, решта змушені були відвідувати переважно російські. А. Буценко змушений був з цього приводу констатувати неспроможність режиму задовольнити потреби національних меншин саме в зрусифікованому міському середовищі: «Лише росіяни в містах мають в цілому достатню можливість задовольнити свої потреби в російських школах. В селах потреба національних меншин і особливо малочисельних задоволена в більшій мірі, аніж в містах» [155, с. 49].

За даними центрального статистичного управління в Україні в 1929 – 1930 навчальному році було 3579 національних шкіл першого та другого концентрів, що охоплювали понад 400 тис. учнів різних національностей, з яких 1539 російських, 786 єврейських, 629 німецьких, 381 польських, 121 молдавських, 73 болгарських, 16 грецьких, 15 чеських, 10 вірменських, 8 татарських, 2 ассирійські. Якщо порівнювати з мережею національних шкіл у 1924 – 1925 навчальному році, то за чотири роки чисельність німецьких, польських, болгарських шкіл збільшилася на 20, 40, та 60 %, а кількість єврейських шкіл більш ніж удвічі [58, арк. 406].

Розширення мережі національних шкіл сприяло зростанню загальноосвітнього рівня населення України. До певної міри поліпшились умови для навчання дітей рідною мовою. На початок 1930 – 1931 навчального року в російських школах навчалось 81,2 % загальної кількості учнів російської

національності, відповідно єврейської – 53,0 %, німецької – 89,3%, болгарської – 84,9%, вірменської – 81,9%, молдавської – 63,3%, польської – 42,4%, грецької – 55,5%.

Як видно з офіційної статистики у навчанні мовами національних меншин відбулися суттєві позитивні зрушення, хоча загальний стан національної школи залишався складним, не вистачало шкільних приміщень, підручників, наочних та інших методичних посібників, не вистачало педагогічних кадрів, до того ж певна частина вчителів не мала потрібної професійної підготовки. Стан будинків нацменшкіл, головним чином польських, німецьких переважно був незадовільним. Частина шкільних помешкань не відповідала своєму призначенню. Ще одним значним недоліком у розгортанні мережі національної освіти було те, що не вдалося, незважаючи на зусилля центральних установ та роботу ентузіастів коренізації, створити наступність у системі освіти національною мовою [417].

Фактично існували дві її складові – початкова школа і технічна школа за професійним спрямуванням та виші, які не зв'язку у вигляді середньої школи. Так у 1929 – 1930 навчальному році в Україні було 2955 національних шкіл першого то 624 національні школи другого концерну, або 71,7% та 28,3% від їх загальної кількості. Виходило, що учень у молодшому віці навчався рідною мовою, далі – українською або російською, а коли слід було обрати спеціальність, то виявлялося, що йому бракувало знань для вступу у виш. Це, в свою чергу, позначилося на підготовці фахівців, у тому числі і майбутніх педагогів. Вищий навчальний заклад залишав учитель низької кваліфікації – коло замикалось та породжувало проблему низької якості освіти у національних школах.

Абсолютизовані методи здобуття освіти, невизнання значного масиву здобутків західноєвропейської цивілізації та ідеологічна ангажованість навчального процесу спричиняли до нової проблеми. До цього додавався низький рівень шкільної реформи у школах для національних меншин, брак підручників та багатомовність. Особливо скрутним було становище із

забезпеченням педагогічним персоналом сільських шкіл та національних навчальних закладів розташованих у невеличких містечках. Не дивно що за таких умов 62 тис. учнів різних національних груп відвідувати школу не мали змоги. За підрахунками працівників Наркомату освіти для забезпечення дітей 8-10-річного віку освітою треба було додатково відкрити 1316 навчальних груп, що в свою чергу вимагало підготовки такої ж кількості вчителів і знання мови національних меншин [445, с. 105].

Питання підготовки вчителів відіграло особливу роль у процесі становлення мережі навчальних закладів. Лише російські та німецькі школи були більш-менш забезпечені вчителями. А за відомостями Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин у 1930 – 1931 навчальному році не вистачало 758 учителів для російських шкіл, 115 – для німецьких, 180 – для єврейських, 140 – для польських, 40 – для болгарських, 20 – для білоруських, 10 – для татарських, 5 – для вірменських. Деякі сподівання пов'язані із покращенням існуючої ситуації пов'язувалися із розгортанням діяльності педагогічних навчальних закладів. У 1930-х рр. у великих містах України існували єврейські та німецькі відділи при інститутах професійної і народної освіти. В 1928 р. було утворено групу для підготовки грецьких вчителів при Маріупольському педагогічному технікумі.

Неодноразово організовувалися курси та конференції для вчителів національних меншин. Прикладом таких конференцій стала губернська конференція польських вчителів Поділля, котра відбулася в січні 1925 р. на яку прибула 32 делегати. В резолюції вона констатувала низьку якість роботи серед польського населення Поділля і наголошувала на необхідності посилення координації діяльності, налагодженні курсової перепідготовки кадрів [27, арк. 32, 35]. Що ж до курсів, то вони були короткотермінові з підготовки та підвищення кваліфікації вчителів національних шкіл. У 1926 р. в місті Сталіно було відкрито Всеукраїнські курси з перепідготовки вчителів татарських шкіл [27, арк. 70]. У 1926 – 1930-х рр. на базі Преславського болгарського технікуму діяли Всеукраїнські курси підвищення кваліфікації вчителів, де

навчалися також і педагоги Кримської АСРР. У свою чергу вчителі вірменських шкіл України вчилися на курсах підвищення кваліфікації у місті Нахічевань (північнокавказький край РСФРР). Невеликі групи студентів з України здобували освіту в Саратовському, Казанському та Нижньо-Новгородському університетах, де готували вчителів із знанням татарської мови [27, арк. 114]. Кілька місць для студентів з України було заброньовано в Ленінградському німецькому педагогічному технікумі та Латиському відділі робітфаку Першого Державного Ленінградського університету [244, с. 64]. Крім того в Україні існувало майже 30 педагогічних технікумів, у тому числі 3 єврейських, 2 російські, польський, болгарський, німецький та грецький із татарським відділом [51, арк. 112, 120].

Важливим наслідком співпраці ЦКНМ з Наркомосом стало створення низки професійних технічних шкіл. Варто зазначити, що у 1925 – 1926 навчальному році профтехшколи відповідно до мови викладання поділялися приблизно так: 51,9 % українських, 27,6 % україно-російських, 14% російських, 2,8 % єврейських, 0,7 % інших [58, арк. 11зв., 121]. У 1927 – 1928 навчальному році планувалося розширити мережу національних установ, а також створити євсектори при вечірніх робітничих університетах в Києві і Харкові, відкрити по одній німецькій сільськогосподарській школі в Одеській та Волинській округах; одну польську сільськогосподарську школу в Бердичівській та Проскурівській округах, одну російську в Харкові, одну єврейську в Запоріжжі і Маріупольській окрузі, по одній єврейській кустарно-промисловій школі в Київській і Тульчинській округах та в АМСРР, а в 1928 – 1929 навчальному році – в Волинській, Кам'янецькій, Коростенській, Кременчуцькій, Миколаївській, Полтавській та Шепетівській округах, по одній профтехшколі у Вінницькій та Могилівській округах, одну німецьку профтехшколу в Запоріжській окрузі, а також значно збільшити кількість місць у вищих навчальних закладах [75, арк. 12, 122].

На початку 1930-х рр. у профтехшколах національних меншин викладання національними мовами здійснювалось у такому співвідношенні: 29 єврейською

мовою, 6 польською, 8 німецькою, 4 болгарською, 1 грецькою. Саме тут і виникла проблема професійної орієнтації. Цілком природним було бажання батьків бачити свою дитину освіченою, а через соціальний підхід у відборі студентів до вищих і спеціальних навчальних закладів, чимало представників етнospільнот було позбавлено можливості здобути повну освіту. Інша ж частина випускників національних шкіл мала змогу орієнтуватися виключно на заклади, створення спеціально для обслуговування потреб студентів, які належали до тієї чи іншої національності. Випускники шкіл могли продовжити свою освіту в 20 єврейських, 2 польських, 2 німецьких індустріальних технікумах та 3 російських, 5 єврейських, 4 польських, 6 німецьких, 4 болгарських, 1 грецькому, 1 греко-татарському та 3 змішаних сільськогосподарських технікумах [445].

У той же час у низці випадків навчальні заклади не могли набрати необхідної кількості студентів. Однією з причин цього був тяжкий матеріальний стан студентів. Особливо це стосується навчальних закладів, розташованих у сільській місцевості, які за існуючим тоді положенням отримували для студентів продукти харчування за зниженою (порівняно з містом) нормою. Частина студентів голодувала і це змушувало їх припиняти навчання (зазначимо, що до Голодомору 1932 – 1933 рр. було ще далеко). А. Глинський, заступник голови ЦКНМ у листі до наркомату постачання (лютий 1931 р.) зазначав: «ЦКНМ при ВУЦВК одержала відомості, про те, що Коларівське райспоживтовариство відмовило в постачанні їдальні Преславських болгарських педагогічного і агротехнічного технікумів. У зв'язку з цим студенти вище зазначених технікумів позбавлені можливості нормально відвідувати курси і починається відхід студентів з технікумів. Тому ЦКНМ просила вжити відповідних заходів щодо планового постачання харчовими продуктами Преславських технікумів» [58, арк. 1].

Можна твердити, що етнospільнот стояли лише на початку довгого тяжкого шляху відродження і розвитку національної культури, коли точкою відліку нового етапу національної і культурної політики стала колективізація,

що хоч і не була безпосередньо пов'язана з культурно-освітніми процесами, проте докорінно змінила їх перебіг і знецінила основні здобутки культурної роботи в середовищі національних меншин.

Складовою частиною національно-культурної роботи ЦКНМ була книговидавнича справа. У звіті Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин та діяльності ЦКНМ при ВУЦВК зазначалося, що досить тривалий час національні школи та населення національних меншин не були забезпечені в відповідній мірі видавництвами на нацмовах. Відносно краще налагоджена була видавнича справа на єврейській мові та частково на німецькій, найгірше на польській і болгарській мовах. Інші національності України у цьому відношенні геть не обслуговувалися [424, с. 43]. У зв'язку з цим при ВУЦВК з червня 1926 р. розпочала діяльність Всеукраїнська філія видавництва народів СРСР, яка мала розвивати друк національними мовами. Всі інші видавництва, які раніше все ж таки друкували деяку кількість книжок мовами національних меншин, поступово припинили свою діяльність [58, арк. 8]. До цих видавництв належали Державне видавництво України, Книгоспілка, Юрвидав, «Культур ліга», яке спеціалізувалось на видавництві літератури єврейською мовою, «Трибуна» – польською тощо [28, арк. 33].

Керівництво Всеукраїнської філії Центрвидаву народів СРСР покладалося на раду, до якої входили і представники від ЦКНМ. З видавництвом співпрацювало понад 250 авторів і перекладачів, які писали мовами національних меншин. Торговельні підприємства, філії, що розповсюджували її видавництво знаходилися в Києві, Житомирі, Кам'янець-Подільському, Бердичеві, Умані [244, с. 70].

Центрвидав приймав передплату на всі газети й журнали всіма мовами національних меншин СРСР. У 1926 – 1927 видавничому році завдяки Українській філії Центрвидаву різним накладом побачило світ 100 назв книжкової продукції, з них третину польською мовою, половину – німецькою та єврейською разом, болгарською – 17, грецькою – 1. Упродовж другої половини 1920-х рр. українська філія видала 1200 назв підручників, масової та

політичної літератури. Варто зазначити, що саме в цей період при загальному зростанні книжкової продукції питома вага російської літератури дещо скорочувалась. За видавничим планом на 1931 р. передбачалося видати єврейською мовою – 746 назв книг (2385 друкованих аркушів), німецькою – 594 назв (1570 аркушів), польською – 458 назв (1020 аркушів), болгарською – 267 назв (606 аркушів), російською – 28 назв (92 аркушів), чеською – 16 назв (60 аркушів), грецькою – 19 назв (60 аркушів) [445, с. 110-111].

На початку 1930-х рр. в Україні на мовах національних меншин видавалося 9 центральних і більше 40 районних та обласних газет. З метою розгортання книговидавничої справи у 1931 р. було організоване Державне видавництво національних меншин УСРР, котре проіснувало до липня 1941 р. У його складі були філії в Києві та Харкові. Держнацменвидав мав друкувати за відповідними видавничими планами та програмами періодики та літературу мовами національних меншин, розповсюджувати на території УСРР свої та закордонні видання мовами національних меншин [163, с. 17].

Збільшення кількості видань свідчило про певні досягнення в організації видавничої діяльності мовами національних меншин. Однак, якщо порівняти тиражі національних газет, журналів та книжкової продукції (особливо підручників) з чисельністю національних груп, то обсяг виданої літератури продовжував бути незадовільним. Так на 1,5 млн. єврейського населення України припадало 14 тис. примірників газети «Штерн», на 0,5 млн. поляків 7 тис. примірників газети «Серп». Невеликі тиражі видань мовами національних меншин обумовлювали їхню більшу (у два-три рази) ціну порівняно з українською літературою. Серед причин, що перешкоджали виданню та поширенню літератури були брак шрифтів, розпорошеність поліграфічно-видавничої бази [445, с. 112].

Центром політосвіти залишалися сільбуди і клуби (на селі) при яких діяли гуртки лікнепу та політграмоти. Попри недостатню матеріальну базу мережа політосвітніх закладів національних меншин розвивалась досить швидко. Всього на початку 1927 р. селянство різних національностей України

обслуговували 150 сільбудів, 441 хата-читальня, 213 бібліотек [30, арк. 11]. А вже 1930 р. в Україні нараховувалось 356 сільбудів, було відкрито 1290 червоних куточків, при культосвітніх установах налічувалось 2300 радіоустановок, радіогазети транслювалися єврейською мовою у Харкові, Києві, Одесі, польською в Києві, німецькою і болгарською в Одесі [302, с. 55].

Для підготовки працівників і радянського апарату в місцях проживання національних меншин були організовані радянські партійні школи (3 єврейських, 1 німецька, 2 польських, 1 болгарська). У системі національно-культурної роботи ЦКНМ немало зусиль було затрачено на розвиток національних театрів. На початок 1927 р. в Україні діяло 3 великих російських театри та 3 єврейських театри, одна польська драмстудія в Києві. У 1934 р. існувало 6 державних театрів і три студії в яких польські робітники, службовці, учні ознайомлювалися з театральною грамотою [445, с. 126].

Слід сказати, що робота з малочисельними національними групами в містах (ассирійцями, китайцями, вірменами, лезгинами та іншими, що були розпорошені в інонаціональному середовищі і рідко проживали компактними групами) була зосереджена в таких установах як клуби, червоні куточки при підприємствах, тощо. У сільській місцевості поряд з клубами діяли також хати-читальні, сільбуду, бібліотеки тощо, які партійно-радянське керівництво прагнуло зробити осередками розгортання політико-масової роботи. Специфічною формою роботи з малочисельними національностями, що мешкали у містах, були Доми Народів Сходу, що діяли в Києві, Харкові та Одесі. Ними обслуговувалися, головним чином вірмени, ассирійці, татари, грузини, греки, тюрко-перси, китайці, корейці. Народи мали при Домах Народів Сходу свої осередки, представники яких складали пленум Домів Народів Сходу, який обирав правління. Але такі заклади не дивлячись на їхню ефективність все ж таки не забезпечували повністю потреби малочисельних національних меншин [445, с. 113].

Екстраординарність ситуації після проголошення курсу на коренізацію полягала у тому, що в обставинах певного цивілізаційного відставання,

відмінного становища національних меншин України, країна розпочала вважалася територією в межах якої багатомовність мала стати важливим чинником у побуті її жителів [408, с. 64]. Крім того кардинально змінювалась кадрова політика у місцях концентрації національних меншин. Знання мови місцевого населення ставало обов'язковою умовою при вступі на державну службу в районних і сільських органах радянської влади. На час ухвалення цих пропозицій органи державної влади не були в змозі їх втілити, попередньо не реорганізувавши роботу державних закладів [394, с. 91].

З кінця 1920-х рр. у національній політиці відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням в СРСР командно-адміністративної системи. Сталінська національна політика, ґрунтуючись на соціально-політичних засадах «казарменого соціалізму», вела до відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин в СРСР, що було завуальовано ідеологічною доктриною «дружби народів» [429, с. 221]. Так, у резолюції липневого пленуму ЦК КП(б)У 1933 р. у розділі «Робота серед національних меншостей» відзначалося, що «Послаблення більшовицької пильності партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншостей, особливо серед польської та німецької людності, що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими й німецькими фашистськими елементами, що деякі з них навіть пролізли до партії» [260, с. 248]. Пленум висунув вимогу вживання відповідних заходів щодо «очищення» цих організацій від «ворожих елементів». Під тиском Москви партійні органи в Україні ухвалили низку рішень, на підставі яких здійснювалась спочатку «чистка», а потім ліквідація навчальних закладів, у яких викладання велось мовами національних меншин (як осередків «буржуазно-націоналістичного впливу»). Вживались заходи щодо закриття й реорганізації національних культурно-освітніх закладів, редакцій газет і журналів. Проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць як таких, що не виправдали себе [194, с. 135-137].

Більшовицька влада прищеплювала жителям України переконання про те,

що представники національних меншин – вороги радянської влади, з якими необхідно боротися. Невдовзі було розгорнуто терор проти представників національних меншин України – людям відмовляли у працевлаштуванні, виселяли з домівок, проти «націоналістів» фабрикувалися кримінальні справи. У 1933 – 1934 рр. репресивними органами в Україні були «викриті» контрреволюційні організації «Союз визволення України», «Польська організація військова», «Національний Союз німців на Україні» [194, с. 138].

* * *

Заходи компартійної верхівки в УСРР упродовж досліджуваного періоду у сфері соціально-економічних відносин докорінно трансформували традиційний уклад життя етноспільнот та заклали основу для стирання ідентичності у представників різних національностей. ЦКНМ взяла безпосередню участь у соціально-економічних більшовицьких перетвореннях, виступаючи зняряддям руйнування ідентичності народногосподарського укладу життя національних меншин. Водночас, її діяльність у галузі господарського розвитку національних меншин в період непу слід визнати до певної міри продуктивною, оскільки ЦКНМ у сприяла розвитку кооперування.

Робота ЦКНМ у напрямку культурного розвитку національних меншин, була досить успішною і до певної міри, особливо у 1920-х рр., позитивно позначалась на зазначеній сфері життя етнічних меншин. Проте значна кількість проблем залишалася нерозв'язаною. На першому етапі політика коренізації здійснювалась виключно адміністративними методами. Вся робота серед національних меншин у сфері реалізації культурно-просвітницьких планів радянської влади, здійснювалась під посиленням ідеологічним контролем більшовицького режиму.

ВИСНОВКИ

Проведений нами аналіз вітчизняної історіографії, присвяченої проблемам національних меншин та етнополітики більшовицького режиму у 20 – 30-х рр. ХХ ст. засвідчив відсутність комплексних спеціальних досліджень історії створення та функціонування ЦКНМ при ВУЦВК.

Написані партійними функціонерами праці 1920 – 1930-х рр. висвітлювали діяльність відповідних органів, як і національну політику режиму в цілому виключно у позитивному світлі, недоліки етнополітичного курсу радянської влади як такого замовчувалися, відкидалася сама їх можливість. У процесі становлення сталінізму як найбільш одіозної форми компартійного режиму, відбулося згортання дослідження специфічних потреб і проблем національних меншин. Закладені у 1930-х – 1940-х рр. підходи модифікуючись проіснували до середини 1980-х рр. У цей час радянська історіографія системно замовчувала дійсні проблеми національних меншин та сутність руйнівної позиції комуністичної партії у цьому питанні. Підкреслювались успіхи у залученні етнічних меншин до загальнорадянських модернізаційних процесів та подоланні їх «відсталості і зашкарублості».

Лише із здобуттям Україною незалежності та падінням комуністичного режиму з'явилася можливість критичного переосмислення етнополітичної історії України в цілому та її національних меншин зокрема. До певної міри активізувався й інтерес до історії створення та функціонування спеціалізованих на роботі в іноетнічному середовищі партійно-державних інституцій. У працях дослідників етнічних меншин з'являються окремі розділи або параграфи присвячені історії їх створення та діяльності. Основна увага приділялася історії Центральної комісії національних меншин із якою не безпідставно пов'язували реалізацію політики коренізації у іноетнічному середовищі, а також її попередника – Відділу національних меншин при НКВС. Проте комплексного вивчення історії створення, структури завдань та напрямків діяльності спеціалізованих органів створюваних протягом 1920-х рр. для реалізації

етнополітичного курсу більшовиків в Україні досі не було здійснено.

Документальну базу дисертаційного дослідження склали різноманітні за походженням, видами, ознаками та змістом друковані та неопубліковані джерела. Насамперед це архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, де містяться фонди тих відомств у складі яких функціонували перші структури спеціалізовані на роботі серед етнічних меншин УСРР. Важливе значення мають фонди Народних комісаріатів освіти та внутрішніх справ, а також окремий фонд у якому зібрані матеріали Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. Документи фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань містять не лише матеріали, що проливають світло на процес формування та трансформації етнополітичного курсу більшовиків, але й допомагають прослідкувати історію створення та діяльності партійно-державних структур спеціалізованих на роботі в іноетнічному середовищі. Насамперед це стосується окремих національних секцій та створеного для координації їхньої діяльності Підвідділу національних меншин при відділі агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Важливою групою джерел є опубліковані директивні матеріали. Вони містяться у відомчій періодиці 1920-х – 1930-х рр., а також окремих збірниках розпоряджень і постанов органів державної влади. До них прилягають опубліковані у радянські часи збірники документів та матеріалів, наповнення яких має на собі відбиток ідеологічної цензури тоталітарної держави. Недоліком усіх зазначених джерел є факт створення їх усіх без винятку представниками компартійної номенклатури, що не могло не позначитися на заангажованості навіть критичних матеріалів. Тому важливу роль для врівноваження висновків відіграють документи та матеріали опубліковані після розпаду СРСР. Лише за умови використання новітніх методів проведення історичного дослідження використання зазначеного комплексу джерельного матеріалу здатне забезпечити відтворення історичної дійсності високого рівня достовірності.

Аналіз концептуальних засад більшовицької національної політики дозволив нам зробити висновок, що під час підготовки революції у

багатоетнічній державі, якою була Російська імперія, прибічники РСДРП(б) мали на меті скористатися непорозуміннями національного характеру для поширення свого впливу на різні верстви населення. У галузі етнополітичного регулювання знайшли своє віддзеркалення різкі відмінності між стратегією на уніфікацію та інтернаціоналізацію суспільного життя з одного боку, і тактикою утилізації потенціалу національно-визвольного руху, нейтралізації його нелояльних форм у контексті боротьби за владу, а потім за її утримання та зміцнення, з іншого.

Провідною зовнішньою рисою етнонаціональної політики режиму стає показове висвітлення успішного подолання національних проблем в Радянському Союзі на противагу поглибленню міжетнічної ворожнечі у решті світу. Однак, внаслідок позбавленої тактовності вузькоспрямованої політики більшовиків щодо етноспільнот України все більш нагальним ставало питання притягнення останніх до «радянського будівництва», залучення національних меншин до виконання завдань у сфері політичного, соціально-економічного та культурного реформування. Зазначені тенденції виявилися у політиці коренізації, яка була покликана завадити об'єднанню національних меншин навколо несумісних із комуністичною ідеологією організацій.

Спроби формування структур етнополітичного регулювання на основі досвіду УНР або ініціативи окремих національних спільнот, були вкрай обережно сприйняті компартійним керівництвом. Натомість було обрано парадигму розвитку інституцій спеціалізованих на роботі серед іноетнічного населення на основі партійних секцій створених для агітаційно-пропагандистської роботи у середовищі національних меншин. Уже за умов боротьби за підкорення поліетнічної республіки та подолання базованого на національних та соціальних підвалинах опору місцевих спільнот, комуністи вдалися до низки кроків спрямованих на залучення іноетнічного населення на свій бік. Виконання означених завдань було покладено на структурні підрозділи у системі агітпропу КП(б)У, керовані відповідними центральними національними секціями або бюро при агітаційно-пропагандистському відділі

ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б). Вони на тривалий час перебрали на себе непритаманні їм функції, зокрема у галузі культурно-освітньої роботи, впровадження соціально-економічних заходів радянської влади у середовищі національних меншин. Посівши монопольне становище, що посилювалося у зв'язку із подальшою узурпацією механізмів влади у державі комуністичною партією, спеціалізовані на роботі з інонаціональним населенням республіки секції КП(б)У робили спроби блокувати створення альтернативних їм центрів реалізації етнополітичного курсу режиму, що знайшло свій вияв у тривалому затягуванні зі створенням, а потім і саботажі діяльності національних секцій та Ради національних меншин при Народному комісаріаті освіти та Відділі національних меншин при НКВС. Лише зі створенням Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК безпосередня участь національних секцій агітпропу КП(б)У у впровадженні етнополітики режиму стала менш поширеним явищем, хоч необхідність узгодження з ними заходів, які реалізовувалися в іноетнічному середовищі зберігалась і надалі.

Національні секції при Народному комісаріаті освіти УСРР стали першими із власне державних органів спеціалізованих на роботі серед етноспільнот. Оскільки з приходом більшовиків до влади єдиного погляду на побудову системи органів етнополітичного регулювання в Україні не існувало, структура та методи управління нацсекцій були скопійовані з аналогічних за змістом діяльності утворень, які проводили роботу серед етнічних спільнот Росії. Однак внаслідок значних розбіжностей в умовах роботи, катастрофічної нестачі коштів та досвідченого штату працівників їх ефективність зводилася до мінімуму. Створена для координації роботи окремих національних секцій Рада національних меншин при Народному комісаріаті освіти, через зменшення кількості співробітників невдовзі трансформувалася у позбавлену авторитету структуру.

Як альтернатива створенню українського Народного комісаріату в справах національних меншин, Відділ національних меншин при НКВС виявився неспроможним виконувати свої функції у своєрідних умовах УСРР.

Невизначеність нормативно-правової бази його функціонування, відсутність усвідомлення потреби у його діяльності серед керівництва місцевих відділів управління при губернських виконавчих комітетах, відсутність чітко визначених джерел фінансування необхідного для успішної роботи місцевого апарату, блокували будь-які спроби керівництва структури ефективно виконувати свої завдання. Із переліку функцій відділу більш-менш здійснювався контроль та нагляд за етноспільнотами, працівники органу намагалися протидіяти національним рухам та своєчасно розпускали громадські організації. Будь-якої роботи корисної для національних меншин відділ не розвинув, та й не міг цього зробити, адже працював у структурі відомства, основним напрямком якого було руйнування, а не творення.

Відтак, коли з ліквідацією у РСФРР Народного комісаріату у справах національних меншин виявилось, що побудова системи органів для роботи серед етнічних меншин в УСРР втратила існуючий зразок, місцеві функціонери намагались адаптувати їх до нових віянь, які надходили із-за меж республіки. Черговою спробою консолідувати реалізацію етнополітичного курсу партії, у значно оновленій формі «коренізації», стало утворення та діяльність ЦКНМ при ВУЦВК. ЦКНМ пройшла складний шлях становлення та розвитку. Впродовж всього свого існування вона змушена була діяти у річищі виконання загальнорадянських внутрішньополітичних завдань, що реалізовувалися у країні, та спрямовувала свою роботу не так як на задоволення потреб і відстоювання інтересів національних меншин, скільки на реалізацію політики режиму. Наріжним принципом формування організаційної структури комісії стало додержання пропорційного представництва усіх національностей репрезентованих етнічною картою республіки. Члени ЦКНМ розподіляли відповідні ділянки роботи серед національних меншин згідно внутрішніх домовленостей, які досягалися на спільних засіданнях секцій комісії, що були створені за національним принципом. Більшість планових завдань ЦКНМ спрямовувались на забезпечення зміцнення впливу більшовицького режиму у середовищі національних меншин. Важливою формою роботи ЦКНМ була

підготовка звітів для ВУЦВК. До середини 1920-х рр. періодичність їх складання визначалась раз у квартал, а у наступні роки вона розширювалася до одного разу на півроку. Така регламентація адміністративних відносин була безумовно потрібна вищому виконавчому органу влади, оскільки у зазначений спосіб досягався тотальний контроль за діяльністю підпорядкованої структури. Еволюція ЦКНМ цілком відбивала загальну тенденцію уніфікації структури державної влади, а інтенсивність роботи інституції повністю залежала від політичних імпульсів, що надходили із партійних установ.

Місцеві органи ЦКНМ на етапі свого становлення змушені були розгортати діяльність в складних умовах кадрового дефіциту, який поглиблювала некомпетентність окремих співробітників, їх небажання виконувати безпосередні обов'язки. Перманентні адміністративні та кадрові перетасовки місцевого апарату ЦКНМ ще більше поглиблювали й без того складну ситуацію. Зверхне ставлення губернських та окружних виконавчих комітетів до ОБНМ створювало ситуацію за якої працівники останніх не розраховували на сторонню допомогу у разі виникнення непередбачених ситуацій. На роботі місцевих осередків ЦКНМ також негативно позначалися проблеми фінансового характеру. Для того аби подолати існуючі негаразди ЦКНМ насамперед мала їх встановити. Здійснити це їй вдалося шляхом впровадження періодичної звітності. Виявлені у такий спосіб недоліки ЦКНМ намагалася ліквідувати викликаючи до себе місцевих працівників для надання відповідних вказівок та шляхом поглиблення інструкторського листування. У 1930-х рр., за умов посилення політичного тиску репресивної радянської державної машини ефективність діяльності ЦКНМ різко знизилася. Місцеві органи були позбавлені будь-якої самостійності та ініціативи, сама їх кількість постійно скорочувалась у зв'язку із реформуванням адміністративного устрою УСРР. У цей час зі зміцненням тоталітарного режиму, ЦКНМ була реорганізована у відділ при ВУЦВК та перетворилась у формальний додаток до виконавчої гілки влади.

ЦКНМ відігравала головну роль у проведенні адміністративно-

територіальної реформи з урахуванням етнічної специфіки регіонів. Для командної системи національні одиниці були зняттям запровадження влади більшовиків, адже саме національним радам відводилася роль активного сприяння соціальному та духовному розширенню етноспільнот, виявленню класово ворожих елементів.

Діяльність ЦКНМ у сфері господарського розвитку етнічних спільнот на початковому етапі свого існування слід визнати до певної міри продуктивною, оскільки вона у процесі кооперації достатньо сприяла підбору кадрів для підприємств у сфері будівництва та сільського господарства, що частково вирішувало проблему працевлаштування, особливо молоді та соціальної зайнятості населення національних меншин взагалі. Разом із тим ЦКНМ прагматично використовувалася більшовицьким режимом у середовищі етноспільнот України для реалізації програмних положень партії. Державний орган розгорнув свою роботу на селі, де виконував ідеологічну функцію у процесі залучення національних меншин до колективізації. ЦКНМ стала зняттям руйнування ідентичності народногосподарського укладу життя національних меншин, взявши безпосередню участь в соціально-економічному експерименті більшовицької влади на межі 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Діяльність ЦКНМ у напрямку культурного-освітнього розвитку національних меншин, у низці аспектів була більш ефективною аніж в заходах здійснюваних владою за участі комісії в інших сферах суспільного життя. Водночас із зростанням культурного та професійного рівня іноетнічного населення відбувалось використання потенціалу ЦКНМ для насадження комуністичної ідеології, адже згідно розроблених більшовиками принципів розвиток національної за формою культури мав забезпечити безболісну уніфікацію суспільного життя населення більшовицької поліетнічної імперії. Проте значна кількість проблем залишалася нерозв'язаною. Вся робота ЦКНМ серед національних меншин у галузі культури, велася під ідеологічним пресом, тотальним контролем та сильним адміністративним тиском. Здійснюючи національно-культурні перетворення органи влади не враховували національні

особливості. Посилення спротиву відповідній деструктивній політиці режиму з боку національно-свідомих верств населення та синхронне йому посилення тоталітаризму в країні вилилось у згортання політики коренізації та ліквідації ЦКНМ.

Підсумовуючи варто відзначити, що створення та діяльність спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин партійно-державних структур від початку зазнало відбитку внутрішньої суперечливості та двоякості більшовицької концепції національної політики. Якщо формально вони створювалися для забезпечення тих чи інших потреб національних меншин УСРР, як засобу демонстрації переваг радянської влади не лише навколишньому світу, але й власному іноетнічному населенню, то насправді виявились саме засобом його підкорення та асиміляції. З набранням радянським тоталітаризмом щораз більш одіозних форм навіть повністю залежні від компартійного керівництва спеціалізовані структури були ліквідовані, а здійснювана за їх участі політика згорнута.

Критичний аналіз узагальненого в дисертаційному проекті матеріалу дозволило сформулювати кілька **практичних рекомендацій**, спрямованих на використання досвіду діяльності органів етнополітичного регулювання в умовах сучасної України. Їх реалізація сприятиме розбудові в Україні поліетнічного, толерантного суспільства, і допоможе державними органами влади та органами місцевого самоврядування сформулювати виважену соціально-економічну, культурно-релігійну політику стосовно всіх етнічних громад регіонів, зокрема:

- потрібно налагоджувати у політичній системі України механізми взаємодії влади з різними національностями через створення нових та розширення функцій існуючих виконавчих структур з роботи серед етноспільнот, які мають стати виразниками інтересів окремих етносів при діалозі з державними інституціями;

- у галузі соціальної політики, через розвиток суміжних систем соціального захисту;

- у галузі економіки, через залучення коштів етнічних діаспор для покращення економічного потенціалу держави;
- у суспільно-політичній сфері, на противагу різним відцентровим тенденціям через створення автономій національно-культурного типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні документи

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-111. – Оп. 1. – Спр. 689. Списки уполномоченых выделяемых для регистрации еврейского населения. – 16 января – 2 июня 1925 года. – 11 арк.
2. ДАКО. – Ф. Р-112. – Оп. 1. – Спр. 1187. Протоколи засідань президії оргбюро Будинку народів Сходу за квітень-червень 1925 року. – 5 квітня – 3 червня 1925. – 57 арк.
3. ДАКО. – Ф. Р-761. – Оп. 1. – Спр. 206. Оргинстр. Циркуляри за 1924 год. – 230 арк.
4. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-687. – Оп. 1. – Спр. 62. Справи Ландауського районного комітету незаможних селян. – 27 січня – 27 листопада 1927 р. – 89 арк.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-562. – Оп. 1. – Спр. 14. Циркуляри округової селянської інспекції і списки членів товариства взаємодопомоги, 4 вересня 1926 р. – 21 березня 1927 р. – 118 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1904. Листування з Наркомземом УРСР, окрвиконкомаами та іншими установами про переселення та землеустрій національних меншостей. – 1 липня 1924 року – 24 червня 1925 року. – 210 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3273. Матеріали до брошури секретаря ВУЦВКу Буценка «Радянське будівництво та національні меншості на Україні» (постанови, доповіді, відомості). – 1925 р. – 267 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2100. Виписи з протоколів засідань Президії ВУЦВКу про розгляд надання Центральним Комітетом

національних меншинств щодо перегляду постанови Раднаркому УРСР від 25. 08. 1927 р. в справі ліквідації окружних Бюро нацмен. – 9 грудня 1927 р. – 17 лютого 1928 р. – 6 арк.

9. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2122. Проект положення ВУЦВКу «Про Центральну комісію в справах національних меншостей». Доповідь секретаря ВУЦВКу на засіданні Президії Ради Національностей та 1-й Всеукраїнській нараді по роботі серед нацменшостей. Протоколи засідань Центральної Комісії Українського Червоного Хреста та листування з Міжнародним комітетом Червоного Хреста про допомогу населенню Львівської області, яке потерпіло від повіді. Листування секретаря ВУЦВКу з робітниками та службовцями про стан роботи держустанов на місцях. – 17 січня 1927 р. – 13 березня 1928 р. – 146 арк.

10. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 21. Постановлення Совнаркома УССР по боротьбе с бандитизмом. – 29 января – 13 декабря 1921 г. – 21 арк.

11. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 649. Протоколы заседаний коллегии Наркомвнудела УССР и проект положения об отделе по национальным делам при нем. – 8 октября – 4 декабря 1921 г. – 17 арк.

12. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 652. Сводки о ходе избирательной кампании на IV Всеукраинском съезде Советов по губерниям и переписка об организации отделов по делам национальностей при губисполкоме. – 15 августа – 16 декабря 1921 г.. – 42 арк.

13. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1816. Материалы о деятельности отдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР. – 9 января 1922 г. – 4 января 1923 г. – 240 арк.

14. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2230. Циркуляры Наркомвнудела УССР (черновики и лишние экземпляры). – 13 марта – 5 июня 1923 г. – 120 арк.

15. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2232. Циркуляры отдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР. 15 января – 18 августа 1923 г. – 33 арк.

16. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2233. Циркуляри отдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР. – 18 января – 9 марта 1923 г. – 4 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2234. Циркуляри отдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР. – 3 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2236. Матеріали о деятельности отдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. – 82 арк.
19. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2237. Матеріали о деятельности подотделов отдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР. – 5 февраля – 31 декабря 1923 г. – 136 арк.
20. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2238. Доклад о Всеукраинском совещании польских работников просвещения и переписка о работе польского подотдела отдела нацменьшинств. – 11 января – 27 ноября 1923 г. – 39 арк.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 86. Листування з Чернігівським відділом Народної освіти про налагодження роботи в школах губернії, забезпечення дітей взуттям та одягом, організацію гуртків в дитячих установах, призначення переміщення, звільнення та надання відстрочок від проходження військової служби співробітникам освіти Чернігівської губернії. – 6 січня – 28 грудня 1921 р. – 117 арк.
22. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 616. Протоколи засідань Президії Ради нацменшостей Наркомосу УСРР за 1921 р. – 17 серпня – 19 грудня 1921 р., 26 арк.
23. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1766. Протоколи та виписи з протоколів засідань ради національних меншостей. Тези доповідей на II Всеросійському з'їзді політосвіти. – 22 жовтня 1922 – 7 червня 1924 р. – 56 арк.
24. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1769. Матеріали про роботу серед національних меншостей на території УСРР за 1922/23 – 1923/24

операційні роки (положення, резолюції, доповідні записки, плани, відомості, листування). – 4 січня 1922 – 1 квітня 1924 р. – 101 арк.

25. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 996. Листування з ЦК КП(б)У про організацію освітньої справи серед болгарського і молдавського населення України, реорганізацію єврейських дитячих будинків, проведення антирелігійної компанії, видання книг і брошур на єврейській, німецькій та чеській мовах тощо. – 8 вересня 1923 – 20 грудня 1924 р. – 95 арк.

26. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 1011. Штати Ради національних меншостей по губерніях і повітах УСРР та пояснююча записка до них. – 30 січня – 1 грудня 1923 р. – 32 арк.

27. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8634. Матеріали про організацію і стан культосвітньої роботи серед нацменшостей (положення, інструкції, протоколи, витяги з протоколів, плани, висновки, листування), 4 лютого 1926 р. – 16 вересня 1928 р. – 128 арк.

28. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8653. Листування з ЦК нацменом, ВУЦВКу, Північно-Кавказьким відділом, інспектурами народної освіти, про організацію курсів по перепідготовці вірменських вчителів, організацію в м. Харкові вірменського театру, забезпечення шкіл підручниками на вірменській мові. – 14 липня 1926 р. – 7 липня 1936 р. – 92 арк.

29. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 2148. Циркуляри ЦВК СРСР, постанов ВУЦВКу та Раднаркому УРСР про національну політику та доповідь НК РСІ УРСР про обслідування стану українізації радянського апарату. 14 листопада 1925 р. – 29 квітня 1926 р. – 31 арк.

30. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 1. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК, РНК УСРР та листування з ВУРПС Наркомздор'я УСРР, Наркомземом УСРР, Наркомпраці УСРР про українізацію шкіл і громадських установ, забезпечення самостійності національних меншостей на Україні. – 1 серпня 1923 р. – 10 квітня 1928 р. – 158 арк.

31. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 2. Документи про переведення відділу національних меншостей при Наркомвнусправ у відання ВУЦВК та роботу єврейської секції (постанови, протоколи, доповідні записки). – 31 березня 1923 р. – 21 січня 1924 р. – 232 арк.
32. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 3. Витяги з протоколів засідань Малої Президії ВУЦВК. – 27 березня 1924 р. – 1 грудня 1925 р. – 72 арк.
33. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 4. Протоколи № 1-24 засідань ЦК національних меншостей. – 3 травня – 12 грудня 1924 р. – 120 арк.
34. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 5. План роботи ЦК національних меншостей на 1924 – 1925 рр. – 4 арк.
35. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 10. Звіти про роботу ЦК національних меншостей за 1924 – 1926 рр. – 122 арк.
36. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 15. Документи про роботу Катеринославського губвиконкому по землевлаштуванню національних меншостей (протоколи, доповіді, листування). – Вересень – грудень 1924 р. – 18 арк.
37. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 18. Протоколи засідань комісії національних меншостей при Київському та Одеському губвиконкоммах. – 15 січня – 17 грудня 1924 р. – 29 арк.
38. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 21. Документи про роботу губкомісій національних меншостей при подільському губвиконкомі в справі залучення єврейського населення до землеробства (план, листування, відомість). – 11 вересня – 11 грудня 1924 р. – 16 арк.
39. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 28. Постанова, положення ВУЦВК про ЦК національних меншостей, циркуляри ЦК національних меншостей про правильне проведення національної політики на місцях. – 1925 р. – 129 арк.
40. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 32. Постанови, витяги з протоколів засідань ВУЦВК, РНК УСРР, НФК при РНК УСРР. ЦК

національних меншостей про роботу серед національних меншостей. – 13 травня 1925 – 19 квітня 1926 р. – 117 арк.

41. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 36. Протокол № 7 засідання Центральної виборчої комісії УСРР від 11 березня 1925 р. про організацію виборчої кампанії. – 9 арк.

42. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 37. Циркуляри ЦК нацменшостей при ВУЦВК. Копії. – 26 серпня – 31 грудня 1925 року. – 59 арк.

43. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 40. Протоколи засідань ЦК національних меншостей. – 9 січня – 31 грудня 1925 р. – 85 арк.

44. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 41. Протоколи засідань ЦК національних меншостей. – Лютий – березень 1925 р. – 76 арк.

45. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 42. Протоколи № 37, 38, 40, 41 засідань ЦК національних меншостей та матеріали до них (оригінали та копії). – Квітень – травень 1925 р. – 82 арк.

46. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 43. Протоколи № 42-45 засідань ЦК нацменшостей при ВУЦВК та матеріали до них. Копії. – Травень – липень 1925. – 106 арк.

47. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 53. Звіт про роботу ЦК національних меншостей за 1924 – 1925 рр. – 90 арк.

48. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 71. Документи про роботу серед національних меншостей Бердичівського округу (протоколи, план, листування). – 2 грудня 1925 р. – 14 грудня 1926 р. – 85 арк.

49. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 98. Документи про роботу національних судових камер (постанова, доповіді, акти, плани, листування). – Липень 1925 – липень 1926 р. – 76 арк.

50. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 127. Листування з окрвиконкомами про організацію національних судових камер. – 1925 р. – 33 арк.

51. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 135. Реєстри національних сільрад по округах УСРР. – Листопад 1925 р. – квітень 1926 р., 54 арк.
52. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 163. Плани роботи ЦК національних меншостей на 1926 – 1927 рр. – 23 арк.
53. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 173. Документи про вироблення плану конкретних заходів для дальшого поглиблення роботи по забезпеченню самодіяльності національних меншостей на Україні (протоколи, плани, листування). – 3 листопада 1926 р. – 23 листопада 1927 р.). – 53 арк.
54. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 210. Інформаційне зведення звітних відомостей про роботу окружних комісій національних меншостей за 1-е півріччя 1926/27 р. – 40 арк.
55. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 241. Протоколи засідань ЦК нацменшостей № 1-23. Копії. – 3 жовтня 1927 р. – 26 вересня 1928 р. – 89 арк.
56. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 245. – Протоколи № 107-109 засідання ЦК нацменшостей при ВУЦВК та матеріали до них. Копія. – Липень – серпень 1927 р. – 113 арк.
57. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 249. Звіт РНК УСРР про роботу серед національних меншостей, витяги з протоколів ІХ – Х Всеукраїнських з'їздів Рад. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан народної освіти на Україні». – 1927 р. – 201 арк.
58. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 253. Звіт ЦК національних меншостей І Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей та тези доповіді про чергове завдання по роботі серед національних меншостей. – 1927 р. – 71 арк.
59. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 255. Листування з РНК УСРР, окрвиконкомаами про штати місцевих органів ЦК нацмен. – 10 вересня 1927 р. – 28 листопада 1929 р. – 67 арк.

60. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 258. Документи про роботу Центральної комісії серед нацменшостей (акти, резолюції, звіти, висновки, доповідь). – 1927 р. – 127 арк.

61. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 259. Документи про підготовку святкування 10-річчя Жовтневої революції (протоколи, план, листування). – 14 жовтня 1927 р. – 7 січня 1928 р. – 128 арк.

62. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 263. Звіти про роботу окркомісій національних меншостей за 1927 р. – 239 арк.

63. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 275. Документи про роботу Запорізького окрбюро нацменшостей (протоколи, доповідь, листування), 19 листопада 1927 року – 21 серпня 1928 року. – 32 арк.

64. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 283. Документи про роботу Маріупольського окрбюро нацменшостей серед грецького та єврейського населення (протоколи, плани, листування, історична довідка), 1 листопада 1927 р. – 20 липня 1928 р. – 62 арк.

65. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 367. Протоколи засідань ЦК нацменшостей. Копії. – 10 жовтня 1928 р. – 28 серпня 1929 р. – 65 арк.

66. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 368. Протокол наради організаційної комісії по скликанню II Всеукраїнської оргнаради по роботі серед національних меншостей і доповідь «Про радянське будівництво серед національних меншостей». – 46 арк.

67. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 369. Матеріали до засідань ЦК національних меншостей (постанови, висновки, доповідні записки, пропозиції). – 25 січня – 28 грудня 1928 р., 170 арк.

68. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 370. Документи про роботу серед національних меншостей (протоколи, плани, відомості, резолюції). – 13 грудня 1928 р. – 20 січня 1930 р. – 178 арк.

69. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 372. Протоколи, доповідні записки, відомості, таблиці про обстеження білоруського населення, культосвітню роботу серед народів Сходу, проживаючих на Україні, стан

роботи серед малочисельних національних меншостей УСРР, 27 вересня 1928 р. – 22 квітня 1929 р. – 217 арк.

70. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 381. Відомості, таблиці, списки національних шкіл та культосвітніх установ по округах України. – 13 липня – 5 вересня 1928 р. – 133 арк.

71. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 399. Звіти про роботу окрбюро національних меншостей за 1928 р. – 210 арк.

72. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 456. Документи про стан колективізації серед національних меншостей (протоколи, відомості, листування, списки, таблиці). – 15 березня – 22 листопада 1929 р. – 116 арк.

73. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 483. Витяги з протоколів засідань і плани роботи ЦК національних меншостей на 1930 рік та листування з окрвиконкомаами по обговоренню планів. – 10 січня – 13 грудня 1930 р. – 29 арк.

74. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 559. Документи про обговорення проекту постанови Президії ВУЦВК «Про введення до штатів деяких райвиконкомів посади інструктора по роботі серед національних меншостей» (постанова, витяги з протоколів, відомості, списки, листування). – 1 січня 1931 р. – 1 лютого 1932 р. – 87 арк.

75. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 563. Листування з Наркомосом УСРР про вживання рідної мови в національних районах. – 28 грудня 1931 р. – 27 липня 1932 р., 12 арк.

76. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 583. Протоколи засідань комісій національних меншостей при міськрадах, облвиконкомах та матеріали до них. Копії. Проект положення про обласні комісії в правах національних меншостей при облвиконкомах. – 11 січня – 19 грудня 1932 р. – 87 арк.

77. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 585. Плани роботи комісій національних меншостей при райвиконкомах та листування з райвиконкомаами про штати робітників національних меншостей на місцях,

організацію обласних комісій національних меншостей. – 14 серпня – 17 серпня 1932 р. – 102 арк.

78. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 587. Загальні відомості про досягнення Спартаківського національного району в галузі розвитку господарства, будівництва і культури, 1932 р. – 134 арк.

79. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 42. Документи о реорганизации центральных и местных органов по делам национальных меньшинств УССР (проекты постановлений, положения, докладная записка, переписка), 5 січня – 23 вересня 1927 р., 33 арк.

80. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1. Протоколы (без номеров и № 31, 33 – 53) заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. – 16 апреля – 8 сентября 1919 г. – 99 арк.

81. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 40. Протоколы № 1-57 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У (экземпляр первый). – 17 мая 1924 – 31 декабря 1924 г. – 261 арк.

82. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 747. Положения об агитационно-пропагандистском отделе ЦК РКП(б)У, подотделов нацменьшинств и национальных секциях при комитетах КП(б)У. Протоколы заседаний подотдела партпросвещения ЦК КП(б)У с представителями Правобережья Украины и инициативной группы по учреждению организации «Комфут» (коммунистов-футуристов). – 127 арк.

83. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. Сводки и информации о состоянии партпросвещения в губерниях, перечень мероприятий, проведенных Агитпропом ЦК КП(б)У. – 95 арк.

84. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 749. Список лекторов Харьковского института народного образования. – 24 января – 23 декабря 1921 г. – 85 арк.

85. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 750. Протоколы заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У совещаний представителей отделов и секций

национальных меньшинств при Агитпропе ЦК. – 11 января – 31 декабря 1921 г. – 131 арк.

86. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 764. Списки сотрудников, штаты и сметы Агитпропа ЦК КП(б)У, национальных секций (латышской, литовской, эстонской, татарской), Польского и Немецкого бюро, еврейского отдела, секции Партпросвещения Правобережья Украины при ЦК КП(б)У. Штаты и списки заведующих Агитпропов губкомов и уездных комитетов КП(б)У. Мандаты, удостоверения сотрудников ЦК КП(б)У, выданные Агитпропом. – 10 января – 30 декабря 1921 г. – 111 арк.

87. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1771. Планы работы, отчеты, доклады Агитпропа ЦК КП(б)У о работе отдела и подотделов Агитпропа за период с декабря 1922 г. по март 1924 г. – 208 арк.

88. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2253. Докладные записки, обзоры, письма комиссий по проведению украинизации при Всеукраинском Совете Профессиональных Союзов, Всеукраинском Центральном Исполнительном Комитете, Одесской и Харьковской окружных комиссий по украинизации, Южного машиностроительного треста, Всеукраинского союза жилищной кооперации в ЦК КП(б)У о проведении украинизации среди рабочих промышленности, сотрудников государственного аппарата и другим вопросам. – 31 мая 1926 г. – 5 января 1927 г. – 100 арк.

89. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2336. Информационные бюллетени информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У об организационно-партийной работе, состоянии округов, реорганизации комитетов незаможных селян, перевыборах сельсоветов, настроениях крестьянства и др. Вопросам. – 12 февраля – 20 ноября 1926 г. – 106 арк.

90. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2631. Доклад комиссии ЦК ВКП(б) о результатах обследования практики проведения национальной политики на Украине. Планы работы комиссии ЦК КП(б)У по украинизации. Справки, информации, письма Информотдела ЦК КП(б)У, партийных,

советских и профсоюзных органов о ходе проведения украинизации. – 9 января – 31 декабря 1928 г. – 147 арк.

91. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2930. Переписка с Польбюро ЦК ВКП(б) и окружками КП(б)У об итогах обследования польского педагогического техникума в г. Киеве и польских трудовых школ, выезде поляков в Польшу и др. Вопросам. – 20 февраля – 28 декабря 1929 г. – 49 арк.

Періодика

92. Більшовик України. – 1928. – № 12.
93. Більшовик України. – 1933. – № 9-10.
94. Бюллетень НКВД УССР. – Харьков, 1922.– № 12.
95. Бюллетень НКВД УССР. – Харьков, 1922.– № 6.
96. Бюллетень НКВД УССР. – Харьков, 1923.– № 1.
97. Бюллетень НКВД УССР. – Харьков, 1923.– № 2.
98. Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. – Харків, 1921. – № 9.
99. Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. – Харків, 1921. – № 11.
100. Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. – Харків, 1922. – № 9.
101. Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. – Харків, 1924. – № 1.
102. Вісті ВУЦВК. – Орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та красноармійських депутатів. – 1925. – 7 травня.
103. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 21 липня.
104. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 12 серпня.
105. Зібрання постанов РНК УСРР. – 1924 . – № 50.

106. Зібрання постанов РНК УСРР. – 1925. – № 29.
107. Зібрання постанов РНК УСРР. – 1929. – № 18.
108. Зібрання постанов РНК УСРР. – 1932. – № 8.
109. Зібрання постанов РНК УСРР. – 1933. – № 23.
110. Колективист. – 1930. – 5 марта.
111. Коммуніст. – Орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У 1930. – 26 листопада.
112. Коопероване село. – Вісник сільськогосподарської кооперації України. – Харків, 1928. – №1.
113. Коопероване село. – Вісник сільськогосподарської кооперації України. – Харків, 1928. – № 4.
114. Революция и национальности. – Орган Ради національностей СРСР та комуністичної академії. – Москва, 1931. – № 9.
115. Революция и национальности. – Москва, 1933. – № 7.
116. Революция и национальности. – Москва, 1935. – № 6.
117. Сільський господар. – Двотижневик Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитової та кустарно-промислової кооперації. – Харків, 1923. – № 3.
118. Советское строительство. – 1926. – № 4-5.
119. Советское строительство. – 1927. – № 1.
120. Спеціаліст сільськогосподарства України. – 1930. – № 12-13.
121. Съветско село. – Орган Болгарського бюро відділу агітації та пропаганди і преси ЦК КП(б)У. – 1926. – 9 януари.
122. Шлях освіти. – 1927. – № 10.
123. *Trubuna Radziecka*. – Орган Польбюро агітації та пропаганди і преси ЦК ВКП(б). – 1927. – 28 sierpnia.
124. *Trubuna Radziecka*. – Орган Польбюро агітації та пропаганди і преси ЦК ВКП(б). – 1927. – 13 listopada.
125. *Trubuna Radziecka*. – Орган Польбюро агітації та пропаганди і преси ЦК ВКП(б). – 1927. – 31 listopada.

Опубліковані документи і матеріали

126. Болгарське населення півдня України. Дослідження і документи. Вип.1 / Ред. кол.: М.Д.Некоз та ін. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 173 с.
127. Братское сотрудничество народов СССР. 1922-1936 гг.: Сборник документов и материалов. – М.: Мысль, 1964. – 440 с.
128. Всесоюзная Коммунистическая партия (большевиков). Социальный и национальный состав ВКП(б): Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г. – М., 1928. – 158 с.
129. Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. – М.,1930. – Т. 11. – 546 с.
130. Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. – М.,1930. – Т. 28. – 588 с.
131. Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. – Москва – Харьков – Минск, 1931. – 160 с.
132. Голод 1932 – 1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів /Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.) та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
133. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М.Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
134. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 – 1927/28. Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові рад. – Х., Видання ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР,1929. – 228 с.
135. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г.: Стенограф. отчет. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.
136. Декреты советской власти в 13 томах. – Т.1. – М., 1957. – 626 с.
137. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, М., 1963. – 955 с.
138. Десятый съезд РКП(б): Стеногр. отчет. – М.: Партиздат, 1963. – 954 с.

139. Діяльність наркомосвіти УСРР за 1924 – 1925 рр. – Х.: Держвидав України, 1926. – 154 с.
140. До історії міжнародних процесів на Україні: Док. та матеріали // Український історичний журнал. – 1990. – №6. – С.109-118.
141. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. – Вип. I. – К., 1997. – 167 с.
142. Етнополітика в Україні: Документи і матеріали. – К., 1998. – 353 с.
143. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг. / Центр изучения и публикаций документов еврейской истории «Храни и помни»; под общ. ред. В. Ю. Васильева; Сост. В. Ю. Васильев, П. М. Кравченко, Л. Н. Малашенко, Р. Ю. Подкур; Предисл., прим., прилож. Л. И. Килимника. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – Вып. 1. – 351 с.
144. Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці XIX-XX століття: Документи та матеріали. – К., 2002. – 280 с.
145. Збірник постанов та матеріалів інспекції у справі українізації. – М., 1928.
146. Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1921. – № 9.
147. Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – № 28.
148. Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – № 13-14.
149. Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1926. – №16.
150. Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1929. – № 18.
151. Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1929. – № 24.
152. Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 23.

153. Звіт робітничо-селянського Уряду України за 1923-1924 роки до дев'ятого всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів. – Х.: Вид. ВУЦВК і РНК УСРР, 1925. – 310 с.
154. Итоги партпереписи 1922 года на Украине. – Х.: Изд-во ЦК ЦК(б)У, 1922. – 183 с.
155. Итоги работы среди нацменьшинств на Украине. К десятой годовщине Октябрьской революции. По материалам ЦКНМ при ВУЦИК. – Х., 1927. – 109 с.
156. Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933. Зб. док. і матер. / Ред. кол.: С.В.Кульчицький та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 734 с.
157. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Пер. з 8-го рос. вид. / Ін-т історії партії при ЦК КПУ. – К.: Політвидав України. – Т.2. 1917-1924, 1978. – 521 с.
158. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Пер. з 8-го рос. вид. / Ін-т історії партії при ЦК КПУ. – К.: Політвидав України. – Т.3. 1924-1927, 1979. – 529 с.
159. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Пер. з 8-го рос. вид. / Ін-т історії партії при ЦК КПУ. – К.: Політвидав України. – Т.4. 1927-1931, 1980. – 557 с.
160. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Пер. з 8-го рос. вид. / Ін-т історії партії при ЦК КПУ. – К.: Політвидав України. – Т.5. 1931-1941, 1980. – 471 с.
161. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України; Редкол.: В.І.Юрчук (гол.) та ін. – Т.1. 1918-1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
162. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К., 1958. – 703 с.
163. Короткий огляд діяльності робітничого селянського уряду України за 1925-1926 рр. – Харків, 1927 р. – 122 с.

164. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927: Зб. док. і матеріалів / Голов. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін.; Упоряд: В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін.; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (від. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 668 с.
165. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: Зб. док. і метеріалів / Упоряд.: В.М.Даниленко, О.Г.Луговський, І.О.Молодчикова. Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1986. – 415 с.
166. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917 – 1959 рр. В 2 т. – Т.І. – К., 1959. – 884 с.
167. Народное просвещение на Украине. По материалам ЦКНМ при ВУЦИК. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 216 с.
168. Население в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года / ЦСУ УССР. – Х., 1924. – XIV, 185 с.
169. Население Украины по данным переписи 1920 года: (Сводные данные по губерниям и уездам) / ЦСУ УСРР. – Х., 1923. – 50 с.
170. Національний перепис робітників та службовців України (жовтень – листопад 1929 р.): Зб. статистич. матеріалів / Всеукр. рада профспілок; За ред. І.Златопольського. – Х.: Український робітник, 1930. – 159 с.
171. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Панчук М. І., Гошуляк І. Л., Діброва С. С. – К.: Наукова думка, 1994. – 559 с.
172. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матер. Довідник. У 2-х част. / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с.
173. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матер. Довідник. У 2-х част. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.2. – 704 с.

174. Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів – Кіровоград, 2004. – 286 с.
175. Немцы Херсонщины: Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919 – 1930) – О., 2002. – 167с.
176. Партия в цифровом освещении. Материалы по статистике личного состава партии. – М., Л. – 1925. – 128 с.
177. Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 года. – Х., 1927. – 222 с.
178. Правда історії: Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918 – 1925): Збірник документів і матеріалів. – К., 1995. – 168 с.
179. Сільськогосподарський союз голандських вихідців на Україні (1921 – 1927): зб. документів та матеріалів / упор. В. І. Марочко. – К., 2000. – 339 с.
180. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1931. – №8.
181. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1931. – №23.
182. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. – № 1.
183. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. – № 23.
184. Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. 1917 – 1944. – М., 1976. – 651 с.
185. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК Х скликання. – Харків, 1928.
186. Социальный и национальный состав ВКП(б). – М., Л., 1928. – 159 с.
187. Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921-1927): Збірник документів і матеріалів / НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В.І. Марочко. – К.,2000. – 339 с.

188. Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве. 9-12 июня 1923г. – М.: Бюро секретариата ЦК РКП(б), 1923. – 255 с.

189. Німці в Україні. 20-30-і рр. ХХ ст. (зб. док. держ. архівів України) / Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К., 1994. – 244 с.

ЛІТЕРАТУРА

Статті та монографії

190. Александров В. Положение национальных меньшинств в послевоенной Европе / В. Александров. – М., 1933. – 184 с.

191. Аношкин И. Ф. Международное значение опыта КПСС в решении национального вопроса / И. Ф. Аношкин // Вопросы истории КПСС. – 1972. - №3. – С.17-31.

192. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.44-56.

193. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан (Закінчення) / О. В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.15-28.

194. Антонюк О. В. Основи етнополітики / О. В. Антонюк. – К., МАУП, 2005. – 432 с.

195. Антонюк О. В. Формування етнополітики української держави: Історичні та теоретико-методологічні засади: Монографія / О. В. Антонюк. – К., 1999. – 284 с.

196. Архієрейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архієрейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – №2/4. – С.16-54.

197. Баграмов Э. А. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы / Э. А. Баграмов. – М.: Мысль, 1977. – 231 с.

198. Бакуменко П. І. УРСР в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.) / П. І. Бакуменко. – К.: Вид-во Київського університету, 1960. – 107 с.
199. Балбат Т. В. Етнокультурная специфика Донбасса: динамика изменений (20-80-е гг.) / Т. В. Балбат // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С. 310-313.
200. Бапало І. Національна політика Леніна / І. Бапало. — Мюнхен, 1974. – 117 с.
201. Бачинський П. П. Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.) / П. П. Бачинський // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С. 97-107.
202. Бачинський П. П. Торжество ленінських ідей дружби і братерського співробітництва народів СРСР / П. П. Бачинський. – К.: Політвидав України, 1970. – 92 с.
203. Бачинський П. П. Торжество ленінської національної політики на Україні / П. П. Бачинський, М. Я. Варшавчик, М. С. Гольнева. – К.: Політвидав України, 1967. – 459 с.
204. Бачинський П. П. Комуністична партія-організатор здійснення національної політики на Україні / П. П. Бачинський, О. Т. Юрченко. – К., 1972. – 323 с.
205. Бернштейн О. Євреї в Україні / О. Бернштейн // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. – С. 247-273.
206. Беспалий В. А. Національні відношення на Україні, запитання і відповіді. – К., Україна / В. А. Беспалий, С. П. Бритченко, В. М. Бріцин. – 1991. – 236 с.
207. Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі / М. Д. Березовчук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1976. – 146 с.
208. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 686 с.

209. Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава – Днепропетровска (XX век) / А. Г. Быстряков. – Д.: АРТ-ПРЕСС, 2002. – 198 с.
210. Божко О. Мережа єврейських закладів освіти, культури та науки в системі Народного комісаріату освіти УРСР в 1920-ті рр. / О. Божко // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції: 22-23 листопада 1993 р. – К., 1994. – С. 28-33.
211. Бойко Ю. Російські історичні традиції в більшовицьких розв'язках національного питання / Ю. Бойко. – Париж: Нове слово, 1964. – 132 с.
212. Болтенкова Л. Ф. Интернаціоналізм в дійствіи / Л. Ф. Болтенова. – М.: МЫСЛЬ, 1988. – 221 с.
213. Бондарев Б. Ликвидация неграмотности: цифры, факты, перспективы / Б.Бондарев. – М.-Л.: Госиздат, 1929. – 72 с.
214. Бондаренко В. В. Переписи населення в СРСР / В. В. Бондаренко, М. В. Дараган. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1958. – 191 с.
215. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / П. М. Бондарчук. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 45 с.
216. Бородін О. А. Перемога ленінської національної політики на Україні / О. А. Бородін. – К.: Знання, 1969. – 47 с.
217. Бритченко С. П. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні / С. П. Бритченко. – Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1990. – 46 с.
218. Букач В. М. Национальные меньшинства и политика советского правительства в 1921-25 г. / В. М. Букач. – Одесса, 1999. – 31 с.
219. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
220. Буценко А. Національні меншості України / А. Буценко // Більшовик України. – 1928. – №12. – С. 67-73.
221. Буценко А. Работа среди национальных меньшинств на Украине / А. Буценко // Советское строительство. – 1927. – №1. – С.79-85.

222. Буценко А. Районування в Україні / А. Буценко // Радянська Україна. – 1925. – №8. – С. 7-9.
223. Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине / А. Буценко. – Х., 1926. – 36 с.
224. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / А. Буценко. – Харків: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. – 25 с.
225. Василенко М. Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств / М. Василенко. – Х.: Центриздат, 1930. – 32 с.
226. Васильчук В. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. Васильчук. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
227. Верменич Я. Національна реформа 20 – 30-х рр. в Україні: Підсумки, політичні наслідки, уроки / Я. Верменич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 210-224.
228. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991 / Н. Верт. – М.: «Прогресс-Академия», 1992. – 480 с.
229. Винниченко І. І. Національні меншини України: історія та сучасність: наук.-доп. видання / І. І. Винниченко. – К., 2006. – 252 с.
230. Винниченко В. Чотири Універсали. – К., 1990. – 17 с.
231. Вовк В. П. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921 – 1925 гг.) / В. П. Вовк // Вопросы общественных наук. – 1974. – Вып. 19. – С.91-101.
232. Войналович О. Засади державної політики щодо розвитку шкільної освіти національних меншин в Україні у 1920 – першій половині 30-х рр.: історія, досвід, проблеми / О. Войналович // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – Вип. 9. Схід і Захід України: проблеми єднання. – К., 1999. – С.175-184.
233. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні / О. Войналович. – К. – Полтава, 1992. – 149 с.

234. Волкова С. А. Чехи на Півдні України (друга половина XIX – перша третина XX століття) / За ред. А. А. Непомнящего. – Сімферополь: Антика, 2006. – 160 с.
235. Волощенко В.О. Національне питання громадських організацій селян Донбасу у 1920-х роках / В.О. Волощенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія України. – 2001. – Вип.4(504). – С.178-182.
236. Вормсбехер Г. Г. Немцы в СССР / Г. Г. Вормсберг // Знамя. – 1988. – № 10. – С. 10 – 19.
237. Воронец А. Неграмотность на Украине и борьба с нею / Под ред. Ц. М. Подгорненской. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 20 с.
238. Галій М. Національна політика на Радянській Україні в світлі документів / М. Галій. – Львів – Прага: Просвіта. – 1934. – 128 с.
239. Генгборский В. Поляки Советского Союза: их происхождение, участие в Октябрьской революции и социалистическом строительстве. Историко-описательный очерк / В. Генгборский. – М.: Госиздат, 1929. – 68 с.
240. Гительман И. Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / И. Гительман. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с.
241. Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) / А. Гитлянский // Революция и национальности. – 1931. – №9. – С.35 - 44.
242. Гитлянский А. Национальные еврейские советы в местечках / А. Гитлянский // Революция и национальности. – 1936. – №8. – С. 31-32.
243. Глинський А. Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей / А. Глинський. – Харків, 1931. – 78 с.
244. Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине / А. Б. Глинский. – Харьков, 1931. – 78 с.
245. Гольдштейн М. И. Очерки истории евреев Полтавщины / М. И. Гольдштейн. – Полтава, «Стайдж», 1998. – 68 с.

246. Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин в Україні / О. В. Гонтар // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 125-130.
247. Гончаренко В. Д. Правове забезпечення інтересів національних меншостей на Україні в двадцяті роки / В. Д. Гончаренко // Правова держава: Між від. зб. наук. пр. – К., 1992. – Вип. 2 – 3. – С. 170-176.
248. Гончарова О. С. Національні меншини Харківщини в умовах політики коренізації (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / О. С. Гончарова. – Х., 2007.
249. Горбань В. Проблема єврейського містечка в радянській Україні 20-х рр. / В. Горбань // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. – К., 1994. – С. 37 – 44.
250. Горний В. А. Из опыта истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся СССР в социалистическое строительство (1921 – 1929) / В. А. Горний, И. И. Луконцева // СССР и Польша: Интернациональные связи. История и современность. – М., 1977. – С. 431-474.
251. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К., 2000. – 488 с.
252. Григоренко О. П. Поляки на терені сучасної Хмельниччини: сторінки історії / О. П. Григоренко // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир: Волинь, 1999. – С. 132-134.
253. Григорчук П. С. Польське населення на Поділлі в 20-ті роки ХХ століття / П. С. Григорчук // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський. 1995. – С. 331-334.
254. Гриневич Л. Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр. в УСРР у «прокрустовому ложі» більшовицької ідеології / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 12. – С. 225-233.
255. Грошев И. И. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики / И. И. Грошев. – М.: Мысль, 1967. – 420 с.
256. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.

257. Гусев В. О еврейских погромах, помощи пострадавшим и эмиграции евреев из Украины (1917-1922 гг.) // Вестник еврейского университета в Москве. – 1994. – №3. – С.68.

258. Гусева С. О. З досвіду розв'язання національного питання на Півдні України (1920 – 1930 рр.) / С. О. Гусева, М. М. Цобенко // Український історичий журнал. – 1991. – № 2. – С. 45-54.

259. Гуцало Л. Національні меншини України в політиці коренізації 20 – 30-х років ХХ століття / Людмила Гуцало // Наукові записки / Збірник. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 29. – С. 110-124.

260. Гуцало Л. В. Національні райони на Волині (1920 – 1930-і рр. ХХ ст.) / Л. В. Гуцало // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє. – 2007. – С. 241-251.

261. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / В. М. Даниленко. – К., 1991. – 344 с.

262. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко. – К., 1993. – 59 с.

263. Данильченко О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей України в 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.74-87.

264. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР / Л. А. Демиденко. – К.: «Наукова думка». – 1970. – 139 с.

265. Дєдков М. В. Джерельна база дослідження проблеми національно-культурних процесів в Україні 1920-х років: формування протягом 1920-х років / М. В. Дєдков // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ – ХХ ст.: Збірка наукових праць ІІІ Регіональної наукової конференції 14-15 вересня 2000 р. – Запоріжжя: Вид-во Запорізького державного технічного університету, 2000. – С. 9-11.

266. Джеффри Х. История Советского Союза: 1917-1991 / Х. Джеффри. – М.: Вагрис, 1995. – 510 с.
267. Дизанова А. В. Интернационалистские принципы культурного строительства в 20-е гг. (На материалах Одещины) // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. 7 – 9 июня 1989 г., г. Черновцы / А. В. Дизанова. – К., 1989. – С.159 – 162.
268. Дикий А. И. Евреи в России и в СССР. Исторический очерк / А. И. Дикий. – Новосибирск: Благовест, 1994. – 528 с.
269. Дихан М. Д. Болгарські національні райони в Україні у 20 – 30-х роках / М. Д. Дихан. – Одеса.: Маяк, 2004. – 140 с.
270. Дихан М. Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924 – 1929 рр. / М. Д. Дихан. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 159 с.
271. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. – Т.1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1954. – 512 с.
272. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України. (1917 – 1938 рр.) / М. С. Дорошко – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
273. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 182 с.
274. Єпик Л. І. Мовна політика радянської влади в Україні (1918-1923 рр.): між інтернаціоналізмом і «червоним патріотизмом / Л. І. Єпик // Вісник аграрної історії . – 2012. – № 3. – С. 37-43.
275. Єпик Л. І. Теоретичні засади більшовицької мовної політики в Україні (1918-1923) / Л. І. Єпик // Історія науки і біографістики: електронне видання. – 2012. – № 4.
276. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ) / Т. І. Єременко. – К., 1994. – 74 с.

277. Єременко Т. І. Польське національне питання в Україні в 20-ті роки / Т. І. Єременко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / Т. І. Єременко. – 1993. – Вип. 3. – С. 87-96.
278. Єфіменко В. Створення російських національних районів // Проблеми історії України / В. Єфіменко. – 2012. – Вип. 21. – С. 72-99.
279. Єфіменко Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932 – 1938) / Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.82-93.
280. Єфіменко Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932 – 1938) (Закінчення) / Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С.37-47.
281. Єфіменко Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920 – 1930-ті роки / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К., 2003. – С.251-278.
282. Єфіменко Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932 – 1938 рр. / Г. Єфіменко. – К., 2000.
283. Жавжаров Л. В. Из истории Болгар Приазов'я / Л. В. Жавжаров. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2008. – 107 с.
284. Жадько В. Радянський інтернаціоналізм як філософія політичного етноциду / В. Жадько // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. – К., 1999. – С. 53-71.
285. Жуковський О. І. Формування спеціальних управлінських структур для обслуговування євреїв Правобережної України на поч. 20-х рр. ХХ ст. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки голокосту та міжнародні відносини» (до 70-річчя початку Другої світової війни), 23-24 жовтня 2009 р.: зб. наук. праць / [редкол.: П. В. Білоус та ін.]. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – С. 230-238.
286. Журба М. Громадські об'єднання національного села в умовах примусової комунікації селянських господарств України (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / М. Журба // Історія науки і біографістики. – 2009. – № 3.

287. Журба М. А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20-30 рр. ХХ ст.) / М. А. Журба. – К. 2002. – 150 с.
288. Журба М. А. На темному боці місяця. Зваблені інтернаціоналізмом / М.А. Журба, Н.М. Черніговець. – К.: Неопалима купина, 2013. – 368 с.
289. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (1920-30 рр.) / М.А. Журба. – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
290. Журбелюк Г. В. Єврейські школи на Поділлі в контексті політики коренізації / Г. В. Журбелюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир: Волинь, 1999. – С. 82-84.
291. Залесский Я. Страницы еврейской истории Сосницы / Яков Залесский // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы VII-го Международного научного семинара. – Чернигов: Издатель Лозовой В. М., 2012. – С. 14-18.
292. Зарецька Т. Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х / Т. Зарецька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 282 с.
293. Зарічук В. О. Нариси з історії та культури німців Причорномор'я / Валерій Зарічук. – Одеса: Астропринт, 2012. – 176 с.
294. Затонський В. П. Національна проблема на Україні / В. П. Затонський. – Х., 1926. – 50 с.
295. Затонський В. П. З питань національної політики на Україні / В. П. Затонський // Більшовик України. – 1933. – №9-10. – С. 107-117.
296. Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. Доповідь та кінцеве слово на січневій сесії ВУАН / В. П. Затонський. – Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 64 с.
297. Затонський В. П. Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України / В. П. Затонський. – 1933. – №13-14. – С. 34-50.

298. Зиза Н. К. Культурное развитие некоренных национальных групп в 1926 – 1932 гг. (На материалах КП Украины) / Н. К. Зиза // Научные труды по истории КПСС. – 1989. – Вып.160. – С. 33-40.
299. Зингер Л. Г. Национальный состав пролетариата в СССР / Л.Г. Зингер. – М.: Власть советов, 1934. – 116 с.
300. Зотов В. Национальный вопрос: деформации прошлого / В. Зотов // Коммунист. – 1989. – №3.– С.79-89.
301. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. – Харьков, 1927. – 109 с.
302. Іваненко І. Національно-культурне будівництво на Україні у 20-30 рр.: історія і досвід проблеми / І. Іваненко // Радянська школа. – 1990. – № 2. – С. 23-32.
303. Іванова І. А. Єврейська національна меншина в УРСР у 20 – на початку 30-х рр.: історіографічний огляд / І. А. Іванова // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ – ХХ ст.: Збірка наукових праць ІІІ Регіональної наукової конференції 14 – 15 вересня 2000 р. – Запоріжжя: Вид-во Запорізького державного технічного університету, 2000. – С. 27-30.
304. Іванова Т. Ю. Етнополітика та її реалізація на території південних регіонів УРСР в міжвоєнний період / Т. Ю. Іванова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. ХХХІІІ. – С. 101-105.
305. Іванова Т. Ю. Національна політика в СРСР у 1920-ті рр. / Т. Ю. Іванова // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. – 2015. – Випуск 3.38(110). – С. 104-110.
306. Кабузан В. М. Євреї на Україні, в СРСР і світі: Чисельність і розміщення / В. М. Кабузан, В. І. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56-65.
307. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Монографія / О. Калакура – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

308. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
309. Кандель Ф. Книга времен и событий. Том. 3. История евреев Советского союза (1917 – 1939) / Феликс Кандель. – М.: Мосты культуры, 2002. – 488 с.
310. Карпенко О. До питань культосвітнього будівництва на Україні в другу п'ятирічку О. Карпенко. – Х.: Радянська школа, 1932. – 27 с.
311. Карр Э. История Советской России. Большевицкая революция 1917 – 1923 гг. – Т.1-2 / Э. Карр. – М.: Прогресс, 1990. – 763 с.
312. Квиринг Э. Избранные речи и статьи / Э. Квиринг. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 486 с.
313. Кипер М. Еврейское местечко Украины / М. Кипер. – Х.: Пролетарий, 1930. – 108 с.
314. Ковальчук В. Національні меншини на Заславщині у 20 – 30-ті роки ХХ століття / В. Ковальчук, Ю. Корзун // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. – 278 с.
315. Кондратюк Г. М. Національна політика щодо етнічних меншин в УРСР і Кримській АРСР: спільне і специфічне (20-30-ті роки ХХ ст.) / Г. М. Кондратюк // Сіверщина в історії України. – К., 2011. – Вип. 4. – 383-386.
316. Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921 – 1929 гг. / О. В. Козерод. – К.: СПД Савчина, 2002. – 272 с.
317. Козерод О. В. Жіноче питання в роботі сіоніської партії «Поалей-Ціон» в Україні у 1920 роки / О. В. Козерод // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції м. Київ, 27-28 вересня 2003 р. – К., 2004. – С.248-250.
318. Козерод О. В. Переломные Годы. Еврейская община Украины в 1919 – 1929 гг. / О. В. Козерод. – Харьков, 1998. – 161 с.
319. Козирєва М. Е. Адміністративно-територіальні перетворення та

соціально-економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / М. Е. Козирева // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: МФ НАУКМА, 2000. – Т.5: Історичні науки. – С. 83-88.

320. Комаренко Н. В. Дружба и сотрудничество народов СССР (Украинская Советская историография) / Н. В. Комаренко. – К., 1984. – 215 с.

321. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 397 с.

322. Котляр Ю. Польське населення Півдня України в добу нової економічної політики (1921-1929 рр.) / Ю. В. Котляр // Поляки на Півдні України: історія та сьогодення. Т.1. – Київ-Миколаїв, 2008. – С. 294-297.

323. Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И. И. Костюшко. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2001. – 222 с.

324. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917-31 рр.): монографія / Ю.В. Котляр. – Миколаїв: Ви-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156с.

325. Котляр Ю. Польське населення півдня України в добу нової економічної політики / Юрій Котляр // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2 т. – Т.1. – Жешов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 290-298.

326. Кротік Н. Л. Політика в галузі освіти єврейського населення на Поділлі у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Н. Л. Кротік // Історія України маловідомі імена, події, факти. – Вип. 9. – К.: Рідний край. 1999. – С. 307-314.

327. Кручек О. А. Становлення державної політики в УСРР у галузі національної культури (1920 – 1923 рр.). – К., 1996. – 49 с.

328. Кудряченко А. І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення / А. І. Кудряченко. – К.: Наук. думка, 1995. – 74 с.

329. Кузьменко В. Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні. (1917 – 1939 рр.): правові аспекти: монографія / В. Б. Кузьменко. – Одеса, 2009. – 809 с.

330. Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К., 1995. – 272 с.
331. Куличенко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития / М. И. Куличенко. – М., 1972. – 564 с.
332. Кулініч І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулініч, Н. В. Кривець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 271 с.
333. Кульчицький С. В. Депортації польського і німецького населення з України (1934 – 1937) / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1998. – Вип. 4. – С.196-207.
334. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
335. Кульчицький С. В. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України. – 2005. – Вип. 13. – С. 3-56.
336. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): Спроба побудувати концептуальні засади реальної історії / С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України, 1995. – 203 с.
337. Курас И. Ф. Ленинизм и национальная политика в современных условиях / И. Ф. Курас. – М.: Политиздат, 1972. – 274 с.
338. Курас И. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні / И. Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.
339. Левітан М. Освіта національних меншостей / М. Левітан // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С.15-23.
340. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т.24 / В. І. Ленін. – К.: Політвидав України, 1981. – 550 с.
341. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т.27 / В. І. Ленін. – К.: Політвидав України, 1972. – 576 с.

342. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 44 / В. І. Ленін. – К.: Політвидав України. – 558 с.
343. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 50 / В. І. Ленін. – К.: Політвидав України, 1975. – 620 с.
344. Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917-1920 / А. В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1967. – 304 с.
345. Лихолат А. В. Торжество ленінської національної політики на Україні. – К., 1967. – 459 с.
346. Ложкін В. Ю. Ленінська національна політика і її реалізація на Україні: позитиви і деформації / В. Ю. Ложкін, В. Ф. Панібудьласка. – К., 1991. – 233 с.
347. Лутай М. Є. Чехи на Житомирщині: Історія і сьогодення / М. Є. Лутай. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 208 с.
348. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): порівняльний аналіз / Мазур В. М. – Київ-Вінниця, 1999. – 156 с.
349. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / И. Майстренко. – М., 1978. – 224 с.
350. Макаренко Т. Представництво національних меншин в органах державної влади: історичний аспект / Т. Макаренко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 1-3. – 188-192.
351. Марочко В. І. Національні меншини в роки голодомору / В. І. Марочко // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.527-532.
352. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923 – 1939) / Тері Мартин. – К.: Критика, 2013. – 640 с.
353. Мац Д. Друга всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшостей / Д. Мац // Комуніст. – 1930. – 26 листопада.
354. Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) / Д. Мац // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 12 серпня.

355. Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины / Д. Мац // Революция и национальности. – 1935. – №6.

356. Мельниченко В. Е. Интернациональное сплочение трудящихся: Страницы исторического опыта. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор интернационального сплочения трудящихся в 1918-1920 гг. (На материалах Украины) / В.Е. Мельниченко. – К.: Вища школа, 1986. – 303с.

357. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ століття) / Л. Л. Місінкевич. – К.: НАН України ін-т історії України, 2001. – 254 с.

358. Міронова І. С. Національні меншини України / Ірина Сергіївна Міронова. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 464 с.

359. Міронова І. С. Розвиток освіти національних меншин півдня України у 20-і роки ХХ століття / Ірина Сергіївна Міронова // Наукові праці. Історичні науки. Том Х. – Запоріжжя, 2012. – С. 92-96.

360. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / Л. Л. Місінкевич. – К., 2001. – 254 с.

361. Місінкевич Л. Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20 – 30-х рр. ХХ століття / Л. Л. Місінкевич. – К.: Рідний край, 1999. – 72 с.

362. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917 – 1925) / О. Я. Найман. – К., 1998. – 191 с.

363. Найман О. Я. Розгром єврейських організацій в Радянській Україні / О. Я. Найман // Сучасність. – 1997. – №12. – С. 94-104.

364. Наседкина Л.Д. Греческие национальные сельские советы Украины во взаимодействии национальной и социальной политики / Л. Д. Наседкина // Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции 9-19 февраля 1991. – Донецк: Республиканское общество греков Украины, 1991. – 187 с.

365. Наседкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 1920-х – 1930-ті рр.) // Український історичний журнал. – 1991. – 1992. – № 6. – С. 64-72.

366. Национальные меньшинства на Украине / Подготов. Б. В.Чирко. – К., 1990. – 24 с.
367. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / упоряд.: М.І.Панчук та ін. – К.,1996. – 104 с.
368. Національні меншини України: політико-правовий аспект / М. Панчук (керівник), В. Войналович, О. Галенко, М. Геник, Т. Горбань, О. Жерноклеєв, О. Калакура, В. Котигоренко, Ю. Левенець, Н. Макаренко, О. Рафальський, В. Устименко, Б. Чирко. – К., ІПіЕНД, 2000. – 356 с.
369. Національні меншини Правобережної України: історія та сучасність. Науковий збірник за матеріалами Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, що відбулась 15-17 жовтня 1998 р. – Житомир: «Волинь», 1998. – 349 с.
370. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР (статистично-картографічне дослідження) / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.
371. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Іванович Наулко. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
372. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 276 с.
373. Ненароков А. П. Догматическая канонизация сталинских подходов к решению национального вопроса и потере советской истории объединенного движения / А. П. Ненароков // История СССР. – 1988. – № 6. – С.58-74.
374. Ненароков А. П. Из опыта национально-языковой политики первых лет советской власти // История СССР. – 1990. – № 2. – С.3-14.
375. Нестеренко В. А. Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. / В.А. Нестеренко. – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1998. – 160 с.
376. Нестеренко В. А. Розвиток освітніх та культурницьких закладів національних меншин на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. / В. А. Нестеренко //

Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». – Т. 18. (під редакцією М. Ю. Костриці) – Житомир, 1998. – С. 47-49.

377. Никольський В.Н. Комиссия изучения греческой национальности / В. Н. Никольский // Греки Украины: история и современность. – Донецк: ДНУ, 1991. – 187с.

378. Нікольський В.М. Книга пам'яті греків України. Наукове видання / В. М. Нікольський, О. М. Бут, П. В. Добров, В. О. Шевченко. – Донецьк: Видавництво КП «Регіон», 2005. – 336 с.

379. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 653 с.

380. Новохатько Л. М. Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (спроба історико-теоретичного переосмислення) / Л. М. Новохатько. – К., Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 110 с.

381. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. – К.: Стилос, 1998. – 320 с.

382. Огінський В. Г. Національні меншини на терені Шепетівської округи в 20 – 30-х роках ХХ ст. / В. Г. Огінський // Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 177-189.

383. Огурцов М. Кооперування нацменшостей сільськогосподарською кооперацією / М. Огурцов // Коопероване село. – 1928. – №1. – С.18-24.

384. Орлик В. М. Молдавська національна меншина в Україні (1919-1923 рр.) / В. М. Орлик. – Кіровоград, 1998. – 42 с.

385. Орлянський В. С. Євреї України в 20-ті – 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – 254 с.

386. Орлянський В. С. Центральна комісія національних меншин та її робота щодо єврейського населення України в 1920-і роки // Культурологічний вісник нижньої Наддніпрянщини / В. С. Орлянський. – 2005. – № 8. – С. 37-43.
387. Осташева Н. В. На переломе епох... Меннонітське сообщество України в 1914 – 1931 гг. / Н. В. Осташева. – М.: Готика, 1998. – 256 с.
388. Павленко В. Солидарність трудящихся Української ССР с революційною боротьбою робітників і крістьян Болгарії. 1923 – 1934 гг. / Вікторія Павленко. – К.: Наукова думка, 1977. – 140 с.
389. Павленко В. Болгарська меншина в Україні (20-30-і рр. ХХ.) / Вікторія Павленко // Українська діаспора. – 1993. – № 4. – С. 131-150.
390. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. / В. Павленко. – К.: НАН України ін-т історії України, 1995. – 224 с.
391. Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ – ХХ ст. / В. І. Палієнко. – К., 1998. – 78 с.
392. Палієнко В. І. Історичний досвід залучення національних меншин до розбудови Української держави / В. І. Палієнко // Державність. – 1994. – №1 – 2. – С. 54 – 55.
393. Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья / Э. Г. Плесская. – О.: Астрапринт, 2008. – 136 с.
394. Плясецький О. В. Передумови створення Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (20 р. ХХ ст.) / О. В. Плясецький // Культура народів Причерноморья. – 2005. – № 62. – С. 88-91.
395. Пономарьов І. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.) / І. Пономарьов. – К.: Реферат, 2006. – 300 с.
396. Панібудьласка В.Ф. Національна проблема: уроки минулого і сучасність / В.Ф. Панібудьласка. – К.: Знання, 1989. – 47с.
397. Плесская Э. Г. К вопросу о причинах несостоятельности национально-культурной политики советской власти в 20-30-х гг. в условиях репрессий (на примере Одесского немецкого педагогического института) / Э. Г. Плесская // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в

конфликтах и компромиссах XIX – XX век. – Днепропетровск, 2007. – С. 244-254.

398. Подковенко Т. О. Права національних меншин і громадян УНР за часів Української Центральної Ради / Т. О. Подковенко // Університетські наукові записки. – 2006. – №2 (18). – С. 35-40.

399. Постишев П. П. В боротьбі за ленінсько-сталінську політику партії / П. П. Постишев. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. – 123 с.

400. Постишев П. П. Національне питання в реконструктивний період / П. П. Постишев. – Харків: Видавництво «Пролетар», 1930. – 46 с.

401. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України / О. Полоцький. – Харків: Держвидав України, 1929. – 51 с.

402. Прокоп М. Україна і українська політика Москви / М. Прокоп. – Мюнхен: Просвіта, 1956. – Ч. 1: Період підготовки до Другої світової війни. – 176 с.

403. Радянське будівництво серед національних меншин. – Х., 1928. – 109 с.

404. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 446 с.

405. Рубльов О. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / О. Рубльов, Л. Якубова. – К., 2014. – 406 с.

406. Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки / О. Рубльов, В. Репринцев // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1-2. – С.116-155.

407. Рубльов О. Ян Саулевич (1897 – 1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» / О. Рубльов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – №1-2. – С. 348-414.

408. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000): Монографія / Л. Рябошапка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.

409. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал – 1994. – №4. – С.19-24.
410. Самарцев І. Євреї в Україні (ХІХ – поч. ХХ століття: історико-економічний аналіз) / І. Самарцев // Віче. – 1993. – №11.
411. Сапун М. М. Агітаційно-пропагандистська діяльність національних комуністичних секцій на Україні(1918 – 1920 рр.) / М. М. Сапун // Український історичний журнал – 1985. – №11. – С. 71-81.
412. Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України / В. І. Сергійчук. – К., 2000. – 432 с.
413. Сергійчук В. І. Польська етнічна меншина України / В. Сергійчук // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. – С. 274-293.
414. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів / В. Сергійчук. – К.: Козаки,1996. – 122 с.
415. Силницький Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 г. / Ф. Силницький – Мюнхен, 1981. – 380 с.
416. Слесаренко О. О. Утворення та особливості функціонування Центральної комісії національних меншин при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (середина 1920-х років) / О. О. Слесаренко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 105. – С. 40-43.
417. Слесаренко О. О. Роль державних органів влади УСРР у становленні етнонаціональної системи освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): модерний науковий вимір / О. О. Слесаренко // Історія науки і біографістики. Електронне фахове видання. – 2016. – № 1.
418. Слесаренко О. О. Структура та діяльність місцевих органів Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК (середина 1920-х – перша половина 1930-х рр.) / О. О. Слесаренко // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 1 (13) (січень-березень). – Т. 3. – С. 32-37.

419. Слесаренко О. О. Центральна комісія національних меншин у більшовицьких трансформаціях економічної сфери (1925 – 1930 рр.) / О. О. Слесаренко // Вісник аграрної історії. – 2016. – № 16-17. – С. 111-117.

420. Слесаренко О. О. Складнощі роботи місцевих органів Центральної комісії національних меншин та методи їх подолання (1924 – 1929 рр.) / О. О. Слесаренко // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип. 118. – С. 66-69.

421. Слесаренко О. О. Концептуальні засади більшовицької національної політики / О. О. Слесаренко // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 22-23 січня 2016 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2016. – С. 33-34.

422. Слесаренко О. О. Всеукраїнські наради з роботи серед національних меншин 1927 та 1930 років / О. О. Слесаренко // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5-6 лютого 2016 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 32-33.

423. Слесаренко О. О. Участь державних органів по роботі серед національних меншин України у регулюванні видавничої справи (1925-1931 рр.) / О. О. Слесаренко // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 11-12 березня 2016 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства». – С. 43-44.

424. Слесаренко О. О. Роль Центральної комісії національних меншин у ліквідації неписьменності серед етноспільнот України (20-30-ті роки ХХ століття) / О. О. Слесаренко // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 8-9 квітня 2016 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – Ч. II. – С. 48-50.

425. Слесаренко О. О. Участь Центральної комісії національних меншин в адміністративно-територіальних реформах в Україні (середина 1920-х років) /

О. О. Слесаренко // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 15-16 квітня 2016 року). – Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2016. – С. 41-43.

426. Слесаренко О. О. Заходи Центральної комісії національних меншин у сфері організації судочинства / О. О. Слесаренко // Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 17-18 березня 2017 р. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 54-56.

427. Слесаренко О. О. Робота Центральної комісії національних меншин із малочисельними етноспільнотами України в середині 1920-х рр. / О. О. Слесаренко // Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 24-25 березня 2017 року). – Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 107-108.

428. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 410 с.

429. Смирнова І. Є. Вплив державної політики на динаміку змін національного складу населення Донбасу в 20-30-ті роки ХХ ст. / Смирнова І. Є. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Випуск XXVIII. – С. 219-227.

430. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1976. – 290 с.

431. Ставицька Н. П. Культурно-просвітницька робота центральної комісії національних меншин при ВУЦВК / Н. П. Ставицька // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.). – К., 1996. – Т. I. – С. 241-251.

432. Сталін Й. В. Твори. Т. 2 / Й. В. Сталін. – К., 1947. – 533 с.

433. Стан і завдання культурного будівництва на Україні. – Харків, 1927. – 147 с.

434. Стронський Г. Й. Злет і падіння: польський національний район в

Україні у 20 – 30-ті роки / Г. Й. Стронський. – Тернопіль, 1992. – 63 с.

435. Стронський Г. Й. Польські національні сільради на Україні у 1920 – 1930-ті роки / Г. Й. Стронський // Проблеми слов'язнознавства: Республ. міжвід. наук. зб. / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л.: Світ, 1992. – Вип. 44: Історія зарубіжних сло'вянських народів / Редкол.: В.П.Чорній (відп. ред.) та ін. – С.46-55.

436. Сударский И. «Мелкобуржуазная стихия в еврейской среде» // Бюллетень НКВД УССР / И. Сударський. – 1923. – №1. – С.55-56.

437. Суровий А. Ф. Освітні заклади національних меншин на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький: Поділля. – 1993. – С. 285-287.

438. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928). Колективна монографія, том 2 / відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 599 с.

439. Табачник Д. Національні меншини: етнокультурний вимір / Д. В. Табачник, Г. В. Попов, Т. Пилипенко. – К.: Етнос, 2007. – 149 с.

440. Терентьева Н. О. Греки в Україні: історія і сучасність / Н. О. Терентьева, К. В. Балабанов. – К.: «Аквілон-Плюс», 2008. – 352 с.

441. Хонигсман Я. Евреи Украины (краткий очерк истории) / Я. Хонигсман, А. Найман. – К.: Изд-во Украинско-финского института менеджмента и бизнеса, 1992. – Ч. 1. – 158 с.

442. Черлюнчакевич Н. Національні меншості на Україні // Більшовик України / Н. Черлюнчакевич. – 1926. – №4-5. – С. 106-112.

443. Черлюнчакевич Н. Национальный состав Советской Украины: Объяснительная записка к этнографической карте УССР / Н. Черлюнчакевич. – Харьков, 1925. – 130 с.

444. Чирко Б. В. З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва / Б. В. Чирко // Український історичний журнал. – 1983. – №3. – С.68-75.

445. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.

446. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні у 20-х – на початку 30-х рр.: (Огляд документів ЦДАЖР УРСР) / Б. В. Чирко // Архіви України. – 1990. – №1. – С.28-33.
447. Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923 – 1930 рр.) / Б. В. Чирко // Український історичний журнал. – 1988. – № 6. – С.68-77.
448. Чирко Б. В. Національно-культурне будівництво на Україні у 20 – 30-ті роки: історія, досвід, проблеми / Б. В. Чирко, І. П. Іванеско // Радянська школа. – 1990. – №2. – С.52-57.
449. Шабала Я. М. Історія України для випускників шкіл та абітурієнтів: навч. посібник для вузів / Я.М.Шабала. – К : Кондор, 2005. – 268 с.
450. Шаповал М. Євреї на Україні / М. Шаповал // Дніпро. – 1998. – № 7. – С. 45-50.
451. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках / Г. М. Шевчук. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 432 с.
452. Шестопал М. Євреї на Україні: (історична довідка) / М. Шестопал. – К.: МАУП, 2002. – 239 с.
453. Шитюк М. М. Політика радянської влади щодо поляків південних районів України (20 – 30 рр.) / М. М. Шитюк // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ – Краків: НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – С. 81-84.
454. Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні / О. Шліхтер // Більшовик України. – 1933. – №9-10. – С. 58-79.
455. Якубова Л. Д. Багатонаціональне місто у вирі комунізації // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя (1921 – 1928 рр.) / Л. Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 2. – С. 380-392.

456. Якубова Л. Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УССР (1921 – 1924 рр.) / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 173-186.

457. Якубова Л. Д. Етнічні громади та влада: за парадними лаштунками політики коренізації // Л. Д. Якубова / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2013. – № 22. – С. 244-274.

458. Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. / Л. Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 188 с.

459. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР / Л. Д. Якубова. – К., 2006. – 507 с.

460. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження / Л. Д. Якубова. – К., 2006. – 170 с.

461. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті рр.): коренізація і денационалізація / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22-36.

462. Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст.) / Л. Д. Якубова // Проблеми історії України. – 2004. – Вип. 12. – С. 176-224.

463. Якубова Л. Д. Процеси маскулізації та емансипації як віддзеркалення системних перетворень у Маріупольській грецькій громаді в 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Л. Д. Якубова // Еліністичні студії. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2010. – С. 221-246.

464. Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років ХХ ст.) / Л. Д. Якубова. – К., 2004. – 455 с.

465. Якубова Л. Д. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР / Л. Д. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 15. – С. 132-154.

466. Якубова Л. Д. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924-1935 / Л. Д. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – № 14. – С. 329-365.
467. Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. – Харків, 1931. – 280 с.
468. Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – 322 с.

Дисертації та автореферати

469. Архипов В. І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 23.00.01 / В. І. Архипов. – К., 1994. – 19 с.
470. Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. А. Балуба. – К., 1997. – 221 с.
471. Безносков О. І. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917 – 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Інокентійович Безносков. – Д., 2010. – 20 с.
472. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр.: дис... канд. іст. наук / О. Б. Бистрицька. – Х., 1998. – 210 с.
473. Букач В. М. Национальная политика в Украине: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Букач. – О., 1994. – 236 с.
474. Васильчук В. М. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Васильчук. – Донецьк, 2006. – 39 с.

475. Ващенко І. М. Історіографія історії польської етнічної меншини УРСР 1920 – 1930-х років.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Ващенко. – К., 2005. – 266 с.

476. Вовк В. П. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921 – 1925 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.01. / Одесский государственный университет / В. П. Вовк. – Одесса, 1977. – 20 с.

477. Войналович О. О. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917 – 1938): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К, 1993. – 212 с.

478. Гончарова О. С. Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ольга Сергіївна Гончарова. – Х., 2007. – 19 с.

479. Городецький О. В. Національна політика Радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921 – 1929 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Д., 2007. – 185 с.

480. Жуковський О.І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І. О. Жуковський. – Чернівці, 2006. – 209 с.

481. Загоруйко В. В. Етнокультурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. В. Загоруйко Донецьк, 2009. – 19 с.

482. Іванова Т. Ю. Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Юріївна Іванова. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

483. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917-1939 роках: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Я. Калакура. – К., 1995. – 219 с.

484. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». / Олег Ярославович Калакура; НАН України. – К., 2008. – 35 с.

485. Капінус О. Л. Грецькі громади України кінця ХVІІ – початку ХХІ ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Леонідівна Капінус. – Донецьк, 2008. – 20 с.

486. Козерод О. В. Євреї України в 1921 – 1929 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Козерод. – Донецьк, 2008. – 36 с.

487. Ложкин В. Ю. Разработка партийно-государственными деятелями Украины вопросов национальной политики в первой половине 20-х годов: автореф. дис. ... канд. ист. наук спец. 07.00.01 / В. Ю Ложкин. – К., 1992. – 19 с.

488. Луцишин Г. І. Національні меншини у політичному житті України: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Луцишин Галина Іванівна. – Л., 2002. – 190 с.

489. Мазур В. М. Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921 – 1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Мазур. – Х., 2000. – 173 с.

490. Мартинчук І. І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншостей Донеччини (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Мартинчук. – Донецьк, 1998. – 16 с.

491. Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Г. Малярчук. – Донецьк, 2006. – 20 с.

492. Мельник Н. І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20 – 30 рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. І. Мельник. – К., 1996. – 19 с.
493. Міронова І. С. Культура національних меншин Півдня України в 20 – 30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ірина Сергіївна Міронова. – Донецьк, 2003. – 19 с.
494. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20 – 30-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Леонід Леонідович Місінкевич. – К., 2000. – 19 с.
495. Мотричук Р. Г. Громадські об'єднання національних меншин України у 20-30 роки ХХ століття: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Роман Генійович Мотричук. – Київ, 2015. – 241 с.
496. Наседкина Л. Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины. 20 – начало 30-х годов: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Всемирная история» / Наседкина Л. Д. – К., 1992. – 233 с.
497. Нестеренко В. А. Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Нестеренко. – Чернівці, 1998. – 17 с.
498. Обидьонова О. В. Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Обидьонова. – Донецьк, 2000. – 19 с.
499. Орлик В. М. Молдовани в Україні (1920 – 1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Орлик. – К., 1998. – 186 с.
500. Орлянский В. С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / В. С. Орлянский. – К., 1992. – 166 с.

501. Орлянський В. С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920 – 1930-ті рр.: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Орлянський. – Дніпропетровськ, 2002. – 42 с.

502. Очеретянко С. І. Німецька національна освіта в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Світлана Іванівна Очеретянко. – Х., 2003. – 20 с.

503. Пивоварська К. Б. Вірменська національна меншина в Україні у 20 – 30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Каріна Борисівна Пивоварська. – Х., 2004. – 20 с.

504. Рафальський О. О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Олег Олексійович Рафальський. – К., 2001. – 45 с.

505. Сиволапов В. О. Радянізація німецьких колоній в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Василь Олексійович Сиволапов. – Луганськ, 2007. – 20 с.

506. Стьопченко Е. М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Елла Миколаївна Стьопченко. – К., 2010. – 20 с.

507. Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20 – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Юріївна Сучкова. – Донецьк, 2005. – 18 с.

508. Шарібжанов Р. В. Національні меншини Харкова в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Рінат Вялійович Шарібжанов. – Х., 2008. – 20 с.

509. Черкаський А. В. Національно-культурне будівництво на Півдні України у 20-ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Черкаський. – Одеса, 1994. – 25 с.

510. Чирко Б. В. Борьба коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923 – 1927): автореф. дис. ... на соискание науч. степени канд ист. наук / Б. В. Чирко. – К., 1983. – 24 с.

511. Чорна Л. М. Культурне життя і освіта національних меншин міста Києва у 1920-х – 30-х роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Лілія Миколаївна Чорна. – Київ, 2010. – 18 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

1. Слесаренко О. О. Утворення та особливості функціонування Центральної комісії національних меншин при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (середина 1920-х років) / О. О. Слесаренко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 105. – С. 40-43.

2. Слесаренко О. О. Роль державних органів влади УСРР у становленні етнонаціональної системи освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): модерний науковий вимір / О. О. Слесаренко // Історія науки і біографістики. Електронне фахове видання. – 2016. – № 1.

3. Слесаренко О. О. Структура та діяльність місцевих органів Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК (середина 1920-х – перша половина 1930-х рр.) / О. О. Слесаренко // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 1 (13) (січень-березень). – Т. 3. – С. 32-37.

4. Слесаренко О. О. Центральна комісія національних меншин у більшовицьких трансформаціях економічної сфери (1925 – 1930 рр.) / О. О. Слесаренко // Вісник аграрної історії. – 2016. – № 16-17. – С. 111-117.

5. Слесаренко О. О. Складнощі роботи місцевих органів Центральної комісії національних меншин та методи їх подолання (1924 – 1929 рр.) / О. О. Слесаренко // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип. 118. – С. 66-69.

6. Слесаренко О. О. Концептуальні засади більшовицької національної політики / О. О. Слесаренко // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 22-23 січня 2016 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2016. – С. 33-34.

7. Слесаренко О. О. Всеукраїнські наради з роботи серед національних меншин 1927 та 1930 років / О. О. Слесаренко // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5-6 лютого 2016 року). –

Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 32-33.

8. Слесаренко О. О. Участь державний органів по роботі серед національних меншин України у регулюванні видавничої справи (1925-1931 рр.) / О. О. Слесаренко // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 11-12 березня 2016 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства». – С. 43-44.

9. Слесаренко О. О. Роль Центральної комісії національних меншин у ліквідації неписьменності серед етноспільнот України (20-30-ті роки ХХ століття) / О. О. Слесаренко // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 8-9 квітня 2016 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – Ч. II. – С. 48-50.

10. Слесаренко О. О. Участь Центральної комісії національних меншин в адміністративно-територіальних реформах в Україні (середина 1920-х років) / О. О. Слесаренко // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 15-16 квітня 2016 року). – Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2016. – С. 41-43.

11. Слесаренко О. О. Заходи Центральної комісії національних меншин у сфері організації судочинства / О. О. Слесаренко // Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 17-18 березня 2017 р. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 54-56.

12. Слесаренко О. О. Робота Центральної комісії національних меншин із малочисельними етноспільнотами України в середині 1920-х рр. / О. О. Слесаренко // Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 24-25 березня 2017 року). – Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 107-108.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Одеса, Україна, 22-23 січня 2016 року). Заочна форма участі.
2. Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, Україна, 5-6 лютого 2016 року). Заочна форма участі.
3. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (м. Одеса, Україна, 11-12 березня 2016 року). Заочна форма участі.
4. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (м. Ужгород, Україна, 8-9 квітня 2016 року). Заочна форма участі.
5. Міжнародна науково-практична конференція «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності» (м. Дніпропетровськ, Україна, 15-16 квітня 2016 року). Заочна форма участі.
6. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Херсон, Україна, 17-18 березня 2017 р.). Заочна форма участі.
7. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (м. Львів, Україна, 24-25 березня 2017 року). Заочна форма участі.